

És minden leány. A döntés Celáfhád leányainak esetében általános törvény lett minden hasonló esetre.

Num 36,11

Mahla... Nóa. A nevek itteni sorrendje eltér attól, amelyet XXVI,33-ban és XXVII,1-ben találunk. Ibn Ezra szerint itt a nevek olyan sorrendben állnak, amilyen sorrendben férjhez mentek, míg az említett helyeken életkorukat veszi tekintetbe a felsorolásnál.

Num 36,12

maradt birtokuk atyjuk családja törzsében. Ennek a törvénynek az volt az eredménye, hogy minden egyes törzs megtartotta teljes birtokállományát Kanaánban és a törzs minden tagja számára teljes örökségét biztosította és kizárt minden elidegenítési lehetőséget.

Num 36,13

Ezek a parancsolatok. A XXII–XXXVI-ban felsorolt törvényekre vonatkozik. A masszóra megjegyzi, hogy Numeri verseinek száma 1288; szidráinak száma 10; a szedárim (parasijóth) kisebb bekezdések száma a három éves ciklus szerint 32; és a fejezeteinek száma 36.

MÓZES ÖTÖDIK KÖNYVE • DEUTERONOMIUM

Neve. Mózes ötödik könyvének neve: **אלה דברים** szó szerint: „Ezek a szavak”. Ezzel a két szóval kezdődik ugyanis a könyv héber szövege. Az **אלה** szót rendszerint elhagyják és röviden így nevezik: **דברים** (= Szavak). A könyv legrégibb elnevezése **משנה תורה** „A Tóra megismétlése”, vagy: „A Tan másolata”; ez a kifejezés a XVII,18-ban található. A görögül beszélő zsidók ezt az elnevezést így fordították: „*Deuteronomion*”, azaz „Második Törvény”; ezt a címet a latin Biblia „*Deuteronomium*” alakban vette át.

Tartalma. A könyv teljes címe ez lehetne: „Mózes búcsúbeszédei és utolsó éneke”. A törvényadó elvezette népét a Szentföld határához. Ekkor elmondja a negyvenévi vándorlás eseményeit és óva inti őket a kísértésektől, amelyek Kanaánban várnak rájuk, büntetést ígérve azoknak, akik nem teljesítik Isten rendeleteit, áldást azoknak, akik parancsainak engedelmeskednek.

A második beszédbe beleszövi a legfontosabb törvények ismétlését (XII–XXVI), amelyekhez alkalmazkodniuk kell az új hazában. E törvényeket szabadon ismételve közli: olykor kibővíti buzdító szavaival, máskor megrövidíti, megváltoztatja a régi szöveget az új viszonyoknak megfelelően. Búcsúénekében a halálhoz közelálló vezér Istent, mint Izráel szírtjét dicsőíti. Ezt követi a végső áldás. A sir szélén állva, utolsó áldását adja a törzsekre, akiknek vallási és politikai boldogulása volt élete munkájának célja. Azután felmegy a magaslatra, a sírjához amit senki sem ismer. „És nem támadt próféta többé Izráelben olyan, mint Mózes.”

Sajátossága és hatása. A Deuteronomium egészen különleges könyv; különbözik a Szentírás elbeszélő és történeti, törvényeket közlő és prófétai részeitől, de mégis van benne valami rokonság mindegyikkel. Irodalmi szempontból szónokias. E tekintetben egyik könyv sem múlta felül. Ritmikus mondatainak lendületében, a felhevült szenvedély váltakozásában, a buzdítás és a fenyegetés kiemelésében különleges írásművészetről tanúskodik: Mózes beszéde ragyog, mint az arca. Magasan szárnyaló stílusával olyan igazságokat juttat kifejezésre, amelyek mindig és mindenütt érvényesek: hogy egy az Isten és, hogy az ember teljesen az ő szolgálatának szentelje magát; hogy Isten maga az igazságosság és hűség, kegyelem és szeretet. A beszédek középpontjában a *Semá* áll, amit a zsidóság felvett mindennapi imái közé. A *Semá*, mint látni fogjuk, a Teremtő egységét, a világ egységét és az emberiség egységét tanítja.

Isten a Deuteronomium tanítása szerint nemcsak mint uralkodó van kapcsolatban Izráellel és az emberiséggel, hanem egyben barátja és atyja is. „Szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és egész erőddel” (VI,5). Az Isten irányában megnyilvánuló, a lélek

mélyéről eredő szeretetet és alázatot kísérvé az emberek, sőt minden érző lény felé forduló szívből jövő jóakarat, továbbá Isten megtorló igazságosságának, a családi élet és az otthoni vallásos nevelés nagy fontosságának elismerése. A Deuteronomiumnak Izráel egyéni és családi vallásosságára évezredekken keresztül gyakorolt hatását a Szentírásnak egyetlen könyve sem múlta felül.

Felosztása. I,1–5. Bevezetés.

I,6–IV,40. *Első beszéd.* Izráel vándorlásának áttekintése és figyelmeztetés, hogy ne feledjék el a Hóréb hegyén kinyilatkoztatott igazságokat.

IV,41–43. *Az első beszéd függeléke.* A három menedékváros kijelölése.

IV,44–XXVI. *Második beszéd.* (A IV,44–49. versei a második beszéd feliratának tekinthetők. Maga a beszéd az V,1. verssel kezdődik.) A szövetség vallási alapjai: Isten egysége és az izraeliták kötelessége, hogy szeressék Őt és engedelmeskedjenek parancsolatainak; továbbá a törvény könyve, amely foglalkozik az istentisztelettel (XII,1–XVI,17), a kormányzással (XVI,18–XVIII), a büntető törvényekkel (XIX–XXI,9), a családi élettel (XXI,10–XXV.) és a szentéllyel kapcsolatos szertartásokkal stb. (XXV.)

XXVII–XXX. *Harmadik beszéd.* (A XXVII,1–8. verseit a második beszéd XXVII,9-nél kezdődnék.) A törvény megszilárdítása és a szövetség felújítása Izráel és Isten között.

XXXI–XXXIV. *Mózes utolsó napjai.* A megbízás Józsuának, a Törvény átadása a papoknak, a búcsúének, az utolsó áldás és Mózes halála.

I. Debárim (I–III,22.)

| Deut I.

1–5. Bevezetés.

Ezeket a verseket általában a Deuteronomium könyve címlapjának, illetve bevezetésének tekintik. Megjelölik Mózes e könyvben feljegyzett búcsúbeszédének idejét és helyét.

Deut 1,1

szavak. Azaz, beszédek.

egész Izráelhez. „Ezek a szavak Izráel dicséretéhez vezetnek. Tudták, hogy olyan beszédek meghallgatására hívták össze őket, amelyek kemény megrovásokat fognak tartalmazni, mégis teljes számban egybegyültek, hogy meghallgassák” (Szifré).

a Jordánon túl. Héberül: **בְּעֵבֶר הַיַּרְדֵּן**. Deutsch: „a Jordánon innen”-t fordít és magyarázatul hozzáfűzi: „a Jordán keleti partján (1. Gen. L,10), mert Mózes a Jordán folyón nem kelt át”. Vagy: „a Jordán partjainál”, a keleti vagy a nyugati parton. Hogy melyikről van szó, csak az összefüggés döntheti el (Gesenius, Luzzatto, Friedländer).

a síkságon. Héberül: **בְּעֵרְבָה**. „A mély völgy, amely északról délnek megy a Sóstenger mellett” (R. V. Margin). Itt a völgy déli része értendő, amely az Akabah-öbölíig terjed; ez a Sástenger északkeleti kiágazása.

Szűf. A *Jam szűf* (= Sástenger) rövidebb alakja. Egyesek Num. XXI,14-gyel hozzák összefüggésbe, ahol **סִיפָה**, mint helységnév szerepel.

Parán. Parán sivatagát ma *el-Tih* sivatagának nevezik, északra a Szinaj félszigettől, az említett Arabahtól nyugatra; 1. m. I. Kir. XI,18.

Tófel. Némelyek ezt az ismeretlen helyet *el-Tafíle*-vel azonosítják, amely a Sóstengertől délkelet felé 15 mérföldnyire eső falu.

Lábán. Talán a Num. XXXIII,20-ban előforduló Libnával azonos, mivel ugyanott a 18. versben

szerepel Hacérót is.

Di-Záháb. Egyik ismert helységnévvel sem azonosítható. A héber szó jelentése: „aranyat termő hely”.

Az itt felsorolt öt név megjelöli a helyet, ahol Mózes elmondta egyik beszédét Izráelhez.

Azonosításuk bizonytalan és tele van nehézséggel. Az ókori és középkori mesterek hajlamosak voltak ezeket a neveket homiletikai célokra felhasználni. A nevek eredeti jelentésére utalva Izráel fiainak zúgolódásaira és vétkeire vonatkoztatták. Így például Onkelosz így írja körül ezt a verset: „Ezek azok a szavak, melyeket Mózes egész Izráelhez intézett a Jordánon túl. Megróttá őket, mert vétkeztek a sivatagban és haragra ingerelték Móáb síkságán (*arabah*); azután ismét a Sástengernél (*szúf*) zúgolódtak Isten ellen; Páránban megvetően nyilatkoztak (*tófel*) a manna felől (*lábán*); és Hacérótban bosszantották őt a hús miatt és az aranyborjú elkészítésével (*di-zahab*)”. (L. m. Szifré; Komlós, A tárgum Onkelosz aggádikus párhuzamai. M. Zs. Sz. 1940. 99–100.)

Deut 1,2

Tizenegy napi járó. Hórebtől, azaz Szinajtól, a Törvény adásának helyétől Kádés-Bárnéáig. A távolság kb. 160–170 mérföld. Egy Robinson nevű utazó 1838-ban megtette az itt leírt utat és az út pontosan tizenegy napig tartott teveháton (Biblical Researches II,565).

a Széir hegye felé vivő úton. A legkeletibb része az útnak a Szinaj félszigettől Kádésig.

Deut 1,3

a negyvenedik évben. Ez a beszédek ideje. Mózes buzdítását életének utolsó napjaira halasztotta, épúgy mint Jákób (Gen. XLIX), Józsuá (Józs. XXIV), Sámuel (I. Sám. XII), és Dávid (I. Kir. II) (Rási, Szifré). A földi élet elhagyásának fenséges óráiban mondott szavak mindig mély hatással vannak a hallgatóra.

tizenegyedik. Héberül: עשתי עשר. Az előbbi versben „tizenegy”-re használt kifejezés: אחד עשר.

König helyesen mutat rá erre a tényre több mással együtt, mint bizonyítékra, hogy a héber szöveg – nem úgy, mint a samaritánus változat és a Septuaginta – kezdettől fogva tökéletes pontossággal maradt ránk és semmiféle kísérlet nem történt, hogy „összhangzásba hozzák” valamely szó vagy szólas különböző alakjait.

Deut 1,4

Szihónt... Ógot. Ezeket a nagy győzelmeket, amelyek mindenkinek élénk emlékezetében vannak, többször kiemeli könyvünk, mert Mózes vezérségének sikere ez alkalmakkal emelte tekintélyét és feljogosította arra, hogy ezekkel kapcsolatban emlékeztesse népét hibáira a múltban és kötelességeire a jövőben.

Edreiben. A hely, ahol Ógot megölték (Num. XXI,35), a mai Dera, 30 mérföldnyire keletre a Tibériás-tótól. A LXX, a Vulgáta és szír fordítás וַאֲדֵרַע-t fordítanak, nyilvánvalóan Józs. XII,4 alapján.

Deut 1,5

hozzáfogott... magyarázni. Vagy: „elkezdte magyarázni”. A באר ige még kétszer fordul elő a Szentírásban (Deut. XXVII,8 és Chab. II,2). A párhuzamos helyek alapján egyesek itt is írásbeli feljegyzésre gondolnak (Hoffmann, l. még Szóta 35b). De Onkelosz alapján általában „magyarázni” fordítás lett népszerű. A Tanchuma szerint Mózes hetven nyelven magyarázta meg a Tant (Rási). Egyébként ebből a töből származik a későbbi nagyon népszerűvé lett „biur” = „kommentár” szó. **ezt a tant.** „A héber tóra szó sohasem jelentette: törvény. Azt jelenti és mindig is jelentette: „tanítás” (Herford). A tóra vonatkozhatik erkölcsi irányításra vagy valamely külön tanításra, mint pl. Péld. I,8: „Ne felejtse el anyád tanítását (tóra)”. Használják vallásos utasítások és tanítások összefoglaló jelzésére is, amilyen ennek a könyvnek középső része (XII–XXVI. fej.). Gyakran jelenti Izráel vallásos tanainak összességét: Mózes tórája.

Deut 1,1

A földrajzi bizonytalanságokon kívül vannak egyéb nehézségek is ezekben a versekben, ha e verseket az egész Deuteronomium címlapjának vesszük. Az 5. vers megállapítja, hogy „hozzáfogott

Mózes magyarázni ezt a tant, mondván” (לאמר). Azt várnók, hogy a kilátásba helyezett magyarázat közvetlenül követi ezt a verset. Azonban a következő fejezetek nem a Tóra magyarázatát tartalmazzák, és a XII–XXV. fejezetekben foglalt törvényeket sem nevezhetjük a Tóra magyarázatának, tekintetbe véve, hogy az ott felsorolt száz törvény közül hetven nem szerepel a Pentateuchus előző könyveiben.

Ezek és más okok alapján több kommentátor az 1–5. verseket nem tekinti az egész könyv, hanem csak Mózes első beszéde (I,6–IV,10) bevezetőjének. Természetesen ennek folytán az első öt versnek értelmezése lényegesen eltér attól, amit fentebb a szokásos magyarázatként adtunk. Egyik elismert bibliamagyarázó, Szfornó így értelmezi az első két verset: Ezek azok a szavak, amelyeket Mózes egész Izráelhez több ízben intézett a Jordánon túl, a sivatagban, a síkságon, Szúf átellenében, Párán és Tófel és Lábán és Hacérót és Di-Záháb között. „Tizenegy napi járó ez a Hórébttől a Széir hegye felé vivő úton Kádés-Barnéáig”. Ennek ellenére nekik negyven évig tartott ez az út! Ez volt a burkolt szemrehányás, amelyet Mózes minden egyes helyen ki akart emelni. A Targum Jónathán, a Szifré és Rási szintén így értették: „Ha Izráel méltó lett volna, akkor tizenegy nap alatt elérhette volna az Ígéret Földjét. De, mivel vétkeseknek találtattak, magukra vonták a negyven éves pusztai vándorlás büntetését”. Luzzatto folytatja ezt a gondolatmenetet és ugyanilyen szellemben magyarázza a 3–5. verset is, kifejtve, hogy a negyvenedik évben, miután legyőzték Szihont és Ógot, hozzálátott Mózes, hogy világosan megmagyarázza ebben a tanban (Tóra) rejlő figyelmeztetését. Ilyen magyarázatokat tartalmaz az első beszéd (I,6–IV,40), amelyet Mózes Izráelhez intézett a honfoglalás megkezdése előtt. Valóban az első beszéd történeti visszapillantás a legfontosabb eseményekre a Hórébttől a Jordánig, hogy megértesse az új nemzedékkel, miért ítéltettek az izraeliták arra, hogy negyven évig vándoroljanak a sivatagban, mielőtt bemehettek az Ígéret Földjére, noha az egyenes út csak tizenegy napot vett volna igénybe.

Rabbi Élijáhu, a hírneves vilnai gáon szerint Deuteronomium három nagyobb egysége ugyanazokkal a szavakkal kezdődik, mint a Tórának törvényeket tartalmazó könyvei. 1. Az első beszéd (I,1–IV,43) az אלה szóval, miként Exodus. 2. A második beszéd (V,1–XXVI) a ויקרא szóval, mint Leviticus. 3. A harmadik beszéd (XXVII,9–XXX) a וידבר szóval kezdődik, mint Numeri (Hoffmann).

A) Mózes első beszéde.
A vándorlás áttekintése a Szinajtól Kádésig és buzdítás az engedelmességre.
(I,6–IV,40.)

| Deut I.

Mózes áttekinti az izraelitákkal történeteket a félelmetes sivatagban, amelyen keresztül mentek, míg elértek Kádés-Bárnéába. Innen kémeket küldtek Kanaánba. Ezek jó föld hírét hozták, de egyúttal nagy, égis emelkedő városokét is és olyan lakosságát, akik között óriások is vannak. Félelemmel töltötték el a nép szívét, úgyhogy Izráel elfelejtette Istent és vissza akart térni Egyiptomba.

Büntetésük: a hűtlen kémeknek és ennek az egész nemzedéknek el kell pusztulni a sivatagban; csak gyermekeik juthatnak el az Ígéret Földjére. Mózes azután elbeszéli vakmerő kísérletüket, hogy szembeszálljanak ezzel az ítélettel, továbbá csúf bukásukat és pusztulásukat. Mózes maga is bűnbe keveredik; ő is megtudta a reá rótt ítéletet: más vezető fogja Izráel fiait az Ígéret Földjére bevezetni. De a harmincnyolc évi vándorlás alatt a sivatagban nem lankadt az Örökkévaló ébersége. A vándorlás vége felé elhaladtak Edóm mellett, de nem volt szabad megtámadniuk őt, hasonlóképpen nem támadhatták meg Móábot és Ammónt. Áthaladva a Zéred folyón, új korszak kezdődik: a félelem, melyet Izráel megjelenése kelt, megragadja a pogány népeket. Hiába áll ellen Szihón, az emóriták királya és Óg, Básán királya; városaikat elfoglalják, népeiket kiirtják és országukat

szétosztják Reúbén, Gád és Menasse fél törzse között.

Mózes első beszédének további részeit a következő szidrával kapcsolatban tárgyaljuk; 42. és 44. l.

6–8. Parancs indulásra Hórébtől.

Deut 1,6

Az Örökkévaló, a mi Istenünk. Nyomatékosan a mondat elejére helyezi ezt, mint az egész beszéd alapgondolatát. Ez a kifejezés: „Az Örökkévaló, a mi Istenünk” bensőséges hangsúlyozása egy egyetemes érzésnek. Semmiféle más kifejezés nem emelte olyan mértékben a későbbi nemzedékek vallásos érzését, mint ez (G. A. Smith).

Elég volt eddig vesztelgetetek. Deutsch: „Eleget laktatok már” magyarázatként hozzáfűzi: „annyit jelent, mint: **זה ימים רבים ישבתם**, de így sokkal nyomatékosabb”.

Deut 1,7

Emórinak hegyéhez. Palesztina középső hegylánc.

Emóri. Általánosan használt megnevezése Kanaán lakosságának az izraeliták bemenetele előtt; Ámós II,9. l. Gen. 500. l.

a síkságon. L. az I,1-hez szóló magyarázatot. Itt az északi részre vonatkozik, a Jordán völgyre, amely a Sóstengernél végződik.

a lapályon. **שפלה**-nak nevezetik Kanaán egész alföldje, amely a Kármel aljától le az ország déli határáig terjed. V. ö. Józs. XI,16 (Deutsch).

a déli vidéken. A *Negeb*; a kopár sztyepterület Júdatól délre; l. Num. XIII,17.

a tenger mellékén. A síkság, amely a Földközi-tengertől befelé terjed négy–tizenöt mérföldnyi távolságra.

Libánonra. A hegylánc a Szentföld északi részén.

az Eufrátesz folyamig. Az Izráel számára kijelölt terület ideális határa; v. ö. Gen. XV,18 (l. még Exod. XXIII,31; Mika VII,12; I. Kir. V,1; Zek. IX,10; Zsolt. LXXII,8).

Deut 1,8

Lásd. Vagy: „Lám”. Az „elétek mellett tulajdonképpen többszám kellene (l. még: IV,5; XI,26). A samaritánus szöveg és a LXX valóban többszámot olvas itt is és IV,5-ben is. König reámutat, hogy ilyen összefüggésben indokolt az egyesszám is; tehát fölösleges a szövegjavítás.

az országot... őseiteknek. Ez a mondat többször, mint hússzor fordul elő a Deuteronomiumban. Isten szeretete a pátriarchák iránt és az ígéret, hogy utódaiknak adja Kanaánt (l. Gen. XII,7; XXVI,3 s köv.; XXVIII,13 s köv.) vezetett Izráel kiválasztásához és ez biztosíték megmaradására.

megesküdött az Örökkévaló. Egyesek a LXX alapján **ושבעתי**-t szeretnék a maszoretikus szöveg helyett olvasni.

9–18. Segítők kijelölése

Az első megindulás a Szentföld meghódítása felé feltárta az izraeliták növekvő számát. Segítség nélkül Mózes már nem bírta el egy ilyen nagy nép terhét. Másoknak is meg kellett osztaniuk vele a felelősséget. Nemcsak arra gondolt, hogy bírakat nevezzen ki, mint Jitró tanácsolta (Exod. XVIII), hanem hogy hetven öreget is válasszon ki, akik segítenek neki a község kormányzásában.

Deut 1,9

Nem bírom, hogy én egyedül. V. ö. Num. XI,14.

Deut 1,10

mint az égnek csillagai. Nagyon szép hasonlat. Isten teljesítette ígéretét, hogy megsokasítja a pátriarchák gyermekeit; v. ö. Gen. XV,5.

Deut 1,11

Az Örökkévaló... áldjon meg benneteket. Szeretetteljes közbevetett mondat, mint II. Sám. XXIV,3. Mózes siet áldást mondani Izráelre, nehogy félreértsék szavait, mintha panaszkodna népének gyarapodása miatt (Hoffmann). Ez a kifejezés: „Az Örökkévaló, őseitek Istene” belekerült az imakönyvbe. Ez magában foglalja Izráel nemzedékeinek töretlen folytonosságát, a változatlan kapcsolatot Isten és az Ő népe, a „papok királysága” között.

Deut 1,12

viseljem egymagam. Mózes most folytatja beszédét és felidézi annak emlékét, hogy ő már hangsúlyozta, hogy a kormányzás feladata mennyire túlnőtt az ő erején.

nehéz súlyotokat. Bajaitokat; a nép nehezebbé tette a vezető feladatát, mivel akadályokat gördített útjába (Szifré). Nem nyújtottak neki támogatást és segítséget.

terheteket. „A felelősséget, hogy a népet el kell látni élelemmel és vízzel, ezeknek a hiánya ugyanis ellenséges tüntetéseket okozott Mózes ellen” (Ibn Ezra).

pörös ügyeiteket. Sokat pörlekedtek, tehát fontos volt rá nézve, hogy megszabaduljon az apró pörös ügyektől.

Deut 1,13

Hozzatok ide. Vagy: „jelöljétek ki” (Deutsch). A 15. versből kitűnik, hogy Mózes végezte a választást, nem pedig a nép. Amint a Szifré rámutat, a héber szó azt jelenti, hogy tanácskozzanak a dologról és nem azt, hogy végre is hajtsák.

ismert. Nagy érdemeik alapján. A Targum így fordítja: מַדְעֵן „Tudósok”. Majmuni szerint ebből a kifejezésből az következik, hogy csak olyan bírakat szabad választani, akik iránt a közönség teljes bizalommal viseltetik. (Misné Tóra Szanh. II,7; l. még a babilóniai talmudot Szanh. 88b.)

Deut 1,15

bölcs és ismert férfiakat. V. ö. a 13. verssel: „bölcs, értelmes és ismert férfiakat”. A tudósok úgy magyarázzák e két kitétel közti eltérést, hogy Mózes nem tudott találni olyan férfiakat, akikben a 13. versben említett összes tulajdonságok megvoltak. (Érúb. 100b; Nedár. 20b.)

felügyelőkké. Az igazságszolgáltatás és a rend fenntartásának tisztviselői, akinek az volt a kötelességük, hogy végrehajtsák a felsőbbség rendeleteit (Szifré). A LXX: „grammateis” „író” szóval fordítja. Egyesek a סֹדֵר (= rendezni) igével hozzák kapcsolatba, mások a שֹׁמֵר (= szerződés) főnévből származtatják: „Regisztrátorok”, „jegyzőkönyvvezetők”.

Deut 1,16

testvéreitek között hallgassátok meg. Szó szerint: שְׁמוּעַ בֵּין אֲחֵיכֶם; azaz ne csak az egyik felet hallgassd meg, hanem mind a két felet. A bírónak nincs joga az egyik ügyfelet kihallgatni a másik távollétében, de figyelmeztetés egyben a pörös fél számára is, hogy ne kísérelje meg ellenfele megjelenése előtt a bírót érvekkel befolyásolni, mert esetleg olyan érvet hozhatna fel, amelyet a másik, ha jelen lenne, megcáfolhatna (Szanh. 7b).

a jövevény. Ne legyen különbség az izraelita és az ott élő idegen között. „Annak a gondosságnak, amellyel az izraelita törvény védi az idegeneket, nincs megfelelője Babilóniában” (S. A. Cook). A szövegben „jövevény” helyett „jövevénye” van. A rabbik ezt úgy értelmezték: „aki házában lakik”, tehát inkább hatalmában van. Az ilyen embernek életlehetősége attól függ, miként bánnak vele. Egy chasid rabbinak a felesége civódásba került a cselédjével és a hatósághoz fordult, hogy intézze el panaszát. Mikor látta, hogy férje is indulni készül, megkérdezte, hova megy. „A hatósághoz” – felelte ő. Az asszony kijelentette, hogy férjének méltósága nem engedi, hogy részt vegyen a civódásban egy cseléddel. Ő maga el tudja ezt intézni. A caddik ezt felelte: „Ez igaz lehet, de én a cselédedet akarom képviselni, aki, ha te vádolod, nem talál senkit, aki megvédje”. Azután könnyes szemmel idézte Jób szavait (XXXI,13): „Vajon megvettem-e szolgám és szolgálóm jogát, Midőn pörlekedtek vélem! És ugyan mit tehetnék, ha Fölemelkednék Isten És ha számon kérné, mit felelhetnék neki?” (dr. Hevesi Simon fordítása a Handler-Emlékkönyvben). Hasonló történetet beszél el R. Iszi a Midrásban (Gen. r. XLVIII,3).

Deut 1,17

Ne ismerjetelek személyt az ítéletben. „Ne legyetek soha részrehajlók senki iránt a perben” (Moffatt). A bíró kerüljön el mindent, amit megvesztegetésnek lehetne tekinteni. A babilóniai Mester, Sámuel, átment egy deszkán, amely egy patakra volt fektetve; ekkor egy idegen közeledett hozzá és kezét nyújtotta, hogy biztosan átvezesse a gyenge hídon. Sámuel megkérdezte, hogy ki ő, és megtudta, hogy egy panaszos, akinek ügyében neki kell bírászkodnia. „Barátom, engem alkalmatlanná tettél a bírói szerepre a pörödben. Én már nem ítélezhetek a te ügyedben részrehajlatlanul” (Ketúb. 105b; l. még XVI,19).

egyformán a kicsinyt és a nagyot. Azaz a jelentéktelen egyént és az előkelőt. Ne legyen külön törvény a gazdag és a szegény számára. A kicsinyt és a nagyot a szóbanforgó ügyre is lehet érteni. Egy kis összegről szóló ügy époly gondosságot követel, mint egy nagy összegről szóló. Rés Lákis azt mondja, egészen természetes, hogy a kis összegről szóló ügyet éppen olyan alapossággal kell megvizsgálni, mint a nagy összegről szólót – ezt nem is kellett volna a Szentírásnak kiemelnie –, de még időrendben sem szabad a nagyobb ügyet a kicsi elé helyezni (Szanh. 8a).

az ítélet Istené. A bíró érezze, hogy ő Isten képviselője és hogy minden bírói ítélet vallásos cselekedet (V. ö. II. Krón. XIX,6: És a király mondta a bírának: „Figyeljete arra, amit tesztek, mert ti nem az emberért bírászkodtok, hanem az Örökkévalóért; és Ő veletek van, midőn ítélték” Szanh. 6b.). A zsidó tanítás szerint mindenki, aki a törvényt a jog figyelembevételével alkalmazza és ezáltal erősíti és kiépíti azokat a jogi és erkölcsi alapokat, amelyeken az emberi társadalom nyugszik, isteni cselekedetet végez. „Minden bírót, aki igazságos ítéletet hoz, a Szentírás Isten segítőtársának tekinti a teremtés művében” (Sabb. 10a).

19–46. Hórébtől Kádés-Barnéáig.

Deut 1,19

félelmetes sivatagon. „Tüzes kígyók és skorpiók közt, szomjú földön, ahol nem volt víz” (VIII,15).

22–26. A kémek kiküldése.

Deut 1,22

odaléptetek hozzám. Ha összehasonlítjuk, amit itt beszél el, Numeri XIII. fejezetével, teljesen megértjük az eseményeket. A terv a néptől származott, Mózes helyeselte és Isten szentesítette. Mózes nem ismétel itt minden részletet, mert a többi részlet elmondása nem szükséges az ő intő beszéde számára; viszont a történeti elbeszélésben, Numeriben nem kellett elmondania azt a körülményt, hogy az izraeliták kívánták a kémek küldését. „Világos, hogy a történetíró elhallgathat olyan körülményt, amelyet a szónok felhasználhat, hogy hatásosabbá tegye beszédét” (Hoffmann). Szükséges volt őket arra emlékeztetni, hogy a kémek kiküldése, ami közvetlen oka volt lázadásuknak, az ő gondolatuk volt (Szifré).

Deut 1,23

Jónak tetszett szememben a dolog. De nem tetszett Istennek (Szóta 34b). Megjegyzendő, hogy Num. XIII,2-ben a héber szöveg szószerint ezt jelenti: „Küldj el *magadnak* férfiakat”; Isten távol tartotta magát a tervtől; viszont a hetven vén kijelöléséről, akik segítsenek Mózesnek, amit Isten helyeselt, a Szentírás ezt mondja: „És szólt az Örökkévaló Mózeshez: Gyűjts össze *nekem* hetven férfiút Izráel vénei közül” (Num. XI,16).

Deut 1,24

Eskől völgyéig. Hebrónhoz közel; Num. XIII,23.

Deut 1,27

Zúgolódtatok. V. ö. Zsolt. CVI,25.

sátraitokban. Mert nem akartak egyesülni közös cselekvésre. A jól ismert szólás: „Sátraitokba, ó Izráel” (I. Kir. XII,16) felszólítás szétoszlásra, nem felhívás katonai cselekvésre (H. W. Robinson). **gyűlöl bennünket az Örökkévaló.** A hitetlenségnek és hálátlanságnak ebbe a végletébe kergette a népet néhány társuknak tudósítása, pedig hosszú ideig tapasztalták Isten vezetését. „Ékesen szól ez a részlet az ingatagságról, amellyel egy nép tűrte a mult tanulságainak félredobását; pedig érezte és tapasztalta a Gondviselés tetteit, mégis néhány „szakértő” véleménye alapján megváltoztatta fölfogását” (G. A. Smith).

Deut 1,28

Hova menjünk föl mi? Azaz, milyen ismeretlen veszélyek vannak előttünk?

Anákim. Óriások; Num. XIII,22.

Deut 1,30

Ő fog érettetek harcolni. A bátorítás szavai, melyeket Mózes használt a Sástengernél; Exod. XIV,14.

szemetek előtt. Ez a kifejezés több mint tízszer fordul elő a Deuteronomiumban. Mózes arra hivatkozik, hogy a nép maga tapasztalta a multban is Isten csodatévő hatalmát. Nem talál ki elvont elméleteket, hanem a történetekre utal.

Deut 1,31

vitt téged az Örökkévaló. V. ö. Exod. XIX,4: „hogy felemeltelek benneteket sasszárnyakon”.

amint viszi az ember az ő fiát. A viszonyt Isten és ember között a leggyengédebb kifejezéssel jellemzi, miként az atya viszi kis fiát, amikor még nagyon gyenge vagy fáradt; v. ö. Hóséa XI,1–3. Ez a gondolat az előkészítője a következő kifejezésnek: „Atyánk, ki vagy a mennyekben”; „ezt először farizeus körökben használták” (Herford).

Deut 1,32

És ebben... hinni. Deutsch: „És mind e mellett mégsem hiszték”. Az isteni gondviselés és segítség tapasztalásának ellenére sem hittetek az Örökkévalóban, a ti Istenetekben.

34–46. Isten haragja és ítéletei.

Deut 1,37

miattatok. Kétségtelen, hogy Mózes nem engedelmeskedett Isten parancsának és ezáltal idézte fel az Ő haragját; csak hogy ez a nép cselekedetének következménye volt. „Megharagították a pörlekedés vizénél és rosszul járt Mózes ő miattuk” (Zsolt. CVI,32). A vezérnek vállalnia kell a felelősséget nyájának vétkeiért; l. még III,26. Mózes az, aki teljes mértékben megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeknek szellemében az Ígért Földjén élniök kell, mégis ő az egyedüli ebből a nagy gyülekezetből, akinek nem lesz erre alkalmá, mert nem jut el oda. *Reám is megneheztelt az Örökkévaló miattatok*, ezzel a mondattal világítja meg a szónok élete feladatának kudarcát” (Moulton). Mózes utal itt Isten haragjára, mert ennek volt a következménye, hogy utódról kellett gondoskodnia, aki halála után a honfoglalást vezesse.

Deut 1,38

aki előtted áll. Szolgád. L. I. Kir. X,8: „Boldogok e szolgálid, kik mindig előtted állanak” (Hoffmann).

őt bátorítsd. Szó szerint: „őt erősítsd” (Deutsch). L. még III,28.

Deut 1,39

mondjátok, hogy martalékká lesznek. L. Num. XIV,3.31.

nem ismerik a jót és a rosszat. Akik még nem értek el olyan kort, hogy éreznék felelősségüket a közösség iránt (v. ö. Gen. 26. l.); húsz éven aluli ifjak.

Deut 1,40

a Sástenger felé. L. Num. XIV,25. Trumbull ezt az utat a Szueztól Akabah felé vezető mai karavánúttal azonosította; v. ö. fentebb 1. vers.

Deut 1,41

mi föl akarunk menni. A *mi* szó a héberben ki van emelve; mi magunk, az elítélt nemzedék, föl akarunk menni, nem engedjük át ezt az előnyt gyermekeinknek. „A nép érzelmének gyors megfordulása gyakori az életben. A változás sokkal gyorsabb volt, semhogy őszinte lenne. A pusztai lelkesedés nem vezeklés a bűnért. Az ember nem szabadulhat meg erkölcsi értéktelenségétől pusztán érzelmi kitöréssel” (G. A. Smith).

elszántátok magatokat. Az Imit régi fordítása „készek voltatok”. A megfelelő héber ige csak itt fordul elő. Egyesek az arab „hana” „könnyűnek lenni” igével hozzák összefüggésbe. Így is lehetne eszerint fordítani „könnyelműen cselekedtetek”.

Deut 1,43

megátalkodtatok. L. Num. XIV,41.44.

Deut 1,44

az Emóri. A Numeri-ban az ellenségek neve: az amálékiták és a kanaániták; de mint a 7. versben láttuk, Emóri az egyetemes elnevezés Kanaán lakosai számára.

mint ahogy a méhek cselekszenek. Ugyanez a találó hasonlat a nagy számról és a vadságról előfordul: Jes. VII,18 és Zsolt. CXVIII,12.

Hormáig. L. Num. XIV,45.

a Széiren. Egyesek törölni szeretnék ezt a szót, mert a megfelelő helyen Numeriben nem szerepel. Ehrlich Jes. XXIV,12 alapján **בשער** (= kapuban) olvasatot ajánlja.

Deut 1,45

sírtatok az Örökkévaló színe előtt. „Könnyek követik a vakmerő tettet, amint a vakmerőség követője gyakran félénkség; Izráel lelkülete olyan, mint egy gyermeké” (Bertholet).

nem hallgatott szavatokra. Mert sírásuk nem volt bűnbánatuknak eredménye, hanem a gyászé volt a bűn következményei miatt.

Deut 1,46

Kádésben. L. Num. XX,1.

hosszú ideig. Meghatározatlan ideig. A hagyományos magyarázat ezt az időt tizenkilenc évre teszi. Vándorlásuk idejének felére (Rási), a Széder Ólám VIII. fejezete alapján. Eszerint tehát maga a valóságos pusztai vándorlás csak tizenkilenc évig tartott. A Málbim szerint Isten azért engedte meg, hogy Kádésben ilyen hosszú ideig táborozzanak, illetve pihenjenek, mert készséget mutattak a megtérésre. Ez volt a jutalmuk (Hoffmann).

ameddig ott maradtatok. Héberül: **כימים אשר ישבתם**. Deutsch: „a napok száma szerint, mely alatt laktatok, értsd: mint amely idő eléggé ismeretes előttetek, és nem szükséges azt itt újra megjelölni”.

| Deut II.

Mózes beszédének első részében arról beszél, milyen sikertelenül kísérelték meg azt, hogy bejussanak Kanaánba. Most (II–III,29) emlékeztetükbe idézi a győzelmeket, amelyek vándorlásuk végét jellemzik, és amelyek előrevetítik az Ígéret Földjének meghódítását. Tehát rámutat arra, hogy hitetlenség és lázadás szégyent és büntetést hoz, míg megbánó visszatérés Istenhez, áldást és győzelmet eredményez.

1–8. A Széir hegy körül.

A Kádés mellett elszenvedett vereség után az izraeliták visszafordultak a Sástenger felé, megkerülve a Széir hegyet, amíg Isten meg nem parancsolta nekik, hogy forduljanak észak felé és vonuljanak békességben keresztül Ézsau területén.

Deut 2,1

a Sástenger felé. Azaz, a Sástenger északkeleti ága, az Akabah-öböl felé.

megkerültük a Széir hegységet. Jelenti a hosszú és nehéz utazást, hogy megkerüljék Edómot; 1. Num. XXI,4–9.

sok időn át. Harmincnyolc év alatt; 1. alább 14. vers.

Deut 2,3

forduljatok észak felé. „Úgy kell elképzelni a dolgot, hogy az izraeliták ez idő alatt megtették útjukat Edóm délnyugati és déli határa mentén egészen az Arabah délkeleti széléig, úgyhogy észak felé fordulva rögtön elérhették Edóm keleti határát Móáb irányában” (Driver); v. ö. Bírák XI,18.

Deut 2,4

Ti átvonultok. Ez teljesen különbözik az előbbi kísérlettől, hogy megrövidítsék az utazást, áthaladva Edóm területén Kádésból kiindulva a nyugati határon; erre az engedélyt megtagadta Edóm királya; Num. XX.

Ézsau fiainak. Edóm keleti részét szabad beduinok lakták, az izraeliták rokonai. Ezek nem fenyegették őket háborúval, mint az ország nyugati részén lakó edómiták, ha át mernek menni országukon (Rásbám, Luzzatto).

ők majd félnek tőletek. Edóm nyugati szélén egy sor természetes erődítés van; ez könnyűvé teszi a benyomuló ellenség visszaverését. A keleti szélén nem így van. Ez is egyik oka annak, hogy ennek a területnek szabad törzsei nem voltak ellenséges érzülettel az izraelitákkal szemben.

Deut 2,5

ne támadjátok meg őket. Vagy „Ne indítsatok hadat ellenük” (Deutsch). Isten az egész világ uralkodója. Minden nemzet, nemcsak Izráel, Isten gondviselése alatt van és mindegyiknek megvan a kijelölt területe. Tehát Izráelnek tisztelnie kell ezeket a birtokokat és nem válhatik hódító néppé. Izráelnek korlátoznia kell igényét arra az egy országra, amelyet Isten számára kijelölt történeti útjának kezdetén (S. R. Hirsch).

egy talpalatnyi földet sem. Nem volt nekik szabad engedelem nélkül még átvonulni sem országukon.

Ézsauinak. Dávid harcolt Ézsau ivadékai ellen és alattvalóivá tette őket (II. Sám. VIII,14), de nem fosztotta meg őket országuktól; és később, Jehórám uralkodása alatt ismét függetlenek lettek (II. Kir. VIII,20 s köv.).

Deut 2,6

szerezzetek. L. Hóséa III,2; Jób VI,27; XL,30 stb.

Deut 2,7

megáldott téged. Megadja az okot, hogy Izráel miért függetlenítheti magát Edómtól. Az izraelitáknak módjukban volt szükségleteikért megfizetni.

ismerte. Azaz, törődött vele; az „ismer” igének ugyanolyan a jelentése, mint Gen. XVIII,19-ben.

Deut 2,8

a síkföld útjáról. Az út a Sóstenger déli csúcsától Hebrónig.

Élat. A mai Akabah.

Ecjón-Geber. I. Kir. IX,26 említi, hogy Élat szomszédságában van és „a Sástenger partján, Edóm országában”. A hajóhad, amelyet Jehósáfát épített, itt pusztult el. (I. Kir. XXII,48). A Geber szó után – a vers közepén – egy választó-jelző (פסוק) van, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy itt egy új dologra tér át.

8–12. Móáb határán.

Deut 2,8

sivataga. A héber מדבר nem jelent mindig sivatagot. Amint a szó etimológiája mutatja, gyakran

jelent egy helyet, ahova a marhát legelni kihajtják, műveletlen földet. Móábtól keletre vannak kopár területek. „Izráel ilyen messzire fordult kelet felé, nemcsak azért, hogy elkerülje Edóm és Móáb termékeny és betelepített vidékeit, hanem azért is, hogy ne kelljen átkelnie az Edóm és Móáb közötti nagy hegyszakadék alacsonyabb részein. Ezek az alacsony részek mélyek, oldalaik meredékek és az utak karavánok számára nehezen járhatók. Az út Hajj felé, amelyet Izráel követett, keresztezi ennek a kiszáradt folyómedernek sekélyebb részét a sivatag szélén. Ha ezen áthaladtak, a Móábtól keletre eső sivatagban voltak (G. A. Smith).

Lót fiainak. L. Gen. XIX,37.

Árt. Móáb fővárosa, az Arnón völgyében, a móábita határon; Num. XXI,15.28.

10–12

Ez a három vers közbevetett megjegyzés Móáb és Edóm régi lakosairól és Mózes valószínűleg akkor iktatta be, mikor a beszédet leírta.

Deut 2,10

Az Émimiek. Meg vannak említve Gen. XIV,5. Rási ezt a nevet így magyarázza: „akiktől féltek”. (L. még Gen. r. XXVI.)

Deut 2,11

Óriásoknak. Héberül: **רפאים**; I. Gen. XIV,5; XV,20.

Deut 2,12

Hóriták. L. Gen. XIV,6 és XXXVI,20 s köv.; „barlanglakók”. Macalister felfedezte Gezer mellett egy presemita nép maradványait, akik barlanglakók voltak és kőeszközöket használtak; ő ezeket a Hóritákkal azonosítja. Egészen más nézetet képvisel J. W. Jack; az ő véleménye, hogy ez a nép egyike a legjelentékenyebb népeknek Nyugat-Ázsiában a második millennium elején. Mielőtt a semiták itt megjelentek, ők foglalták el Mezopotámia egész északi részét. A Hóriták vagy Hurrianok voltak azok, akiknek a hittiták civilizációjukat köszönik, beleértve vallásuk és irodalmuk nagy részét. Ez a régi faj, amely Széir vidékén élt már Ábrahám idejében, kétségtelenül nagyon jelentékeny hatással volt a héberekre.

elűzték őket. Szó szerint: „elűzik” vagy „el fogják űzni”. imperfectum. Rási szerint ez azt jelenti, hogy fokozatosan történt az elűzésük. Egyesek azt gondolják, hogy úgy kell érteni, mintha **ויירשום** volna.

amint Izráel is cselekedett. A Jordánon túli terület meghódítására vonatkozik (Num. XXXII).

13–15. Átkelés a Zereden.

Ez fontos lépés volt; azért említi meg, hogy tudassa, mennyi idő telt el azóta, mióta Izráel elhagyta Kádést és hogy a büntetés ideje is letelt, amit Isten Izráelre engedetlenségük miatt rótt ki. Mivel ennek a büntetésnek súlya nem nehezedett már rájuk, a nép bizalommal várhatta, hogy isteni segítséggel haladhatnak tovább az új ország meghódítására (Welch).

Deut 2,13

patakon. Hegyi patak. Völgyyszerű út két domb között, amely nyáron rendszeren kiszárad, de az esős időszakban bővizű folyóvá válik. Ezt nevezik arabul „*vádi*”-nak.

Zered. L. Num. XXI,12.

Deut 2,14

amint megesküdött nekik az Örökkévaló. L. Num. XIV,21 s köv.

Deut 2,15

ellenük volt. A zúgolódók nemzedéke nemcsak természetes úton pusztult el. Isten siettetette pusztulásukat, hogy gyermekeik mennél előbb átkelhessenek a Jordánon.

16–25. Ammóniták és emóriták.

Deut 2,19

Ammón fiai. Az Arnón és Jabbók között elterülő vidéken laktak; ezek a Jordán mellékfolyói.

20–23. Még egy archeológiai megjegyzés.

Deut 2,20

Zamzummimnak. Semmit sem tudunk róluk. Némelyek azt hiszik, hogy nevüket a görög *barbaroi* analógiájára képezték; olyan nép, amelynek beszéde furcsán hangzik. Az arab nyelvben *zamzamah* egy távolból jövő, zavaros hangot jelent (G. A. Smith). Egyesek Gen. XIV,5-ben előforduló זמזם névvel azonosítják.

Deut 2,23

Avveusokat. Ezen kívül még csak Józsuá említi (XIII,3 kk.) mint egy filiszteus népet.

Kaftórbeliek. Azaz Krétabeliek; I. Gen. X,14.

Deut 2,24

Keljetek föl. Ez a vers a 19-nek folytatása. Num. XXI,26-ból tudjuk, hogy Hesbón és a körülötte levő terület a móábitáké volt, akiktől elhódította Szihón.

elfoglalni. Ehrlich szerint participium; רָשָׁה többől származik és az arab „*rasza*” ige párja, ami azt jelenti: „birtokba venni”.

Deut 2,25

Ezen a napon. Azaz, azon a napon, amikor az izraeliták átkeltek az Arnónon, hogy megkezdjék Kánaán meghódítását.

akik az ég alatt laknak. Szó szerint: „az egész ég alatt”. Az „akik... laknak” szavakat az összefüggés alapján toldottuk be a fordításba. Szónoki túlzás; gyakran fordul elő a Szentírásban.

26–37. Szihón legyőzése.

Deut 2,26

Kedémót. Pontos helyét nem tudjuk, de valószínűleg valahol az Arnón felső folyásánál volt. A név előfordul később mint egy levita városé Reúbén területén; Józ. XIII,18; I. Krón. VI,64.

békeszavakkal. Deutsch: „békés szavakkal”. Azaz, követek mentek ajánlattétellel, hogy békésen átmehessenek az országon és megfizetik az élelmet, amit fogyasztanak; v. ö. Num. XXI,21 kk.

Deut 2,27

mindíg az országúton. Szó szerint: „az úton, az úton”. Deutsch: „a főnév megkettőzése nyomatékoság kedvéért alkalmaztatik itt, azt jelentvén: *mindig a közúton*”. A párhuzamos helyen (Num. XXI,22) „a királyúton” kifejezést használja.

Deut 2,29

úgy mint Ézsau fiai tettek velem. Nem úgy, mint Edóm királysága; I. a 4. verset.

Deut 2,30

megkeményítette lelkét. Hasonló a fáraóról használt kifejezéshez; lásd az Exod. VII,3 szoló magyarázatot. Ennek ez az értelme: Amint Isten uralkodik minden fölött, épúgy ő tőle származik minden, ami történik a világon. Bizonyos értelemben minden cselekedet, akár jó, akár rossz, minden esemény, akár jótékony, akár romboló hatású, az Ő hatalmától ered. De azért az embernek megvan az erkölcsi felelőssége cselekedeteiért és teljesen felelős bűnös viselkedéséért. Megjegyzendő, hogy Istenről sohasem mondja az Írás, hogy megkeményíti egy jó ember szívét. Ez

csak gonosztevőkkel történik meg (Harper).

amint látod a mai napon. A „látod” szót csak az összefüggés alapján toldjuk be. (L. még IV,20).

Deut 2,31

Ime. Szószerint: „Lásd”.

kezdtém. Szihón visszautasítása volt a kezdete Isten *megindulásának*, hogy Izráelnek adja ezt az országot.

Deut 2,32

harcra. L. Num. XXI,23.

Deut 2,34

kipusztítottunk. Héberül: **וְנָחֵרָם**, azaz, a kipusztítás átka alá vetettük. Ez volt a háborús szokás ebben a régi időben, amikor a háború szent cselekedet volt. Ennek az eljárásnak kegyetlensége oly rettenetes előttünk, amilyen, hisszük, a háború is lesz a jövő emberei előtt. A kanaánitákra vonatkozó eljárást illetőleg lásd XX,18.

Deut 2,36

a várostól. A fővárostól, Artól, v. ö. 9. vers.

Deut 2,37

nem közeledtél. A figyelmeztetés értelmében, lásd 19. vers.

és mindahhoz. A LXX **כָּכָל**-t (mind aszerint) olvas.

| Deut III.

1–7. További győzelmek.

Az izraelita seregek, előrehaladva északra Básán felé, megtámadják és legyőzik Ógot és meghódítják városait.

Deut 3,1

és fölmentünk. Ez azt jelenti, hogy észak felé mentek, mert most folytonosan délről észak felé haladnak (Rási).

Básán. A termékeny terület Gileádtól északra; l. 10. vers.

Óg. Lásd Num. XXI,33 kk.

Deut 3,2

Ne félj tőle. Óg veszedelmesebb ellenfél volt, mint Szihón, mert hisz az óriások nemzetségéhez tartozott.

Deut 3,3

alig hagyva néki maradékot. Lásd II,34.

Deut 3,4

Argób egész vidékét. Talán a mai *el-Lega*, Damaszkusztól délre, a Tiberiás tótól keletre. (L. még I. Kir. IV,13.) Egyesek Eusebeus Onomastikonjában említett Erga helységnévvvel azonosítják, amely Gerasától nyugatra van.

Deut 3,5

kapukkal. A héberben duálisan van „kettős kapu”; ezzel fejezi ki a kapuk erősségét; alkalmasak arra, hogy megakadályozzák az ellenség behatolását.

tolózárral. A héberben egyszámban van; és ez így helyes. Minden városnak volt kettős kapuja és egy keresztrúddal zárták azokat el.

8–17. A meghódított ország szétoztása.

Deut 3,8

Az Emóri két királyának. Szihón és Óg.

Deut 3,9

Szirjónnak... Szenirnek. Archeológiai megjegyzés. „Az itt szereplő nevek, valamint Szióné is (Deut. IV,48) szemléltető. Fehér hősüvegével a csúcsán 9500 lábnyira (kb. 3200 méter) emelkedik a magasba és látható a Szentföld legnagyobb részén, még a Jordán völgyének mélyéből és a Sóstenger partjáról is. Ezért nevezték Sziónnak, a. m. a „felemelkedő”, vagy *Hermón*-nak, a magas csúcs, vagy *Szenir*-nek, *Szirjón*-nak, a jég csillogó mellvértje; vagy pedig *Libánón*-nak. Palesztina Mont-Blanc-ja, az ókor „Fehér hegy”-e (Stanley).

Deut 3,10

síkföld. Móáb fennsíkja.

Gileádot. A vad, komor, de festői dombvidék, melyet nyugat felől a Jordán határol, északról a Jarmúk mély hegyszakadéka, délről Hesbón völgye és kelet felé lassanként átmegy Arábia fennsíkjaiba.

Szalkáig. Básán délkeleti legtávolabbi sarka, fenn van a magasban és itt természetes erődtámaszt alkot. Egyesek a mai *Szalchad*-dal azonosítják.

Deut 3,11

Mert csak Óg. Ez magyarázza meg, hogy az izraeliták miért juthattak e terület birtokába. Óg halálával kiveszett az óriások félelmetes faja.

ágya. Az ערש szó a héberben ágyat, aramul pedig koporsót jelent, ezen az alapon némelyek azt hiszik, hogy itt a király szarkofágjáról van szó. Kelet-Palesztinában sok ilyen koporsót találtak; közülük többnek szokatlanul nagy méretei voltak. Csakhogy a bibliai héberben a szarkofág neve: ארון. Itt ágyról van szó, hogy kiemelve Óg nagy termetét és lehetséges, hogy ágyát megőrizték mint különösséget. Ehrlich szerint az is azt bizonyítja, hogy itt ágyról és nem szarkofágról van szó, hogy szélessége csaknem a felét teszi ki a hosszúságnak.

Rabbát. Az Ammoniták fővárosa, római időben Philadelphiának nevezték. A Jabbók partján volt, 25 mérföldnyire észak-kelet felé a Sóstenger felső végétől.

férfi karhosszával mérve. Hossza eszerint kb. 4½ méter lehetett, szélessége kb. 2 méter. Ebből nem kell azt következtetni, hogy Óg magassága ennyi volt, mert hisz az ágy mindig valamivel hosszabb, mint a benne fekvő ember.

Deut 3,12

ezt az országot. Az Arnón völgyétől a Hermón hegyig.

Áróértől. L. II,36.

Deut 3,13

Gileád többi részét. Azaz, a Jabbóktól északra eső részt.

Deut 3,14

Jáir. L. Num. XXXII,41.

fia. Itt utódját, leszármazottját jelenti, mint gyakran a Bibliában. I. Krón. II,21 s köv. úgy említi, mint Menasse fiának, Mákirnak dédunokáját.

Gesúri és a Máakáti. Két arameus törzs; v. ö. Gen. XXII,24; II. Sám. XV,8.

az ő nevével. L. Num. XXXII,41.

Jáir faluinak. Sátor-faluk, mindegyik egy-egy klán tanyája; a *chavva* szó jelentéséről lásd Gen. 31. l.

Deut 3,15

Gileádot. A szövegből világos, hogy Gileád északi feléről van szó.

Mákirnak. L. Num. XXXII,40. A név, úgy látszik, itt Menasse feltörzsét jelenti, akik a Jordánon túl

laktak.

Deut 3,16

a Reúbéninek. Ez és a következő vers ismétlése a 12. versnek nagyobb részletezéssel.

határul. Azaz, a völgyön keresztül folyó patak a határ.

Jabbók patakig. A patak felső része az ammóniták területének nyugati határa.

Deut 3,17

a síkföldet. L. az I,1-hoz szóló magyarázatot.

Kinnerettől. A Kinneret tóról (ma: Tibériás-tó) elnevezett város; I. Józ. XI,2.

Sóstengerig. A Holttenger; I. Gen. XIV,3.

Pisza. L. a XXXIV,1-hez szóló magyarázatot.

lejtői. L. még Num. XXI,15: **אֲשֶׁר הַנְּחָלִים**.

Deut 3,18

megparancsoltam nektek. Mózes a két és fél törzshöz fordul.

fegyveresen vonuljatok. L. Num. XXXII.

Deut 3,20

a Jordánon túl. Eltéően az I,1 verstől, itt ugyanez a kifejezés a folyam *nyugati* oldalát jelenti.

Deut 3,21

Józsuaának megparancsoltam. Ez nincs megemlítve Numeri XXXII-ben, mert nem fontos az ott elmondott esemény szempontjából.

Deut 3,22

Ne féljetez tőlük. Itt újra az egész néphez szól, azért használja az előző verssel ellentétben a többszámot. Egyesek a LXX és a szamaritánus változat alapján **לֹא תִירָאֻם** (= Ne félj tőlük) olvasatot helyezik előtérbe (Steuernagel).

II. Váethchannán. (III,23–VII,11.)

III,23–IV,40. Mózes első beszédének folytatása.

| Deut III.

23–29. Mózes könyörgése és a kérés megtagadása.

Isten kegyelmének jele népe iránt, ami az emórita királyokon aratott győzelmekben nyilvánult meg, felkeltette Mózes reményét, hogy ő is eljut az Ígéret Földjére, megláthatja „a szép országot, amely a Jordánon túl van”. De ez nem fog megtörténni. Látni fogja ugyan a távolból az országot, de sohasem fog oda bemenni. A honfoglalás vezetését rá kell bízni utódára, Józsua.

Deut 3,23

esdekeltem. Kérését nem Izráel szolgálatában eltöltött érdemeire alapítja, hanem Isten kegyelmére (Rási).

Deut 3,24

elkezdted megmutatni. Szerette volna népével együtt látni Isten ígéretének beteljesedését.

Deut 3,25

Hadd keljek át. Nem mint vezér, hanem mint egyszerű ember a többiek között, akire az isteni határozat nem alkalmazandó. Az isteni határozat ugyanis úgy szólt, hogy nem ő fogja *átvezetni* a népet a Jordánon. Ezért mondja: „esdekeltam az Örökkévalóhoz abban az időben” (23. vers); azaz, miután Józsuát kijelölte utódjául (Malbim).

szép. Szó szerint: „jó”.

a Jordánon túl. Itt, épúgy mint a 20. versben Nyugat-Palesztináról van szó.

a szép hegységet. Azaz, a szép hegyes vidéket. Ahol Mózes állott, onnan egész Nyugat-Palesztina egységes hegláncolatnak látszott, lebilincselő szépségű látvány, v. ö. XI,11. Életének három fontos határköve egy-egy hegy volt. Hóréb, ahol elhivatott, hogy népének vezére legyen; Szinaj, ahol kiadatott minden idők számára az isteni kinyilatkoztatás az erkölcsi törvényről; és Nébó, a hegycsúcs, ahonnan távolról megtekintette az Ígéret Földjét.

A héber írásokban mindenütt a hegyek és a hegyi tájak nagy szeretetével találkozunk. A rabbik egy külön áldást szerkesztettek, amelyet magas hegyek látásakor kell elmondani. Mindez egészen kivételes az ókori világban. Egyetlen görög költő sem írhatta volna a CXXI. zsoltárnak ezt a sorát: „A hegyek felé emelem szememet”. És egy római sem kiálthatott fel mint Mika próféta (VI,2): „Halljátok hegyek az Örökkévaló pörét és ti szilárdak, a földnek alapjai”. „A görögök semmit sem törődtek hegységeikkel és a rómaiak bosszankodtak, mert az Alpeseekben hódításuk és kereskedelmük kellemetlen akadályát látták” (A. Lunn). Ruskint, aki a mai korban egyike a legkitűnbeknek a hegyi tájak szépségének és nagyszerűségének feltárói között, elsősorban a Biblia szelleme inspirálta. Gyermekkorában édesanyja naponta olvasott fel neki részleteket a Szentírásból. (L. még Kohlbach Bertalan cikkét az Imit-Évkönyvben [1937, 119–148]: Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban.)

Libánónt. Palesztina tiszta levegőjében a Libánón csúcsa, Szíria és Palesztina legmagasabb hegye, Móáb síkságáról is látható.

Deut 3,26

miattatok. Héberül: למענכם. Itt más szót használ, mint I,37-ben. Hirsch szerint ez a szóhasználat azt jelenti: „a ti javatokra”, illetve „hasznatokra”. „Ha Mózes hitetlensége büntetlenül maradt volna, a nép még makacsabban ragaszkodott volna bűneihez. Tehát őmiattuk lehetetlen volt szemet húnyni fölötte” (Dummelow).

Deut 3,28

És adj parancsokat. V. ö. Num. XXVII,19.

ő fog áthaladni. Az ő szón van a nyomaték.

Deut 3,29

a völgyben. Hegyszakadék.

Bét-Peór. Ezzel a verssel végződik az első beszéd történelmi visszapillantása, amely I,6-ban kezdődött. Tehát „a völgyben, Bét-Peór átellenében” szavakkal pontosabban meghatározza a helyet: „a Jordán túlsó partján, Móáb országában”, amelyet I,5-ben említett.

| Deut IV.

1–24.

Az előző három fejezet történelmi áttekintését ékesen szóló felhívás követi, hogy ne feledjék el, amit Hórében láttak és hallottak. Az isteni törvény, ha megtartják, bölcsességükről fog tanúskodni és megbecsülést szerez számukra a népek előtt. Emlékezzenek a csodálatos eseményekre a Hórében és tartózkodjanak a bálványimádástól, mert ennek büntetése minden bizonnyal a számkivetés lesz.

De még ott is megtérhetnek Istenükhöz, ha alázatos megbánásban keresik Őt. Mózes azzal végzi, hogy figyelmüket felhívja Isten egységére és tetteire, amelyeket tapasztaltak és teljesszívű engedelmisséget kíván tőlük Iránta.

Deut 4,1

Eszükbe juttatja saját tapasztalatukat, ami megtaníthatta őket az engedetlenség szerencsétlen következményeire. A jutalom és büntetés gondolatára vonatkozólag, ami végig vonul ezen és a következő fejezeteken, lásd XI,13.

Deut 4,1

hallgass. Értsd meg.

a törvényekre. Szó szerint: „bevésett rendeletek”; eredetileg olyan törvények megjelölése, amelyeket egy hivatalos testület bocsátott ki; ezeket kőtáblára vésték és nyilvánosan kiállították a nép értesítése és irányítása céljából. A hagyományos magyarázat szerint, *chukkim*-nak nevezték azokat a rendeleteket, amelyek megtartásának okát nem közölték. Ilyen volt például a disznóhús evésének tilalma és a „*sáatnéz*”-anyagból készült ruhák eltiltása. Egyik legfontosabb céljuk az volt, hogy megerősítsék a fegyelmet és engedelmisséget a szent nép minden egyes tagjának szívében. „Engedelmeskedni jobb, mint áldozni” (I. Sám. XV,22).

rendeletekre. Héberül: **משפטים**. Döntések olyan kérdésekben, amelyeket eddig még nem szabályoztak. Ezek precedensként irányadók lesznek a jövőben.

Ez a két szó [**משפטים** és **חוקים**] többször szerepel a Deuteronomiumban; a **חוקים** szó mindig megelőzi a **משפטים**-ot, hogy hangsúlyozza a feltétlen engedelmisség fontosságát az isteni törvények iránt.

tanítalak. Héberül: **אנכי מלמד**. A zsidó nép a legszentebbnek tartotta Mózesnek ezt a tanító szerepét minden tevékenysége között és nem nevezi őt Mózes királynak vagy Mózes prófétának, hanem: *Mose Rabbenu*: Mózes, a mi tanítónk.

hogyan megtegyétek. Ez a tanítás fő feladata. „Nem a tanulás, hanem a cselekedet a legfontosabb” (Ábóth I,17).

hogyan éljétek. „Mint egy nép. Tény, hogy Izráel megőrizte nemzeti egyéniségét a nemzetek között és engedelmisségével elhárította azokat a befolyásokat, amelyek elpusztították szomszédainak vallásait. A Törvény szövén volt a nép körül” (G. A. Smith); I. Lev. XVIII,5.

őseitek Istene. Isten, aki megígérte a pátriarcháknak, hogy ez az ország utódaik birtokába fog jutni, most teljesíti ezt az ígéretet. Ugyanez az Isten adott nekik törvényeket és meg fogja jutalmazni hűségüket és megbünteti engedetlenségüket a jövőben.

Deut 4,2

Ne tegyetek hozzá. „Figyelmeztetés arra, hogy ne gyöngítsék az isteni parancsolatok erejét hozzáadásokkal, kihagyásokkal vagy olyan magyarázatokkal, amelyek megváltoztatnák eredeti jelentőségüket vagy kedvezőbbé tennék az emberi önzés és vágyak számára” (Dillmann). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a mózesi törvénykönyv rendelkezéseinek ne lehetne változtatni, ha új körülmények megkövetelik ezt a változtatást. Csak nem szabad úgy tüntetni fel ezeket a változtatásokat, mintha új megnyilatkozásai volnának az Örökkévalónak (Károlyi J.). Ne gyarapítsák önkényesen az előírt törvények számát, például ne írjanak öt Szentírásból vett szakaszt a *tefillin*-be, ne vegyenek öt fajta növényt a szukkot ünnep csokrához és ne kössön fel senki öt *cicisz*-t a ruhára (Rási, Szifré Reé alapján).

Deut 4,3

Ez a két vers az elsőhöz csatlakozik; bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a hűség a Tórához életet jelent, míg a lázadást ellene halál követi.

Deut 4,3

Baal-Peor. A pogány istenség, akit Peorban imádtak (v. ö. III,29) erkölcstelen szertartással; I. Num. XXV,1 s köv.

Deut 4,4

ti, akik ragaszkodtatok. A héber **דבק** igét az önzetlen és a maradéktalan önfeláldozó hűség

kifejezésére használják, pld. Jónatán barátságára Dávid irányában. Ezt a verset a liturgiában is felhasználjuk: a Tóra felolvasása előtt fennhangon elmondjuk.

Deut 4,5

Izráel nagysága és bölcsessége megnyilatkozik engedelmességében az isteni parancsolatok iránt.

Deut 4,5

Íme. Szó szerint: „Lásd”. A LXX **ראה**-t olvas, mert utána többesszám van. L. az I,8-hoz szóló magyarázatot.

megtanítottalak titeket. Az első versben szereplő *praesens* után ez kissé feltűnő. Csakhogy nem ez volt az első alkalom, hogy Mózes Isten parancsolatait kihirdette. Itt csak megismétli. „Ha elértek vándorlástok célját, emlékezzetek arra, hogy megtanítottalak azokra a rendelkezésekre és parancsolatokra, amelyeket az országban követnetek kell” (Nachmanidesz).

amint megparancsolta nekem az Örökkévaló. A zsidó oktatónak kötelessége Izráel ifjait és öregeit megtanítani az isteni rendelkezésekre és parancsolatokra (Hirsch).

Sok évszázadon keresztül a tanítás önkéntes volt minden pénzbeli fizetés nélkül. Ebből magyarázható az a feltűnő jelenség, hogy a talmud-főiskolák legkiemelkedőbb tekintélyei mesteremberek voltak, akik a foglalkozásukból éltek. Csak az üldözések és a gazdasági szükség nyomása alatt volt kénytelen néhány rabbi a XV. században fizetést elfogadni, kárpótlásul azért az időért, amelyet különben saját létfenntartására használt volna. (L. még Bekoróth 21a; jer. Ned. IV,3: **מה אני בחנם אף אחם בחנם**).

Deut 4,6

az. T. i. az isteni parancsolatok hűséges megtartása.

a népek szemében. A népek megbecsülésében. Így volt ez az ókorban, és a mai időben is így van ez. Miután Nagy Sándor meghódította Ázsiát, tudós görögök a zsidókat úgy emlegették, mint a „kelet filozófusait”, egyedülálló egyistenhitük alapján (G. A. Smith). De Izráel gyarapodása nem volt öncél; az volt a feladata, hogy az emberiségnek megmutassa Isten akaratának megnyilvánulását történetükben. Nagy figyelmet keltett a rabszolgák egy csapatának hirtelen hatalomra jutása, kitűnő kormányzásuk, gazdagodásuk és biztonságuk. A népek majd kérdezik: Mi a titka Izráel nagyságának? És látva, hogy ennek oka hűségük Isten akaratához, ők is kedvet kapnak majd Izráel Istenének elismeréséhez. „Ebben látjuk Izráel missziójának magvát, mint létezésének célját” (Oettli); v. ö. I. Kir. X,1–3; Jezs. II,1–3. Ezt az eszmét fejlesztették és gyakran nyomatékosan hangoztatták a prófétai és rabbinikus irodalomban.

Deut 4,7

olyan közel van. Izráel vallása egyedülálló abban a tekintetben, hogy Alkotójának az emberhez való közelségét tanítja. *Az imádkozónak nincs közvetítőre szüksége, midőn imájával Istenhez közeledik.* „Isten közel van mindazokhoz, akik Őt szólítják, mindazokhoz, akik őszinteséggel szólítják” (CXLV,18) tanítja a zsoltáros. A rabbik csak elmélyítették a próféták és a zsoltárosok tanítását. Tehát annak a vádnak, hogy a zsidóság csak egy „távoli” Istent ismer, nincs semmi alapja.

Deut 4,8

melyik az a nagy nemzet, amelynek oly igazságos törvényei és rendelkezései vannak? Izráel vallása egyedülálló az emberi társadalmat kormányzó törvényeknek erkölcsös jelleme és igazságossága által is. Faulhaber bíbornok, miután átvizsgálta a Pentateuchusban a szegényekre és a munkára vonatkozó törvényeket, többek között megállapítja: „Elismerjük, hogy az Ószövetség szentiratai *hasznos és értékálló épületek* szolgáltattak minden idők társadalmi rendje számára. Egyes formái, mint amilyen a szociális munka, a szegénygondozás, vagy a jogi élet, átalakulhatnak ugyan, de alap gondolatai örök kultúrértékek... Aki nem hisz a Szentírás sugalmazottságában és ezeket a könyveket nem Isten szavának és Isten kinyilatkoztatásának tartja, annak Izráel népét logikusan a világtörténelem legnagyobb népének kell tartania. Itt nincs más választás: vagy hiszünk a Szentírás sugalmazottságában, vagy pedig azt kell mondanunk a zsidó népnek: „Te vagy a világtörténelem legzseniálisabb népfaja”. Mi hiszünk a sugalmazásban, mi hisszük, hogy Isten

Lelke a kiválasztott próféták szája által beszélt az emberiséghez” (Faulhaber, Zsidóság-Kereszténység-Germánság. Dr. Nyisztor Zoltán fordítása, Budapest 1934. 78–79. old., l. még Löwinger, A zsidó nép szerepe világtörténeti megvilágításban. Budapest, 1938. 21–30. old.). Egy nemzedékkel előbb Tolsztoj nyilatkozott így Izráelről; l. Gen. 113. l. 9–24

„Nehogy elfelejtsd”, hogy Isten törvényének alapelve Isten tiszta szellemisége és kizárja annak minden lehetőségét, hogy bálványhoz hasonlóan ábrázoljuk.

Deut 4,9

őrizd lelkedet gondosan. A nemzet megmaradása attól függ, hogy Izráel megemlékezik a szinaji törvényekről és hű marad hozzájuk.

szívedből. Emlékezetedből; a szívet tekintették az emlékezet székhelyének.

ismertesd meg azokat gyermekeiddel. Ez egy újabb parancsolat. Ezeket a gondolatokat elevenen kell tartani az utódok emlékezetében is, hogy a következő nemzedékek ne veszítsék el szellemi kapcsolatukat az előzőkkel és ne süllyedjenek bálványimádásba. Ez a fontos kötelesség a gyermekek és az unokák iránt végigvonul az egész Deuteronomiumon. Valószínűleg a vallásos nevelés kötelességének ez a hangoztatása volt a szülőanyja azoknak a törekvéseknek az emberiség történetében, amelyeknek az volt a célja, hogy minden gyermek kötelező elemi oktatásban részesüljön. A zsidó gyermekek vallásos oktatásáról lásd 153. l.

Deut 4,10

azt a napot... Hórében. Midőn Izráel felszenteltetett, mint a „papok királysága”. Kettős kötelesség rejlik ebben: először, meg kell ismerniök Isten akaratát és aszerint kell irányítani életüket; másodsor, meg kell tanítani gyermekeiket Isten akaratára, hogy ők is aszerint rendezhessék be életüket.

Deut 4,12

alakot nem láttatok. Semmit, ami testet mutatott volna. Akit *hallottak* Hórében, nem volt *látható*. **hallottatok.** Ez a szó nincs meg a héber szövegben, de odaértendő.

Deut 4,13

szövetségét. Héberül: *berith*: ez a szó szerződést jelent, amely ember és ember között (Gen. XXI,32) és Isten és ember között létesült. Itt a szó arra a szövetségre utal, amelyet a Szinaj hegyén kötöttek a Tíz parancsolatra vonatkozólag.

két kőtáblára. L. Exod. XXIV,12; XXXI,18.

Deut 4,14

És megparancsolta nekem az Örökkévaló. A ti jelenlétetekben csak a Tíz parancsolatot nyilatkoztatta ki, de a negyven napon keresztül, amíg Istennél tartózkodtam, örökvényű törvényeket közölt velem, hogy azokra benneteket megtanítsalak. (L. Exod. XXIV,12.)

Deut 4,15

mert nem láttatok. Ezek a szavak egészen a vers végéig, közbe vannak iktatva. Minthogy Istennek semmiféle alakját nem látták a Szinajon megjelenése alkalmával, tilos Őt bármiféle alakban ábrázolni, mert Ő tisztán szellemi lény, aki semmiféle formában nem ábrázolható.

Deut 4,16

alakját. Héberül: **סמל**. Ritkán fordul elő ez a szó a Szentírásban (l. II. Krón. XXXIII,7.15; Ezek. VIII,5). Egyesek a **צלם** főnévvel hozzák összefüggésbe (**סמל** = **צלם** = **צלם**); l. még Ezek. XVI,17. Egyébként már a föníciai feliratokon is megtalálható ez a szó, nem lehet tehát ebből a szóból a szöveg fiatal voltára következtetni (Steuernagel).

hímnak vagy nőnek. Hogy az ilyen ábrázolás milyen bűnös és természetellenes az izraelita gondolkodás előtt, abból a tényből is látható, hogy a héber nyelvnek nincs szava az istennő számára; v. ö. I. Kir. XI,5., ahol a héber szó az istennő számára: „isten”. Egy akkád nyelven írott (Bogazköiben talált) szerződésben hivatkozás történik „a hímnemű és nőnemű istenségekre”

(Jirku).

Deut 4,17

bármely állat képmását. „Az északi semiták minden nagy istenének megvoltak a saját szent állatai és imádoik állatalakban vagy állati szimbólumok felhasználásával tisztelték azokat egészen késő időkig” (W. Robertson Smith).

Deut 4,18

a vízben van a föld alatt. A földalatti vizekben, amelyekből az ősrégi világkép szerint, a források és a folyók eredtek.

Deut 4,19

nehogy. Még mindig folytatása ennek: *vigyázzatok tehát nagyon magatokra* a 15. versben.

fölemeljed szemedet az ég felé. Az égi világító testek nagy vonzóerővel hatottak a régi emberre. „Csillagászat és csillagimádás együtt jelentek meg a földön” (Martineau). A „mennny seregé”-nek uralkodó szerepe volt a babilóniai vallásban. Az egyiptomiak isteneik jelképeiként tisztelték a napot, a holdat és a csillagokat. Ezzel az imádással összefüggött az a babona, hogy az égitestek befolyásolják a halandók életét. Ez a babona ma sem halt ki teljesen.

megbotolj. Vagy: „hogya el ne tántorodjál” (Deutsch). Ne vezessen félre benneteket az égi testek csodálatos szépsége, ne befolyásolja károsan felfogástokat az a tény, hogy nem ismeritek forgásuk szabályszerűségét vagy hatásukat a világra.

minden népnek. Hogy imádják őket (Rásbám és Mendelssohn; l. még Abóda Zará 55a). A Tóra első görög fordítói szükségesnek látták, hogy itt kiegészítsék a héber szöveget a **להאיר** „hogya világítsanak” szavakkal (Megilla 9b). A mi LXX-szövegünkben nincs már meg ez az olvasat, de a Vulgátában megtalálható.

Vallási türelem.

Isten eltűrte, hogy a pogányok imádják a napot, a holdat és a csillagokat, hogy ezáltal lépcsőzetesen eljussanak a vallásos hit magasabb fokához. A pogány nemzeteknek ez a kultusza az emberiség isteni vezetésének egy részét alkotja. Ami az izraelitákat illeti, Isten őket, kinyilatkoztatása útján, az Ő közvetlen megismeréséhez juttatta. Ez okból az ő számukra a bálványimádás megbocsáthatatlan bűn volt, és mindent el kellett pusztítani, ami eltéríthette őket ettől az isteni kinyilatkoztatástól.

Innen ered a zsidóság meglepő türelme minden korban más hitek követői iránt, amíg ezek erkölcstelenséggé és bűnné nem fajultak. Maleáki próféta még a pogányok áldozását is Isten dicsőítésének tekinti (lásd Mal. I,11 és Gen. 474. l.). Épily meglepő a rabbik állásfoglalása a pogány világgal szemben. A kanaániták ellen nem a dogmák vagy a szertartás miatt indítottak háborút, hanem életük és szertartásaik kegyetlensége, érzékiessége és erkölcstelensége miatt. De a rabbik sohasem tekintették koruk pogányait a kanaánitákkal egy erkölcsi színvonalon levőknek. Az ő korukban élő pogányok a római és a perzsa birodalomban olyan erkölcsi törvényeket követtek, amelyeket a rabbik nélkülözhetetleneknek tartottak az emberi társadalom számára: „Nóé utódainak hét törvénye” (lásd Gen. 81. l.). Ők bölcsen belátták, hogy ezek a pogányok vallásos életükben azt a hagyományos szertartást követték, amelyet atyáiktól örökölték (**מגהג אבותיהן בידיהן**) tehát nem lehetnek felelősek azért, hogy nem juthattak Isten egységének igaz ismeretéhez **לא נוהרו על השיתוף** (**בני נח**) (Szanh. 63b. Tósz s. v. **אסור**; Bekóróth 2b. Tósz. s. v.; Súlchán Árúch, Órach, Chájjim § 156; l. még Guttman M., Judentum etc. 155,2). Más vallások ilyen követőit – mondták ők – Isten csakis erkölcsi életük szerint ítéli meg.

חסידי אומות העולם וש להם חלק לעולם הבא (Misnath Rabbi Eliezer ed. Enelow New York 1934. p. 121. Tószeftha Szanh. XIII,2. Babli ibid. 105b; Guttman, Judentum etc. 109). „Az igazaknak, bármely néphez tartozzanak is, részük lesz a túlvilági életben” és eljutnak a halhatatlansághoz, miként Izrael jámborai. Egy későbbi Midrás mondja: „Tanúul hívom az eget és a földet, hogy mindenkin, akár zsidó vagy pogány, férfi vagy nő, szabad ember vagy rabszolga, csakis

cselekedetei szerint fog nyugodni az Isten szelleme”. És a középkor legsötétebb napjaiban így énekelt Salamon ibn Gabirol, a nagy filozófus és egyházi költő:

”Te vagy az Örökkévaló,
És minden lény a Te szolgád, a Te birodalmad;
És azok által, akik hiú bálványokat szolgálnak,
Nem kevesbbedik a Te tiszteleted.
Mert ők mind Hozzád akarnak jutni.”

Ez valószínűleg az első megnyilatkozása a vallási türelemnek Nyugat-Európában.

Deut 4,20

vaskohóból. Amelynek tüze elég a vas megolvasztásához; a felmérhetetlen szenvedés és keserű rabszolgaság szimbóluma.

az Ő öröke, tulajdon népe. Vagy: „neki örökség népeül” (Az Imit régi fordítása). Ez kettős erejű kapcsolatot jelent. Izráel nem bonthatja fel: „És ami lelketekben támad, az nem lesz meg; az amit ti mondtok: olyanok legyünk, mint a nemzetek, mint az országok nemzetségei, szolgálva fát és követ. Ahogy élek, úgymond az Úr, az Örökkévaló, bizony erős kézzel, kinyújtott karral és kitörő haraggal fogok rajtatok uralkodni” (Ezek. XX,32–33). És Isten sohasem fogja elhagyni Izráelt: „Mert nem veti el az Örökkévaló az Ő népét az Ő nagy neve miatt; mert úgy akarta az Örökkévaló, hogy a maga népévé tegyen benneteket” (I. Sám. XII,22).

amint van ezen a napon. Ugyanaz a héber kifejezés, mint II,30.

Deut 4,22

nem megyek át a Jordánon. Ez a mondat feleslegesnek látszik, miután előzőleg már azt mondta „meg kell halnom ebben az országban”. Erre vonatkozik Rási magyarázata: Még csontjaimat sem viszik át a Jordánon, hogy a szent földben pihenjenek, amint József csontjaival fog történni. Világegyetem Ura! – könyörgött Mózes –, József csontjai a Szentföldben fognak pihenni, miért nem juthatok be én is? Az isteni felelet ez volt: „József mindig hébernek vallotta magát; azt mondta: „Mert elloptak engem a hébernek országából” (Gen. XL,15). Te pedig, Mózes, nem mindig cselekedtél így. Midőn Jitró leánya mondta atyjának: „Egy egyiptomi férfiú megmentett bennünket” (Exod. II,19), te hallgattál és nem mondtál ellent. Ezért nem fogsz eltemettetni a Szentföldön” (Szifré).

Deut 4,23

Vigyázzatok magatokra. Ez a vers nem pusztán ismétlése a 15.-nek. A Mózesre váró sors Izráelt még hálásabbá tegye Isten jósága iránt és egyúttal óvatosabbá, hogy ne hívja ki Isten haragját.

eltiltott neked. Szó szerint: „parancsolt neked”, hogy ne tedd (Rási).

Deut 4,24

emésző tűz. Elpusztít mindent, ami méltatlankodását felkelti.

Félteve örködő Isten.

A héber *él kanna* azt jelenti, hogy Isten tele van szentséggel és igazságossággal, aki előtt nem közömbösek az emberek cselekedetei és magaviseletük, hanem megtorol minden bálványimádást és gonosztságot. Fordították „féltevény Isten”-nek, ez azt jelenti, hogy Isten megköveteli gyermekeitől a kizárólagos szeretetet, teljes őszinteséget és önmegadást. Nem engedi meg, hogy az egyedül Őt megillető tiszteletet és alázatot megossza az imádás más tárgyaival; lásd Exod. XX,5.

Ez a hite mentette meg Izráelt attól, hogy elpusztuljon az ősi pogányság idejében vagy Görögország és Róma korában. „A régi pogány vallások alapítóinak egyikében sem volt meg az olyan Isten gondolatának sejtelve, aki nem tűr meg egyetlen más Istent sem; a kérlelhetetlen igazságnak az Istene, aki nem engedi meg, hogy higgyenek titkos varázslásban, boszorkányságban vagy régi szokásokban, vagy hogy az istenkirálynak áldozzanak” (H. G. Wells). Őseinknek az a felismerése, hogy az igazság nem tehet engedményeket a hamisságnak és megalkuvásba nem bocsátkozhatik

vele anélkül, hogy önmagát megtagadná, lett az alapja annak az álláspontnak, amelyet elfoglaltak az elmúlt évezredek folyamán. „Midőn Jeruzsálem görög és római korban elbukott, Róma hajlandó volt Izráel Istenének helyet adni az ő Pantheonjában. Izráel határozottan visszautasította az ilyen vallásos kapcsolatot: csak Izráelnek egy, egyetlen és egyetemes Istene volt élő Isten; Juppiter és a többiek semmik sem voltak, csak a képzelődés szüleményei. És ugyanazok az okok, amelyek nem engedték meg a zsidóknak, hogy térdet hajtsanak a pogány Róma istenei előtt, akadályozták meg a későbbi századokban, hogy beolvadjanak az Izráel kebeléből származott másik két vallásba” (T. Reinach).

Istennek ez a felfogása életbevágó fontosságú a zsidók állásfoglalására nézve a ma és holnap új pogányságával szemben. A zsidóság hivatása nemcsak az, hogy megtanítsa a világot arra, hogy vannak hamis Istenek és hamis ideálok, hanem az is, hogy közelebb hozza az igaz Istenhez.

Ábrahám, Isten „kedveltje” a legenda szerint azzal kezdte pályáját, hogy ledöntötte a bálványokat és különösen dicsőségére szolgált, hogy szembeszállt az egész világgal (Schechter).

Mózes könyveinek legrégebbi magyar fordításai, a protestáns Károli Gáspár és a katolikus Káldi György Bibliája az *él kanna*-t „bosszúálló Isten”-nek fordítja. Ez a Tíz parancsolat tartalmával és szellemével ellenkező kifejezés megmaradt a magyar Bibliákban egészen a legújabb időkig. Más, idegen nyelvű fordításokban ez a kifejezés nem fordul elő. A Septuaginta és a Vulgata a görög *zélótés* szót használja Isten jelzőjéül; Luther így fordította: *ein eifriger Gott*, az angol Biblia a *jealous God*, a francia *un Dieu jaloux* kifejezést használja (a. m. féltékeny). Az eddigi zsidó-magyar fordítások, Bloch Mórícé (1840), Deutsch Henriké (1887) és az Imit régibb fordítása (1898) Luther kifejezését vette át és *buzgó Isten*-t mond. Sem a *buzgó*, sem a *féltékeny* szó nem fejezi ki azt a fogalmat, amit a Bibliának ezen a helyén Isten nevéhez kell fűzni. A második parancsolat azt jelenti, hogy Isten figyelemmel kíséri népét, számontartja és számonkéri cselekedeteit, elvárja tőle, hogy más istent nem imád és az Ő parancsolatait megtartja; ezért figyelmezteti a büntetésre és a jutalomra. Mindezt figyelembe véve az *él kanna* szavakat így fordítottuk: *féltve őrködő Isten*. A legújabb időben átdolgozták mind a Károli Gáspár, mind a Káldi György Bibliáját. Mind a kettőből elmaradt a „bosszúálló Isten” kifejezés. A protestáns Biblia a *féltőn szerető Isten*, a katolikus Biblia a *féltékeny Isten* kifejezést használja.

25–31. Ismételt figyelmeztetés a bálványimádás ellen; fenyegetés számkivetéssel, kegyelem ígérete a megbánás jutalmául.

Bár már évszázadokig laknak az országban, számkivetés lesz a sorsuk és szétszórtnak a népek között, ha elpártolnak az Örökkévalótól. De még a szenvedésnek ebben az idejében sem hagyja el Isten kegyelme az Ő népét, ha visszatérnek Hozzá hűséges megbánásban. Ha keresik az Örökkévalót, meg fogják találni és elnyerik ismét szeretetének megnyilatkozásait.

Deut 4,25

és megkorosodtatok. Vagy: „régén laktok” (Az Imit régi fordítása). És ha zavartalan békében és jólétben eltöltött hosszú idő meggyöngíti erejüket. „A jólét néha úgy hat, mint narkotikum és elaltatja a lelket” (Dummelow). A megfelelő héber igealak (וּשְׁכַחְתֶּם) nem azt jelenti, mint וּשְׁכַחְתֶּם „megöregedtek”, „bölcességben gyarapodtak” (זָכַן, וְזָכַן שְׁכָנָה חִכְמָה) hanem hogy „elhasználódtok”. Ne higgyék azt, hogy miután már több évszázadon keresztül az Ígéret Földjén laktak, biztosítva van az ottmaradásuk örök időkre, még az esetben is, ha hűtlenek lesznek az Istennel kötött szövetséghez.

megromlanátok. L. a 16. verset.

azt cselekednétek, ami rossz. Ezek a szavak az előbbieket magyarázzák, azaz, faragott képeket csinálnátok. Ibn Ezra úgy magyarázza, hogy más bűnt jelentenek, pl. gyilkosságot, tisztatlanságot, ami felkelti Isten haragját.

a te Istened. Mindenesetre feltűnő talán, hogy az előtte levő többesszámú igealak („cselekednétek”) után „a te Istened” van, de lásd a 23. v. végét és a 24. verset. A szamaritánus szöveg és a LXX אֱלֹהֶיךָ-et olvasnak.

Deut 4,26

az eget és a földet. Ezek megingathatatlan tanúk; az évezredek múlása nem sokat változtat rajtuk.
ki fogtok irtatni onnan. Nem minden egyén fog kiirtatni, hanem a nemzeti élet fog véget érni; v. ö. a következő verset.

Deut 4,27

És elsőr benneteket. A bálványimádás következménye lesz a számkivetés hazájukból, szétszórás a világ négy tája felé és számuk csökkenése.

elvezet. L. még XXVIII,37; Jes. XX,4.

Deut 4,28

fát és követ. Saját hazájukban olyan bálványképeket szolgáltak, amelyek valamely magasabb eszmének legalább is szimbolumai voltak. De a számkivetésben lesüllyednek az izraeliták a fétisimádók legalacsonyabb színvonalára (Hoffmann). Csakhogy az ilyesmi nem elégítheti ki hosszabb ideig az olyan emberek lelkét, akik már magasabb eszméket is ismertek. Az erkölcsi színvonalnak ilyen süllyedése lelki ellenhatást kelt a megmaradt vallásos érzületű számkivetettek között.

nem látnak. V. ö. Zsolt. CXV,6 s köv.; CXXXV,15 s köv.; Jer. X,3 s köv. 6 s köv. stb.

szagolnak. A. m. lélegzenek, mint Jes. XI,3 (König).

Deut 4,29

fogod keresni az Örökkévalót. A Szentírásnak hatalmas kijelentése, amely a megbánás תשובה mindenhatóságát hirdeti. De a bűnösnek keresni kell Istent, azaz éreznie kell Isten elvesztését és törekednie kell, hogy megtalálja Őt, hogy ismét visszanyerje kegyelmét. Ezt a keresést a bűnösnek egész szívvel és lelkével kell folytatnia. Őszinte megbánás mindig és mindenütt biztosítja az isteni kegyelmet. Így lesz ez a számkivetésben is, ha megtört szívvel, őszinte megbánással és egész lényük alázatával keresik Istenüket. És valóban a számkivetésben újra megtalálta a bűnbánó Izráel Istent és újra felfedezte a Tórát, visszatért önmagához.

Deut 4,30

az idők végén. L. Gen. XLIX,1; Num. XXIV,14. Itt egyjelentésű ezzel a szóval: később, illetve: a jövőben.

Deut 4,31

irgalmas Isten. Noha Ő „emésztő tűz” azokkal szemben, akik gonoszok, irgalmas és kegyes a vétkeket megbánókhöz; és kezét kinyújtja, hogy elfogadja a Hozzá megtérő bűnöst.

nem hagy el téged. Vagy „nem enged ellankadni téged” vagy „nem enged elcsüggedni téged” (Deutsch). Nem fogja segítő kezét megvonni tőled (Rási).

és nem pusztít el. Nem fogja tétlenül nézni a te pusztulásodat.

és nem felejtí el őseidnek szövetségét. Amelyet Izráel őseivel kötött. (Gen. XXII,16; XXVI,3; Exod XXXII,13 stb.). Ez alapja Izráel kiválasztottságának és örök fennmaradásának.

32–40. Izráel Istenének egyetlensége.

Ismét hivatkozás a történelemre, amely igazolja Isten követeléseinek jogosságát. Az idők kezdete óta, az ég egyik végétől a másikig egy nép sem élt át olyan meggyőző történeti tapasztalatokat, mint amilyenekben az egyiptomi fölszabadulásnál nekik részük volt és egyik nép sem kapott olyan isteni kinyilatkoztatást, amilyen Izráelnek megadatott: „Nem bánt úgy egy más nemzettel sem” (Zsolt. CXLVII,20).

Deut 4,33

életben maradt. Azt a gondolatot gyakran fejezi ki a Szentírás, hogy ha az ember közvetlen kapcsolatba jut Istennel, nem maradhat életben; Exod. XXXIII,20.

Deut 4,34

megkísérlette... vesz magának egy nemzetet.

Merész antropomorfizmus, amely találó kifejezést ad annak a mély gondolatnak, hogy Izráel úgyszólván, „egy isteni kísérlet a történelemben” (M. Lazarus).

próbákkal. Azaz próbára téve Fáraó jellemét hatalmának megmutatásával; vagy próbára téve Izráelt a szenvedések vaskohójában; lásd 20. vers.

jelekkel. Természetes vagy rendkívüli eseményekkel, amelyeknek feladata Isten céljának megvalósítása.

csodákkal. Előzetes jelekkel, természetfölötti jelenségekkel.

háborúval. Az egyiptomi sereg legyőzésével.

erős kézzel. Bibliai kifejezés, amely az isteni beavatkozást jelenti a történelemben.

nagy, félelmetes tettekkel. Pl. a vizek feltornyosulása a Sástengerben. A tárgumok: חזונין רברבין.

Hasonlóképpen a LXX és a Peszach-Haggada: גלוי שכניה = מוראים. „Az Isteni Jelenlét megnyilatkozása”. Deutsch így fordítja ezt a kitételt: „rettenetes nagy cselekedetekkel”.

Deut 4,35

Teneked megmutattattott. Közvetlenül tapasztalták Isten félelmetes hatalmát, nem pedig következtetés vagy híradás útján. Jehúda Hallévi erre a körülményre alapítja a szinaji kinyilatkoztatás hihetőségét: egy egész nép előtt történt.

nincs kívülé más. A feltétlen monoteizmusnak világos kifejezése; ismétlése a 39. versben, továbbá VI,4; VII,9; X,17 és XXXII,39. A Talmud hozzáfűzi ezekhez a szavakhoz: „még varázserők útján sem lehet valami olyat létrehozni, ami nem Isten akaratából történik”, (Szanh. 67b.) vagyis, a zsidóknak nem szabad hinni varázslásban.

Deut 4,36

oktasson téged. Vagy: „fegyelmezzen” (Deutsch). Amit Izráel látott és hallott, nemcsak arra szolgált, hogy értelmére hasson, hanem hogy irányítsa élete folyását is és megakadályozza elhajlását a bálványimádás felé.

Deut 4,37

szerette őseidet. A pátriarchákat.

magzataikat utánuk. Szó szerint „magzatukat utánuk” (Az Imit régi fordítása). A Targum Jónathán Jákóbra vonatkoztatja ezt a kitételt. Így tehát az egyesszám indokolt. A samaritánus szövegre támaszkodva javítják többszámra: בזרעם אחריהם.

az Ő jelenlétével. Saját személyében, nem közvetítő segítségével.

Deut 4,38

ezen a napon. Vagyis, amint már meghódítottad a Jordántól keletre, Szihón és Óg országát.

Deut 4,39

Tudd meg. Ez és a következő vers az első beszéd befejezése és összefoglalja a tanítást, amit az előbbiekből le kell vonni. A legtöbb magyarázó szerint az első beszéd történelmi keretét és oktatást ad az új törvényhozás számára. Az agg törvényadó hálára oktatja a népet Isten iránt (I,6–III,29) és ünnepélyes figyelmeztetéssel fejezi be a bálványimádásra vonatkozólag, ami fenyegeti őket, midőn belépnek az Ígéret Földjére (IV,1–40). A 39. verset beiktatták az *Olénú*-ba, minden zsinagógai istentisztelet befejező imádságába.

41–43. Mózes kijelöl három menedékvárost a Jordántól keletre.

Ezeknek a verseknek jelenléte Mózes első és második beszéde között nagy nehézséget okoz, kivéve ha elfogadjuk Luzzatto magyarázatát, v. ö. I,5; (8. l.). Miután befejezte ezeknek a szavaknak magyarázatát: *Tizenegy napi járó ez a Hórébtől a Széir hegye felé vivő úton Kádés-Barnéáig* (I,2). Mózes megmondja, hogy három menedékvárost jelölt ki, így befejezte Izráel egy részének letelepítését a Jordántól keletre.

Deut 4,41

három várost. Hat menedékvárosnak kellett lenni (Num. XXXV,9 s köv.), három-három a Jordán mindkét oldalán. E városok céljának magyarázatát lásd a XIX. fejezetben.

Deut 4,43

Becert. Meg van említve Józs. XX,8-ban.

Rámótot Gileádban. Általában a mai *esz-Szalt*-tal azonosítják vagy egy másik helységgel tőle hat mérföldnyire északra; Józs. XX,36.

Gólánt. Josephus említ egy területet, melynek neve Gaulanitis, a Tibériás-tótól keletre, a mai neve *Jaulan*, tizenkét mérföldnyire keletre a tótól.

B) Mózes második beszéde.

I. A szövetség alapjai. (IV,44–XI. fej.)

A második beszéd a szövetség *vallásos alapjaival* foglalkozik, a szellemmel, amelyet követni kell és az igaz engedelmesség okaival. Megmagyarázza a viszonyt Isten és Izráel között és kiemeli az alapvető szellemi követelményeket, amelyeket ez a viszony Izráelre ró. Mózes ünnepélyesen megismétli az előtte álló új nemzedék számára a Szinaj hegyen adott Tízparancsolatot; hirdeti Isten egységét és az izraeliták kötelességét, hogy szeressék Őt teljes szívükkel, lelkükkel és erejükkel; és követeli, hogy ugyanezt a szeretetet ültessék át gyermekeik szívébe. Ez a szövetség különbözteti meg őket más nemzetektől. Mózes áttekinti a negyven éven át a sivatagban élvezett isteni kegyet, de emlékeztetükbe idézi állandó elégedetlenségüket és folytonos lázongásaikat is. Nem az ő saját érdemeik jutalmául fognak győzni, hanem az atyáiknak tett eskü miatt. Izráel tartsa meg emlékezetében a sivatagban nyert tanulságokat, különben elfelejti Istent és elpusztul, mint azok a nemzetek, amelyeket meg fog hódítani. Nem szabad fegyverszünetet kötni Kanaán népeivel és nem tehetnek engedményeket utálatos, embertelen vallási szertartásaik javára. A „félteve örökdő” Isten nem tűr semmiféle eltérést szerződésétől. De megnyerhetik kegyelmét és ez az övék marad a jövőben, amint volt a múltban. Ha Izráel hűségesen teljesíti Isten parancsolatait, az Ígéret Földjén bőségesen lesz eső és jólétben fognak élni. Tehát ünnepélyesen figyelmezteti a két eshetőségre, amit elnyerhet: az áldásra és az átokra.

| Deut IV.

44–49. A beszéd címe, ideje és helye.

Deut 4,44

ez az a törvény. „Amiről beszélni fog nekik a XII–XXVI. fejezetekben” (Rási). Ezt a verset mondják a Tóra felolvasása után. Egyes községekben hozzáfűzik még Num. IV,37 alapján a következő sorokat: „az Örökkévaló parancsa szerint Mózes által”.

Deut 4,45

Ezek a bizonyságok. Ez a vers közbeiktatott rész és rámutat arra, hogy ez a törvény, amelyet Mózes most eléjük tár, csak ismétlése a bizonyságoknak, törvényeknek és rendeleteknek, amelyekről szólt nekik, midőn kijöttek Egyiptomból (Rási, Biúr).

bizonyságok. Héberül: **עדות**. Szó szerinti: „tanúbizonyságok” (Deutsch). Ünnepélyes nyilatkozatok Isten akaratára vonatkozólag az erkölcsi és vallási kötelezettségek tekintetében.

törvények. Héberül: **הקים** l. az 1. vershez szóló magyarázatot.

Deut 4,48

Aróértől. V. ö. II,36.

Szión hegyéig. Héberül: **שִׁינֹן**. L. III,9; nem szabad összetéveszteni Cijón hegyével (héberül: **צִיּוֹן**) Jeruzsálemben.

Deut V.

A kinyilatkoztatás a Hórében.

(V–VI,3.)

A szövetség első alapja volt a Tíz parancsolat, egyúttal a vallásos élet kezdete és tartalma és minden emberi magatartás alapvetése. A Tíz ige kiindulásul szolgált a most kihirdetendő új tanítás számára. Mózes olyan sorrendben mondja el a parancsolatokat, amint azokat az Isteni Hang közölte tűz és sötétség között. Megemlíti azt a hatást is, amelyet a népre gyakorolt az, amit hallottak, és fogadalmukat, hogy megtesznek mindent, amit az Örökkévaló parancsolt nekik és hogy ő helyeselte szavaikat.

Deut 5,1

tanuljátok meg és őrizzétek meg. A tudás lényeges előfeltétele a végrehajtásnak, de nem öncél; lásd IV,1.

Deut 5,3

Nem atyáinkkal. A szövetséget tulajdonképpen csak a jövő nemzedékkel kötötte, hisz az atyák meg fognak halni a sivatagban” (Ábárbánel). Mások úgy értelmezik ezt, hogy nem csak az atyákkal (Rási). A szövetség túlélte az embereket, akikkel kötöttet és kötelező erejű a jövő nemzedék számára is.

Deut 5,4

színről színre. Azaz, közvetlen megnyilatkozással, nemcsak hallomásból tudják.

beszélt... veletek. Azaz, megnyilatkozott előttetek. Sokan azok közül, akik Mózes hallgatják, mint gyermekek jelen voltak a Hórében, midőn a Tíz parancsolatot kapták.

Deut 5,5

ott álltam... köztetek. Mivel az izraeliták nem mentek közel a hegyhez, hallották a hangot, de nem tudták megérteni a szavakat. Mózes volt a *meturgeman*, a tolmács, aki közvetítette számukra az isteni üzenetet (Berák 45a; jer. Meg. IV,1.)

az Örökkévaló igéjét. A Tíz parancsolat összefoglaló elnevezése.

féltetek. L. Exod. XX,18–21.

mondván. Az itt következő szöveg csaknem szó szerint ismétli Exodus XX. szövegét, de azért vannak kisebb eltérések. Mivel ez az új nemzedékhez intézett buzdításnak egy része, a Törvényadó néha kibővíti vagy változtatja a parancsolatok szövegét a hatás emelése céljából. Az itt közölt szöveg szónokiasabb, mint az Exodusban. A teljes magyarázatot lásd Exodus, 210–237. l. Itt csak kiegészítő magyarázatokat adunk.

6. Az első parancsolat.

Az izraelitáknak meg kell érteniök, hogy eltérően az őket körülvevő tudatlan pogányok által imádott istenektől, akik a földhöz és terményeihez voltak kötve, Izráel Istene a történelem egyetemes uralkodója és irányítója, az az Isten, aki felszabadította őket az egyiptomi szolgaságból.

Deut 5,6

Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened. Vagy: „Én, az Örökkévaló, vagyok a te Istened”. Ez a szó „Örökkévaló” a szokásos fordítása a négy betűből (**יהוה**) álló istennévnek, az örök hatalomé, amely az emberek és a nemzetek sorsát intézi; lásd Gen. 16. l.

a te Istened. A névmás (*a te...*) Izráelre vonatkozik összességében és egyúttal minden egyes izraelitára egyénileg. „Épúgy mint ha ezren néznek egy nagy arcképet és mindegyik úgy érzi, hogy az éppen őt nézi, mindegyik izraelita a Hórében így érezte, hogy az isteni szózat ő hozzá van intézve”. (Peszikta di Rabbi Kahana ed. Buber 110a.)
a szolgaság házából. Szó szerint: „a szolgák házából”.

7–10. A második parancsolat.

Deut 5,7

szíнем előtt. Vagy: „mellettem”, „kívülem” lásd a *Sema* bevezető versét, VI,4. A *monoteizmus abszolút* legyen. Még az is eltálatik, hogy Istennel egyenrangú vagy neki alárendeltnek vélt isteneket elismerjünk: עבודה זרה בשתוף.

Deut 5,8

bármely alakot. Kiegészíti a „faragott képet” kifejezést. A 7. vers megtiltja idegen istenek imadását; a 8. vers megtiltja az igaz Isten imadását bármilyen kép alakjában. Hoffmann azt hiszi, hogy a héber szöveg eltérése az Exodustól, a Tíz parancsolat adását követő bűn, az aranyborjú miatt történt. Ez a szöveg világosabban megmondja, hogy „bármely alak” a „faragott kép”, tehát a bálványimadás fogalma alá tartozik.

az égben fönt. Az égitesteket sok nép imádta.

a földön alant. Mint például az egyiptomiak a szent bikát.

Deut 5,9

ne szolgálj őket. Hofal alak. II. Krón. XXXIV,33-ban szerepel a megfelelő cselekvő alak (ויעבד = „ráhajtott, hogy szolgálja”). Itt tehát így is lehetne fordítani: „ne hagyd magad rávenni, hogy szolgálj” (König). Csak olyan szobormű készítése tilos, amely bálványimadás céljára szolgál. Ott voltak a szentélyben a szövetség ládáján kerúbok és a medence alatt a tizenkét bronz bika. A művészet ellen a saját területén nem küzd a monoteizmus, lásd Exod. 412. l. A Szentírás csak az ellen küzd, hogy az elképzelést valóságként kezeljék. „Minden kép valami minta ábrázolása; de minek a másolata lehet az Istent ábrázoló kép? Az Isten-képek tehát csak olyan dolgoknak az ábrázolásai lehetnek, amelyeket Istennek tartottak. Az Isten-képek nem ábrázolhatják Istent (mert azt senki sem látta), csak a természetben észlelhető dolgokat” (Hermann Cohen).

félteve őrködő Isten. Lásd IV,24.

11. A harmadik parancsolat.

Kerüld az esküvést. A szent fogadalmakról és őszinteségről a beszédben lásd: A fogadalmak a zsidóság megvilágításában. (Numeri 310. old.)

Deut 5,11

Ne vedd... álságra. Vagy: „hamisságra”. Deutsch: „Ne ejtsd ki... hiába”.

A Targum Jerusálmi így vezeti be e tilalom fordítását: „Ó népem, Izráel háza, ne esküdjél az Örökkévaló, a te Istened nevével hiúságból; és ne esküdjél az Én Nevemmel, hogy hazudjál”. Minden esküt, még ha igaz is, kerülni kell, tanítják a rabbik. Nem általánosan ismert dolog, hogy Izráelben minden időben nagyon sokan követték azt az elvet, hogy egyáltalán ne esküdjének, csak ha a törvényszék követeli az esküt ítélelhozás céljából. Ma jámbor keleti zsidók néha inkább eltérnek jelentékeny anyagi veszteséget, semhogy panaszukat esküvel erősítsék. És a *Béth Din* is lebeszélni igyekszik a felet az esküről az olyan ritka esetben, midőn az egyik fél követelni akarja az esküt.

12–15. A negyedik parancsolat.

Deut 5,12

Őrizd. Héberül: **שמור**. Exodusban: **זכור** (= Emlékezzél). A hagyományos magyarázat szerint az „emlékezzél” a cselekvő parancsolatokra vonatkozik: a szombat borral való megszentelésére, az imára és a szombat örömteljes megünneplésére; ezzel szemben az „őrizd” szó pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy ne szegjük meg a szombatot hétköznapi munkák végzésével vagy végeztetésével olyanok által, akik tőlünk függnek. Ezért érthető, hogy itt hozzáfűzi a szolgákra vonatkozó munkatiltalomhoz az emlékeztetést az egyiptomi rabszolgaságra (Biúr). A hagyomány szerint a két szó („őrizd” és „emlékezzél”) egyszerre hangzott el (**זכור ושמור כדבור אחד**) Sebúóth 20b. Selomo Alkabecnek péntek estére írt himnuszában persze a két ige fel van cserélve, mert a vers akrosztichonja, amely nevének kezdőbetűit tartalmazza, így kívánja ezt meg.) Ez azt jelenti, hogy a Deuteronomiumban előforduló változtatás semmi olyat nem mond, ami már az Exodusban nem lett volna meg, amelyet Isten a Szinaj hegyén kinyilatkoztatott. Mózes itt az erőteljesebb kifejezést használja, mert a feddőbeszédében gyakorlati célokat követ, t. i. a parancsolatok „megőrzését” a nép által.

amint megparancsolta neked az Örökkévaló. Ezek a szavak nincsenek meg az Exodusban; ez csak szónoki kiegészítés. Ez Márára utal; Exod. XV,23–27 (Szanh. 56b).

Deut 5,14

sem ökröd, sem szamarad, sem bármely barmod. E részletes felsorolás helyett, ami beleillik a szónoklatba, az Exodus egyszerűen azt mondja: „sem barmod”. A jóság és a gondosság az állatok iránt olyan fontos az emberies érzés fejlesztésére, hogy ez a kötelesség helyet kapott a Tíz parancsolatban. A rabbik az állatok kínzását nagy bűnnek tartották; lásd *Jó bánásmód az állatokkal*, 302. l.

hogy nyugodjék szolgád és szolgálónőd... Ez nincs az Exodusban; ez magyarázó kiegészítés.

mint te magad. Héberül: **כמוך**. A rabszolgának époly joga van a szombati pihenéshez, mint a gazdájának. A szombati nyugalom hirdeti tehát az úr és szolga egyenlő jogát a pihenésre az elvégzett munka után.

Deut 5,15

szolga voltál Egyiptom országában. Ez a legfontosabb eltérés a két szöveg között. Az Exodus szerint a szombatot elrendelte emlékezetül, hogy a teremtés hat napja után, a hetediken megpihen az Örökkévaló is, „azért áldotta meg az Örökkévaló a szombat napját és megszentelte azt”. Az ember ezen a napon tegye félre anyagi gondjait, amelyek a munka hat napján lekötik figyelmét. A zsidóság „fegyverszünetet hirdet egyszer a héten minden anyagi gonddal és a megélhetés és előretörékvés lesújtó gondolataival és arra bír bennünket, hogy magasabb gondolatokkal foglalkozzunk. Olyan országokban, ahol az élet nehéz küzdelem, mi lehet értékesebb, drágább ajándék, mint ez a nyugalmi idő, folyton visszatérő fegyverszünet az ember és az életet lenyűgöző ellenséges hatalmak között, ez az ünnepélyes szombat” (J. R. Seeley). Az emberiség még egy más leckét is tanulhat a szombat intézményéből. Az izraeliták Egyiptomban rabszolgamunkát végeztek napról napra pihenés nélkül. Ha hét nap közül egy napon szüneteltetik a munkát, ezzel megkülönböztetik életrendjüket a rabszolga-rendszertől. Új életükben a Szentföldön semmiképpen se rójanak másokra olyan terheket, amelyek miatt olyan kínosan szenvedtek.

16. Az ötödik parancsolat.

Deut 5,16

megparancsolta neked. Ez a mondat: „amint megparancsolta neked az Örökkévaló, a te Istened”, új a Deuteronomiumban, valamint ez is „hogy jó dolgod legyen”. Ez utóbbi mondat kiemeli azt az igazságot, hogy az egészséges nemzeti élet csak az egészséges családi életen alapulhat.

17. A hatodik, hetedik és nyolcadik parancsolat.

Ezeket a parancsokat az és kötőszó kapcsolja össze, azt jelezve, hogy ezek a bűnök bizonyos tekintetben összefüggnek egymással és hogy aki az egyiket elköveti, könnyen elkövetheti a másikat is (Friedländer).

17. A kilencedik parancsolat.

Deut 5,17

hamis tanúságot. Exodusban az itt használt שוא helyett a שקר szót használja. Deutsch: „Noha שוא és שקר gyakran rokon jelentésűek és mindkettő hamisságot jelent, mégis שקר inkább arról, ami az igazsággal ellentétes, שוא pedig arról, ami általában hiábavaló, használtatik. Eszerint שוא עד nemcsak hamis, hanem minden hiábavaló tanút jelent”.

18. A tizedik parancsolat.

Deut 5,18

Ne kívánd. Deutsch: „Az első tíz igében תאווה helyett תחמד van. Noha תאווה és תחמד igék rokonjelentésűek és mindkettő kívánni (valamit) jelent; mégis תחמד a kívánság megvalósítására való törekvésről, míg תאווה (V. ö. Num. XI,4) a benső vágyódásról használtatik. Eszerint לא תאווה még a szívbeli vágyódást is, mindazok után, ami felebarátunké, szigorúan tiltja”.

19–30

A mód, ahogy a Tíz parancsolat átadatott és a nép kérése Mózes közbenjárására.

Deut 5,19

amelyet nem követett semmi egyéb. A közvetlen isteni kinyilatkoztatás csak a Tíz parancsolatra korlátozódott. A 22–25. versben arról értesülünk, hogy a nép nem bírta el az Isteni Hang hallását és kérte, hogy a kinyilatkoztatás többi része Mózes által jusson tudomására.

Deut 5,21

discőségét. Ami a tűzben és a sűrű ködben nyilvánult meg, lásd Gen. XV,17.

Deut 5,22

megemészthet bennünket ez a nagy tűz. Nem az isteni kinyilatkoztatás, hanem az azt kísérő jelenségek töltötték el őket félelemmel.

Deut 5,26

Bárcsak ilyen szívük volna. „Isten is kifejezhet ilyen óhajtást, hiszen az akarat szabadsága megadatott az embernek” (Biúr). Sajnos, az izraelitáknak ezt a magasztosabb szellemét csakhamar erős változás követte: az aranyborjú imádása.

hogy jó dolguk legyen. Istennek nincs haszna abból, ha az ember követi az Ő akaratát, csak az ember számára jelenti ez a boldogulást.

Deut 5,29

ne térjete el tőle. Ez és a következő vers erkölcsi buzdítás a történelmi elbeszélés után.

Deut 5,30

hogy életben maradjatok. V. ö. VI,1. Az ígélet itt az egész nemzetnek szól, nem egyénnek; lásd IV,26.

| Deut VI.

Ezek a versek befejezik a második beszédnek azt a részét, amely a Hórében történt kinyilatkoztatással foglalkozik.

Deut 6,2

azért, hogy féld. Ez összefoglalja a törvényhozás általános alapelveinek és külön intézkedéseinek célját. A többes szám helyett az egyesszám használatára tér át, hogy kiemelve az izraeliták egyéni felelősségét.

A Semá.

Isten egysége és Izráel megingathatatlan hűsége Iránta.

A **Semá** hat szava örökre összekovácsolta Izráel nevét a monotheizmus eszméjével. Ebben magában kifejezésre jut a szentséges tudat, hogy Izráel kötelessége a monotheizmus eszméjét megőrizni, hirdetni és szolgálni. Ez a hat szó a legnagyobb lelki elmélyedésre nyújt alkalmat a hitvallást tevő, az imádkozó, az Istenezme fönségén eltűnődő és magas vallási élményre törekvő zsidónak. A zsidóság életében ezredévekre szóló gyakorlattá lett Rabbi Júda Hanászi nagy elmélyedést kifejező gesztusa, midőn a Semá mondásánál kezével eltakarta szemét. E hat szónál a zsidó lélek a hat világtájon át kelet, nyugat, észak és dél, fönt és alant követi és érzi át az isteni mindenhatóság működését és jelenlétét. Legfontosabb szava ennek a szövegnek az *echod*, amely kifejezi az Isten egységét és azzal kapcsolatban a teremtet világegyetem egységét. Ez a legmagasabb gondolat, ameddig az emberi szellem felszárnyalni tud. Ezért oly találó és lélekemelő dr. Eötvös József mondása, mely szerint: „A természet egységét csak az képes felfogni, aki Isten egységét már felfogá”. – A második legfontosabb szava a négybetűs szentséges Istennév, a tetragrammaton, amelyet szentsége és magasztossága folytán kimondanunk nem szabad. Erről a névről, melynek gyökbetűi az „*ehje aser ehje*” kifejezésben is szerepelnek, Maimonidesz a Móre I. kötetének 61. fejezetében azt mondja, hogy bár nem ismerjük eléggé a héber ősnyelv értékeit, biztosra vehető, hogy ennek a gyöknek alapjelentése a tiszta, abszolút lét. Az anyagfölötti lét, a nem előző okból eredő lét, az önálló, a tiszta a legteljesebb hatóerőben jelentkező lét kifejezése ez, a természet és anyag fölötti meg nem kötött, szabad szellemi lét, a gondolkozó és egyben alkotó lét megjelölése. Ez az elgondolás implicite azt fejezi ki, hogy a legmagasabb tiszta szellemiség a létnek forrása és ezért a földi lét is megszentelhető. De ezen etikai alapvetés mellett magába foglalja azt a hitbéli irányító gondolatelemet is, hogy az Istenség lény anyagi eszközökkel és anyagiassal jelentésű szavakkal ki nem fejezhető. Ezért kapcsolódik a Tíz ige első kijelentéséhez a faragott képek és ábrázolások szigorú tilalma. Hogy milyen mély igazság van ebben, annak illusztrálására néhány sort idézek egy 1858-ban, Majna melletti Frankfurtban megjelent nyolckötetes (nem zsidók számára írt) áhítatos és épületes „*Stunden der Andacht*” című vallási műből, amelynek első kötetében az utolsó hitszónoklat címe: „*Schädlichkeit bildlicher Vorstellungen von Gott*”. Ezek a sorok így hangzanak: „Bizonyára ezrek és ezrek élnek, akik a legfelsőbb végtelen lényt, a rengeteg világegyetem kormányzóját emberi alakban képzelik... Amily balgatagnak vélném, ha valaki az emberi szellemet színekkel, festékekkel, vagy testi formákkal akarná ábrázolni, époly balga, sőt még esztelenebb valami hasonlót tenni a legfelsőbb szellemi lényvel. Hogyan is lehet az öröklétűt az esendővel, a végtelent a véggessel, a láthatatlant a láthatóval, a szellemet a testtel kifejezni? Nem olyan örület-e ez, amelyet első meggondolás után még a gyermek is kénytelen elutasítani? Bármily nagy legyen a festő művészete, mégis a legjelesebbnél is csak az elmének eltévelyedése és megbocsáthatatlan ízléstelenség a világegyetem alkotóját, örök és legfelsőbb bíróját élőknak, holtaknak, egy izmos, fehér szakállú, jól öltözött öreg ember képében feltüntetni. Az ilyen képek vallástalanok, a gyermekek kedélyét hamis és méltatlan képzetekre vezetik, és hasonlókat idéznek elő a tudatlan felnőtteknél is”.

Ezek a nemzsidó szerzőtől származó meggyőző szavak eléggé élénken világossá teszik, mily méltó

volt, mily helyes volt és mily tökéletesen megokolt volt a zsidóság részéről még a mártírságot is vállalni azért, hogy az Egyisten-eszmének azt a fenséges és tökéletes tisztaságát megőrizze, mely a Semá hat szavában kifejezésre jut és örök időkre él. (Dr. Hevesi Simon.)

4-9

Miután Mózes áttekintette a Tíz parancsolat adásának történetét, áttér a Tóra másik nagy alapeszméjének hirdetésére: Isten egysége és Izrael megingathatatlan hűsége Iránta. Ennek a résznek első verse, amelyet héber kezdőszava után *Semá*-nak neveznek, jelszava és hitvallása lett minden időközön keresztül az egész zsidóságnak. Isten egységének alapvető igazságát hirdeti ez. A következő versek (5–9.) közlik az ezen igazságból következő alapvető kötelességeket: az izraelitának kötelessége lelkének egész odaadásával hódolni Isten előtt. Kötelessége: szeretni Istent szívével, lelkével és minden erejével; követni minden parancsolatát és gyermekeit is megtanítani ezekre; ismételni Isten szavait lefekvéskor és felkeléskor; rákötni ezeket a szavakat tartalmazó pergamentekercseket jelül karjára és homlokára és felírni ajtaja félfájára és a város kapujára. „A zsidóság későbbi vezetői nagy lelki belátásról tettek tanúságot, midőn megfelelő helyet biztosítottak ennek a magasztos és szép üzenetnek” (Welch). L. még *A Semá jelentősége és története* c. jegyzetet, 100–111. l.

A Liturgiában naponta kétszer mondjuk el a *Semá*-t annak toldalékaival együtt. Tulajdonképpen három részt számítunk ide: Deut. VI,4–9; XI,13–21 és Num. XV,37–41. A második szakasz (Deut. XI,13–21) ígéreteket tartalmaz azok számára, akik engedelmeskednek Isten parancsainak és fenyegetést azok felé, akik ellenszegülnek Isten akaratának. A harmadik rész (Num. XV,37–41) a *ciciszre* vonatkozó előírásokat adja, amelynek az a célja, hogy visszatartsa az embereket a rossz útra téréstől: ne járjunk szívünk és szemünk kívánságai és vágyainak kielégítése után. Figyelmeztet továbbá, hogy éljünk Istenhez méltó szent életet a Tóra szellemében megemlékezvén arról, hogy Isten vezetett ki bennünket Egyiptomból.

Deut 6,4

Halljad... egy. Ósi hagyomány szerint a שמע és az אחד szavak utolsó betűit (ע és ד) a rendesenél nagyobb típpussal írják. Az אחד-nal könnyen megmagyarázható az ok: azt akarták elérni ezzel a külön kiemeléssel, hogy az אחד („egy”) helyett ne olvassanak אחד-t („más”), mert ez istenkáromlás lenne. Ugyanezen okból Exod. XXXIV,14-ben az אחד szó utolsó betűjét szintén kiemelték, nehogy valaki ott אחד-ot olvasson és így értse a szöveget: „Bizony nem borulhatsz le az Egy-Isten előtt”. A שמע szó utolsó betűjének kiemelésénél az az aggodalom vezethette bölcsseinket, hogy valaki שמע-t fog olvasni helyette, ami annyit jelent: „talán” (Hirsch). A két kiemelkedő betű együtt: עד = „tanú”. Minden zsidó a Semá hirdetése által Isten egységének tanújává válik.

Deut 6,5

Szeresd. Itt először fordul elő az emberiség történetében, hogy egy vallás szeretetet követel Isten iránt. Isten szeretete megkülönböztető jele az Ő igazi híveinek. A hívő, midőn kijelenti Isten egységét, ezzel egyúttal szeretettel és feltétlenül alárendeli elméjét és szívét Isten szent akaratának. Ezt a lelki meghódolást így nevezik: „magára veszi az Ég királyságának igáját”, מלכות שמים קבלת עול. Amint Isten egysége az alapja a zsidó hitvallomásnak, éppenúgy Isten szeretete az alapja a zsidó életnek. A rabbik szerint a legnemesebb lelki hódolat és szeretet Isten iránt abban nyilvánul meg, hogy úgy éljünk és viselkedjünk embertársainkkal szemben, hogy megszeretessük velük Istent és az Ő Tóráját (Szifré).

„Isten szeretete azt jelenti, hogy az ember vágyódjék Isten közelsége után és törekedjék elérni az Ő szentségét, amint el akar érni bármely tárgyat, amely után szenvedélyes vágyat érez. Olyan örömet és boldogságot kell éreznie, ha Nevét említi, dicséretét hirdeti és ha a Tóra szavaival foglalkozik, amelyet a szerető szív érez ifjúságának asszonya iránt, vagy az apa egyetlen fia iránt. A régi kor szentjei ilyen önzetlen szeretetet éreztek Isten iránt, amint Dávid énekelt XLII. zsoltárában: „Amint a szarvasünő vágyódik a friss vizekre, úgy vágyódik az én lelkem Te feléd, Ó Isten!” (M.

Ch. Luzzatto).

„Midőn a lélek elmerül az alázatba, Isten szeretetének szikrája lánggra lobban és a belső öröm megnagyobbodik. Akik így szeretik Istent, azoknak egyetlen vágya, hogy teljesítsék az Ő szent akarát és másokat az igazság útjára vezéreljenek” (R. Eleázár Wormsból).

egész szíveddel. Mivel csak egy Isten van, osztatlan hódolatot kell neki juttatnunk. „Az Egy Isten megköveteli az egész embert” (Smend). A rabbik úgy magyarázzák ezt a kifejezést: *egész szíveddel*: minden vágyaddal, még rossz hajlamaiddal is; vagyis, hogy minden földi szenvedélyedet és vágyadat állítsd Isten szolgálatába (Berák. 54a).

egész lelkeddel. Készen kell lennünk arra, hogy feláldozzuk legrejtettebb vágyainkat és hajlamainkat Isten szeretetének. A rabbik úgy magyarázzák ezt a kifejezést: *egész lelkeddel*: egész ételleddel (ugyanott). Vagyis: szeresd Őt szíved utolsó csepp vérével és áldozd életedet Istenért, ha ezt kívánja. Ennek klasszikus példája Rabbi Akiba. Vágyódott arra a magasztos pillanatra, amikor az ő mindennapi hivatása, Isten szeretete, próbára tétetik és cselekedettel bizonyíthatja ezt be. Ez a pillanat elérkezett, midőn a zsidóknak a római birodalom ellen vívott utolsó függetlenségi harcában, hősi magatartása után foglyul esett és a római pribék vasszerűséggel tépte húsát. Akiba így szólt síró tanítványaihoz: „Egész életemben vágyódtam erre a percre, amidőn megadatik nekem, hogy egész életemmel szeressem Istent. Szerettem Őt *egész szívemmel* és szerettem Őt *egész erőmmel*; és most, midőn alkalmam van Őt *egész lelkemmel szeretni*, ne örüljek?” (Berák. 61b). A Semá szavainak ilyen értelmezése nyújtott vigaszt és adta meg a zsidó mártiroknak minden korban a bátorságot ahhoz, hogy feláldozzák életüket hitükért. Bachja beszámol egy középkori zsidó szentről, aki így szokott imádkozni: „Istenem, Te a nyomor és éhség martalékaul dobtál engem. A sötétség mélyébe taszítottál és megismerttetted velem a Te hatalmat és erődöt. De ha ők tűzzel égetnek engem, annál jobban szeretlek Téged és örülök Neked”. **חובות הלבבות** X,1 végén, ed. Jellinek 432. l.

Az ilyen lelki alázat, természetesen, nem gondol jutalomra vagy büntetésre a túlvilágon. Amint ezt egy másik szent bátran ki is fejezte: „Nem vágyódom a Te paradicsomodba sem a jövő élet élvezeteire. Csak Te utánad vágyódom egyedül”.

A mártírság kötelességéről lásd Lev. 175. l. Ezt a nagy áldozatot azonban csak a bálványimádás, vérfertőzés és gyilkosság elkerülése okából kívánják.

egész erőddel. Az érzés és erő teljes összefogásával. Egyik rabbinikus magyarázat ezt mondja: „bármilyen sorsot szánt neked a Végzet” (Berák. 54a); vagyis szeresd Őt egyaránt a szerencse és boldogság és a szerencsétlenség és bajok idejében. Egy másik magyarázat szerint *egész erőddel* azt jelenti: „minden vagyonoddal” (u. o.); vagyis bármilyen anyagi áldozatot is követel tőled hűséged Izrael Istene és a Tóra iránt. Egy 18. századbeli moralista szerint „egész erőddel” azt jelenti: „ép akkor, ha nagy vagyonod van” (*Párim Jáfoth*).

Deut 6,6

ezek az igék. A 4. és 5. versben levők; vagyis Isten egysége és a teljes alázat Iránta, mint a könyv tanításának foglalatja.

ma. „Ne tekintsd az isteni parancsolatokat elavult tanoknak”; „Láss ezekben új dolgokat, királyi kijelentést, amely minden nap újból kinyilatkoztatik neked” (Szifré).

szíveden. A szívet úgy ábrázolja, mint egy táblát, amelyre föl kell írni ezeket az isteni szavakat; v. ö. Jer. XXXI,32–33.

Deut 6,7

jól tanítsd meg. Véd be szívükbe és lelkükbe, hogy mélyen gyökeret verjenek bennük a vallásos eszmék. Az itt használt héber ige **למד** nyomatékosabb értelmű mint az általánosan elterjedt: **למד** (Hoffmann). „Legyen tiszta, nem zavaros és felületes ismeretük hitük kötelességeiről és tanításairól (Szifré); l. 151. l.

és beszélj róluk. Állandó érdeklődés tárgyai legyenek, korán és későn, otthon és idegenben (Rási, Szifré).

midőn ülsz házádban. „Az ember illendően viselkedjék házában, példaadó legyen háza népe előtt; szelíden bánjon velük, ne félemlítse meg őket” (Zóhar III,269a).

midőn lefekszel. Erre alapították a Rabbik a *Semá* elmondásának kötelezettségét este. (Berák. 10b. s

köv.) Az esti imában a *Semá*-t két imarészlet előzi meg. (Az elsőben utalás van arra, hogy isteni rendelkezés szerint követi a nappalt az este, **המערב ערבים**; a második pedig kifejezésre juttatja Isten szeretetét a világ iránt, ami abban nyilvánul meg, hogy a Tórát ajándékozta az emberiségnek **אהבת עולם**). A *Semá*-t két áldásmondás követi: egy hitvallomás **אמת ואמונה**; és egy bensőséges hangulatú ima, amelyben békés éjjeli nyugalomért könyörgünk: **השכיבנו**. Ezután mondjuk a *Semóne eszré*-t, a „Tizenhét” áldásmondást. (= Három dicsőítő áldásmondás és tizenkét [ma már tulajdonképpen 13] kérő áldásmondás és három hálaáldás), végül pedig az *Olénú*. A *Semá*-t közvetlenül a lefekvés előtt újra elmondjuk – bölcs előkészület a sötétség óráira –, hogy a nemes és Istenbe vetett bizodalom gondolatába elmerülve térjünk nyugovóra. „A *Semá* egy élesre fent kard az éjszakai sötétség félelme és kísértései ellen” (Berák. 5a).

midón fölkelsz. Erre alapítják a *Semá* elmondásának kötelezettségét reggel (lásd az előbbi magyarázatot; Berák. 10b). A reggeli *Semá*-t – miként az estelit – két áldásmondás előzi meg: 1. **יוצר אור**, amelyben Istent mint a világosság teremtetőjét dicsőítjük.

2. **אהבה רבה**, amelyben hálát adunk a Tóra adásáért. A *Semá*-t egy áldásmondás követi reggel, a **גאל ישראל**. Ebben Istent mint Izráel megváltóját dicsőítjük. Ezután következik a *Semóne eszré*. Bizonyos napokon a *Tachanún* és a Tóra felolvasása ékelődik az *Olénú*, illetve az **אשרי** és az **לציון ובא** közé. Az *Olénú* után még a „napi” zsoltárt mondjuk el, egyes közösségekben még más zsoltárokat is mondanak befejezésül, nálunk például a 83. zsoltárt. Itt természetesen nem ismertetjük az egész reggeli imádság rendszerét és tartalmát, csak azokat említettük, amelyek a *Semá*-val szorosabb összefüggésben vannak.

Deut 6,8

És kösd ezeket. Lásd Exod. 14. old. a *tefillinnel* kapcsolatban mondottakat. A 8. és 9. vers előírásait nem képletes értelemben kell vennünk. „Nagyon is valószínű, hogy az előírást szószerint kell megvalósítani és ez azt a célt szolgálja, hogy legyen egy anyagi, látható kifejezés-forma, amely a zsidó hitvallomást megjeleníti” (Driver).

Deut 6,9

és ird őket házad ajtófélfáira. Azáltal, hogy a *mezuzá*-t minden zsidó ház ajtófélfáira kifüggesztik. A *mezuzá* egy pergamen-tekercs, amelyet egy bádög-, vagy üveg-, illetve fatartóban helyeznek el, hogy megóvják a külső behatásoktól. A *mezuzá*-t minden lakott helyiség ajtójára úgy kell elhelyezni, hogy a bejövő jobbkezevel érinthesse. A *mezuzá*-tekercsre a *Semá* fejezetén kívül még Deut. XI,13–20-t is felírják. A tekercs másik oldalára csak a **שדי** „Mindenható” szót írják fel és úgy hajtogatják a pergament össze, hogy ez a szó a tartónak erre a célra szabadon hagyott részére (nyílására) essék. A *mezuzá* Isten védelmét szimbolizálja a ház és lakói fölött. Ünnepeles figyelmeztető ez az összes ki- és bejárók számára, hogy a ház, amelynek ajtófélfáira ez a vallomás ki van függesztve, a *Semá*-ban kifejezésre jutó eszméknek szenteltetett.

J. Abrahams Deut. VI,4–9 jelentőségét a következőképpen foglalja össze: „Tartalmazza a zsidó vallás alapvető *dogmáját* (a *monotheizmust*), alapvető *kötelességét* (a *szeretetet*), a zsidó *nevelés* alapvető gondolatát (a *Törvények tanulmányozását*) és a zsidó gondolkodás alapvető *metodikáját* (a „*betű*” és „szellem” egységét)”.

10–19. Az elfelejtés veszedelme.

A kellemes élet a megszerzett új országban azt okozhatja, hogy elfelejtik függésüket Isten jóságától és arra csábíthatja őket, hogy a körülöttük élő nemzetek isteneit imádják.

Deut 6,11

kivájt kutakat. Vagy: „vízmedencéket”. A Szentföldön az esős időszakban össze kellett gyűjteni a vizet és így tartalékolni. Ezért nagyon fontosak voltak a sziklába vágott vízmedencék.

Deut 6,13

Az Örökkévalót, a te Istenedet féld. Ez a parancsolat kiegészíti a VI,5-ben foglaltat: *Szeresd az*

Örökkévalót, a te Istenedet. Szeretet és félelem Isten iránt együtt jelentik a legnagyobb tiszteletet. A zsidó hagyomány szerint *az Isten félelme* a leghatalmasabb elrettentő a gonoszságtól, *Isten szeretete* a leghatalmasabb ösztönző, hogy az isteni akarat szerint éljünk. Valóban (**יראת שמים**) *az Isten félelme* az, amire leginkább gondolunk, amidőn vallásosságról beszélünk.

szolgáld. Imádsággal (Szifré).

nevére esküdjél. Ez nem felhívás esküvésre, csak figyelmeztetés az eskü vallásos jellegére (Oettli). A primitív ember folytonosan isteneire hivatkozik cselekedetei igazságának és becsületességének igazolására. Az ilyen hivatkozás az istenekre az ő hűségének bizonyítéka istenei iránt. Az izraelita csak az Isten nevére esküdhet, de mindig arra kell gondolnia, hogy megbocsáthatatlan bűn, „álságra venni” Isten nevét és hogy az igazán jámbor ember tartózkodik az esküvéstől.

Deut 6,14

népek..., amelyek körülöttetek vannak. Nem mintha meg lett volna engedve távolabb lakó népek isteneit imádni, hanem mert a szomszédos népek istenimádásának átvétele könnyebb és veszedelmesebb volt (Rási).

Deut 6,15

féltve őrködő Isten. Lásd IV,24.

elpusztítson. Megszüntesse függetlenségedet.

a föld színéről. Az országból, Palesztinából; l. még Deut. IV,40; XI,21; Józs. XXIII,15.

Deut 6,16

Ne kísértsétek. Kétkedve hatalmában és védelmében; lásd Exod. XVII,2. Az is vét e tilalom ellen, aki csak próbakép engedelmeskedik Isten parancsolatainak, hogy lássa, vajon megjutalmazza-e, ha így viselkedik.

Masszában. Lásd Exod. XVII,7.

Deut 6,18

ami helyes és jó az Örökkévaló szeme előtt. Figyelembe veendő ez a két szó: „és jó”, amellel: „ami helyes”. Nem elég, ha azt cselekedjük, ami helyes, vagyis szorosan a törvény szavai szerint járunk el. Mert az ilyen cselekedet gyakran szigorú és kemény és az igazán jámbor ember nem akarja kihasználni a törvény betűinek előnyét. Van egy magasabb igazságosság, a méltányosság, és ez többre kötelezi az embert, mint amit a törvény betűi mondanak. „Az embernek a törvény szabályain felül kell emelkedni” (**לפנים משורת הדין** Baba Qamma 99b), mondja a Talmud. A rabbik szerint Jeruzsálem azért pusztult el, mert törvényszékei túlságosan ragaszkodtak a *Din*-hez (jog) és elhanyagolták a *Jóser* (méltányosság) elveit. Két példa megmagyarázza, mit nevezünk méltányosságnak. Egy rabbitól megkérdezte egy szegény asszony, hogy a nála levő pénz jó-e, és ő azt mondta, hogy jó. Másnap az asszony visszajött és azt mondta, hogy a pénz hamis. A rabbi elvette tőle a pénzt és adott helyette egy jót. Nem volt köteles ezt tenni. Felülemelkedett a törvény betűjén és azt tette „ami helyes és jó az Örökkévaló szeme előtt” (Baba Qamma 99b). Rabba, Bar Chana fia felbérelt teherhordókat, hogy szállítsanak el több korsó bort. Ők hanyagságból eltörték a korsókat, erre Rabba kárpótlásul elvette ruháikat. A teherhordók Rábhoz fordultak panaszukkal és ő elrendelte, hogy a ruhákat vissza kell adni. Mikor megkapták ruhájukat, panaszkodtak: „Mi szegény emberek vagyunk, egész nap dolgoztunk, fáradtunk és most nem kaptunk semmit”. Ráb úgy határozott, hogy meg kell fizetni bérüket. Rabba ellenkezett és arra hivatkozott, hogy eljárása törvényes. Erre Ráb így felelt: „Valóban törvényes, de az Írás azt mondja: „Az igazak útján járj” (Példabeszédek II,20), azokén, akik többet tesznek, mint amit a törvény betűje mond” (Baba Mecia 83a). (Ha Shakespeare ismerte volna ezt a zsidó felfogást: többet tenni, mint amit a törvény betűje mond, nem szerepeltette volna Shylockot zsidónak.) Rási úgy magyarázza ezt a verset, hogy arra tanít: „menj a törvény betűin túl” és ezzel párhuzamosan utal a „megegyezés” (**פשרה**) köteletségére. Megegyezéshez jutnak, ha a két peres fél mindegyike lemond valamiről, amiről azt hiszi, hogy a törvény betűje szerint megilleti őt és megbékülnek. A bíróság ítélete az egyik mellett és a másik ellen szólt volna; így követeli a szigorú törvény. A megegyezéssel lemondanak a törvény kíméletlen alkalmazásáról és a barátság helyreáll. Így

teljesülnek ezek a szavak: „Igazsággal és béke ítéletével ítéljete” (Zek VIII,16); vagyis: hozzatok létre megegyezést a felek között (Szanh. 6b).

Deut 6,19

amint megmondta az Örökkévaló. Lásd Exod. XXIII,27 és köv.

20–25. Az Exodus. Szemléltető oktatás.

A jövő nemzedékeket nevelje az egyiptomi kivonulásra való emlékezés hálára és tiszteletre Isten iránt. A széder-este tulajdonképpen egy családi körben megtartott istentisztelet, amelynek liturgiája a szentély fennállásának korára vezethető vissza. Eredetileg a peszacháldozat ünnepélyes elfogyasztásával volt kapcsolatos. A szentély elpusztulása után az áldozatnak csak a jelképe maradt meg és az estét különböző imák, szentírásmagyarázatokat tartalmazó részek, legendák és énekek töltik be, amelyek *Haggada sel peszach* címen gyűjtettek egybe.

A széder történetéről egész monográfiát lehetne írni (lásd újabban dr. Pfeiffer Izsák cikkét a Heller-Emlékkönyvben [Budapest 1941, 265–273]: A széder-esti Haggadá-könyv analysiséhez). A középkorban a szédereste a rémület ideje volt a keresztény Európában élő zsidók számára. A tizenkettedik századtól kezdve a húsvéti vérvád rémmeséje rettenetes vérengzések hosszú sorozatát okozta. Az 1190. évben peszach előestéjén York zsidósága elhatározta, hogy öngyilkossággal előzi meg a vérengző tömeg kezének munkáját és csaknem az utolsó emberig elpusztultak. „De az örök buzdítás a reményre a felszabadulás ünnepén, megmentette a megkínzott népet a kétségbeeséstől még legsötétebb óráiban is” (Cecil Roth).

Deut 6,20

a jövőben. Szó szerint: holnap.

Mik azok a bizonyságok, törvények és rendeletek? Ez az egész részlet párhuzamba állítható Exod. XIII,11 s köv.-vel. Ott a gyermek azt kérdezi: **מה זאת**, „Mi ez?” (14. v.) Itt nyilvánvalóan egy idősebb gyermekre gondol a Tóra mint Exod. XIII-ban. A rabbik az Exodusban szereplő fiút **חנ**-nak, „együgyű”-nek nevezik, és az itt megszólaló gyermeket **חכם**-nak, „bölcs”-nek (Jer. Peszach. X,4).

Deut 6,21

Szolgái voltunk Fáraónak. Ez az első mondata a feleletnek a négy kérdésre a Haggadában. A széder-szertartás tipikus zsidó nevelési módszert tükröztet vissza; a ceremóniák szemléltető oktatásul szolgálnak a vallás, a nemzeti történelem és az erkölcs szempontjából. A bennük felhalmozott vallásos gondolat és a visszaemlékezés letűnt nemzedékekre kiszélesíti a zsidó gyermek látókörét. A Haggada egyik részében, ahol vallássá emelkedik a történelem, ezt olvassuk: „Minden zsidó úgy érezze, mintha ő a maga személyében jött volna ki Egyiptomból”. Ez a szellem uralkodik az összes zsidó szertartásokon. Arra törekszik, hogy a gyermek azonosítsa magát elődeivel és hogy ápolja a zsidó gyermek lelkében a vágyat: részt venni a zsidó életben.

Deut 6,22

csodajeleket. L. IV,34. „Az atya felelete rámutat arra a mindenható erőre, amely képes megváltoztatni a természet folyását, hogy teljesíthesse isteni céljait” (König).

Deut 6,24

életben tartson bennünket. „Isten hogy tökéletessé tegye megváltó munkáját Izráel érdekében, adta neki ezt a törvényt, hogy életben tartsa benne az igaz vallás szellemét és biztosítsa nemzeti boldogulásának folytonosságát” (Driver).

Deut 6,25

És érdemül lesz nekünk. Érdemnek fogják ezt számunkra tekinteni és megnyerjük Isten helyeslését. Hasonló kifejezés van Gen. XV,6-ban.

| Deut VII.

Az alapvető törvények; a Tíz parancsolat és a Semá, megtartása követeli a vegyesházasságok kerülését és minden bálványimádás megszüntetését a Szentföldön.

Deut 7,1

előled. Hogy helyet csináljanak számodra. Az itt felsorolt népek meg vannak említve: Gen. X,15–18; XV,19 s köv.; Exod. III,8.17; XIII,5 és máshol. A Midrás szerint a gírgasi elhagyta Kanaánt az izraeliták bejövetele előtt (Lev. r. XVII,6).

Deut 7,2

zárd ki őket teljesen a közösségből. Más fordítások: „pusztítva pusztítsd őket” (Deutsch); „végeképen irtsd ki őket.” (Az Imit régi fordítása). A közösségből való kiközösítésre utal a חָרַם tő használata, továbbá az utána következő intelmek: „Ne házasodjál velük stb.”. Ez fölösleges volna, ha már itt teljes kiirtásról lenne szó; l. még a XX,18-hoz szóló magyarázatot.

ne kegyeld őket. Vagy: „ne kegyelmezz nekik” (Deutsch). A Talmudban (Abóda Zára 20a) így értelmezik ezt egyes tekintélyek: „ne juttass nekik ajándékokat”. A rabbik szerint ez a tilalom, mint a többi ezzel kapcsolatban levő is, csak a valódi bálványimádókra vonatkozik, amilyenek a régi kanaániták voltak. Nem alkalmazandó az olyan pogányokra, akik megtartották az emberi társadalom alaptörvényeit; v. ö. IV,19. V. ö. Guttman, Judentum 101 és köv.

Deut 7,3

Ne házasodjál velük össze. Az ilyen házasságok rossz hatását már a pátriarchák is érezték; Gen. XXIV és XXVIII. Mózes is óvta népét attól, hogy összeházasodjanak szomszédaikkal (Exod. XXXIV,16), és ezt megismételte utóda (Józsua XXIII,12). A mi időnkben, noha a viszonyok semmiképpen nem hasonlíthatók a honfoglaláskorabeli helyzethez, a vegyesházasságok mégis fenyegetik Izráel fennmaradását. A zsidóság elvárja, hogy fiai és leányai kötelezve érezzék magukat – még ha ez a kötelesség mély érzések feláldozásával jár is – hogy tartózkodjanak olyan életutaktól, amelyek aláássák Izráel jövőjét. „Minden zsidó, aki a zsidó közösségen kívül akar házasságot kötni, önmagát olyannak tekintheti, mint aki előkészíti az utat a pusztulás számára, amely népének végzetes és helyrehozhatatlan szerencsétlensége lenne” (M. Joseph).

Deut 7,4

eltéríti Tőlem. T. i. a pogány, aki feleségül veszi leányodat.

fiadat. A Talmud szerint ez az unokát jelenti. Minthogy a Tóra, az ilyen magyarázat szerint, egy zsidó anya és pogány apa fiát az izraelita nagyapa *fiának* nevezi, ebből azt következtették, hogy a gyermeket az anya fájához és vallásához tartozónak tekintették. (Qiddúsin 68b; Jebám. 23a).

Deut 7,5

oszlopaikat. A napisten, Baál jelképei; v. ö. Exod. XXIII,24.

szent fáikat. Asérim. Fa vagy liget, amelyet az Astartekultusz céljaira ültettek, vagy hasonló célra felállított oszlop (II. Kir. XVII,10), a termékenység szimbolizálására a természetben.

6–11. Az előző törvények megokolása.

Deut 7,6

Mert szent népe vagy. L. Exod. XIX,5 s köv. a klasszikus hely, amely hirdeti a szövetséget Isten és Izráel között. Mivel Izráel szent nép, nem szabad beszennyezni utálatos kegyetlen bálványimádással. Másféle legyen, mint a többi népek és érintetlen maradjon pogány szokásaiktól.

tulajdon népévé. Lásd Exod. XIX,5. Izráel jellege, mint választott népé, nem jelenti más népek alsóbbrendűségét. Izráel felfogásának egyetemessége Istenről elég bizonyíték ilyen feltevés ellen. Minden népben kell lenni bizonyos önbizalomnak, hogy teljesíthesse a maga hivatását. Izráel önbizalmát gyöngítette az emlékezés egyiptomi szolgaságára és a tudat, hogy ő az Örökkévaló

szolgája. Ez szent kötelessége (*noblesse oblige*) Istentől az egész emberiség szolgálatára kiválasztott népek (Güdemann).

Deut 7,7

a legkevesebben vagytok mind a népek között. Ezt azért hangsúlyozza, nehogy azt higgyék, hogy Isten szívesen veszi, ha beolvasztják maguk közé a Kánaánban élő népeket, hogy számukat gyarapítsák ezáltal; Isten így egy nagyobb népet nevezhetne „tulajdon népé”-nek. Izráel kis nép, de kiválasztatott arra, hogy az egész világot átölelő, örök dolgokat végezzen. „Minden nagy dolgot kis nemzetek vittek végbe” (Disraeli). „Isten kis nemzeteket választott ki edényekül, amelyekbe az emberiség számára a legjobb borokat töltötte, hogy gyönyörködtesse szívüket, lelkesítse őket és erősítse hitüket” (Lloyd George).

Deut 7,9

a szövetséget és a kegyelmet. Az előző versre céloz, azaz, a szövetséget, amelyet a pátriarchákkal kötött.

ezer nemzedékig. Sok, határozatlan számú nemzedékig (Ibn Ezra). Azok, akik szeretik Istent, olyan központokat teremtenek, ahonnan ezrek kerülnek hatásuk alá és terjesztik messzire kegyelmének áldásait (Driver).

Deut 7,10

mindegyiknek személy szerint. Az Imit régi fordítása: „mindegyiknek magának”; Deutsch: „szeme előtt” és magyarázatul hozzáfűzi: „azaz tüstént, nemsokára”.

A. A Semá.

Jelentősége és története.

A Semá jelentősége. „Halljad Izráel, az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló egy.” Ezek a szavak tartalmazzák a judaizmus legnagyobb hozzájárulását az emberiség vallásos gondolatvilágához. Magukban foglalják a zsidóság legeredetibb hitvallomását, amely kijelenti, hogy a Szent Isten, akit Izráel imád és hirdet: Egy; és hogy csakis Ő Isten, aki volt, van és örökké lesz. A *Semá*-nak ez az első mondata. Joggal foglal el központi helyet ez a néhány szó a zsidó vallásos eszmék között; mert minden más zsidó hittétel e köré csoportosítható, minden erre vezethető vissza, minden ebből ered. A következőkben bemutatunk néhány nagyfontosságú vele összefüggő fogalmat, negatívot és pozitívot, amelyek életbevágó fontosságúak az emberiség szellemtörténetében.

NEGATIVUMOK.

Politeizmus. A tökéletes monoteizmusnak kinyilatkoztatása hadüzenet volt minden *politeizmus*, a többistenhívés és a bálványimádás, bármely létező tárgy vagy lény vagy természeti erő istenítése ellen. Megvetéssel utasította vissza Babilónia csillagkultuszát és démonimádását, Egyiptom állatistenítését, Görögország természetimádását, Róma császár-isteneit, valamint más pogány vallások kő, fa és kígyó bálványimádását emberáldozataikkal, érzéki szertartásaikkal, barbárságukkal és embertelenségeikkel.

A *politeizmus* megbontja az ember erkölcsi egységét, lehetővé teszi az erkölcsi törvények sokféleségét, azaz minden erkölcsi törvény hiányát jelenti. Az összehasonlító vallástudomány világosan kimutatja, hogy a politeizmusban egymás mellett megfér a jog, az igazság és hűség

hatalmas isteneinek fogalmával az érzéki szerelem istennőjének kultusza, a részegítő italok, a tolvajok és hazugok istenének szolgálata (Farnell). Kétségtelen, hogy ezen az alapon nem fejlődhet ki magasabbrendű, állandó erkölcsi rendszer. Ez még politeizmus legmagasabb alakjára, a görögök pogányságára is vonatkozik. „Az Olympos istenei csak másolták, illetve nagyították a földi élet élvezeteit és fájdalmait, tökéletességeit és tökéletlenségeit, magasztosságát és aljasságát. Az ember nem kaphatott tőlük erkölcsi vezetést. A görögök számára nem volt semmi, ami a legtávolabbról is hasonlított volna a Tíz ígéhez, hogy fékezze és kösse őket” (Kastein) A szépség szeretete ellenére, ami jellemezte a görögöket, és ragyogó szellemi képességeik ellenére vallás és erkölcs tekintetében barbárok maradtak; és fajukat tanítványaik, a császárok korabeli rómaiak, úgy tekintették, mint prototípusát mindennek, ami hazug, kegyetlen, kapzsi és igazságtalan. A görögök pogány tanításainak gyümölcsét legjobban láthatjuk a tömeges keresztrefeszítésekben, az arénák borzalmaiban és tanítványaiknak, a császárok korabeli rómaiaknak határtalan kegyetlenségében. Egészen más a héber *monoteizmus* hatása. A Mindenható, Egy Isten eszméjének hirdetése felszabadította az embert a természet szolgasága, a démonok és manók és szellemek félelme, az ember gyermekesen beteges képzeletének minden szüleménye alól. Azt, hogy az Isten Egy, akit „az igazság megszentel”, akinek szeme tisztább, semhogy elviselné a gonosznak látását, vagy eltúrná a rosszat, nevezzük *etikai monoteizmusnak*. Igaz, hogy az egyisten gondolata felmerült néhány más népnél is, például Egyiptomban, Echnaton egységes napkultusza; némi gyenge felcsillanása az ókori Babilonban is felfedezhető. De vallásrendszereik egyike sem volt lényegében erkölcsi vonatkozású, átítatva az erkölcsi törvénnyel, amely az erkölcsös cselekedetet tekinti a vallásos élet kezdetének és végének. Az is igaz, hogy erkölcsös gondolkozásmód és erkölcsös életmód ősidőkben is meghonosodott sok alacsony- és magaskultúrájú népnél, de az a magasztos eszme, hogy az erkölcsösség valami isteni, legbensőbb lényegében szellemi, Szentírásunk legsajátosabb tanítása. A héber monoteizmusban az erkölcsi értékek nemcsak a legmagasabb emberi értékek, hanem csakis ezek az örök értékek.

Dualizmus. A *Semá* kizárja a dualizmust, lehetetlenné teszi elképzelését két versenyző hatalomnak, a világozottságnak és a sötétségnek, annak, hogy a világegyetemet úgy fogjuk fel, mint örökös harc küzdőterét a jó és a rossz között. Ez volt Zoroaster vallása, az ókori Perzsia prófétájának tanítása. Az ő elképzelése messze felülmúlt minden más pogány vallást, de mégis teljes ellentétben volt a világ Egy, Magasztos Uralkodójának hitével, aki a világozottságot teremtette, de egyben a sötétségben is uralkodik (Jes. XLV,7). A zsidó felfogás szerint a világegyetem egymással küzdő minden erejével csodálatos módon összhangban áll a maga teljességében; és végül a jó győzelmeskedik a rossz fölött és új erőforrássá lesz, hogy győzelemre segítse a jót. „Békét teremt az ő magasságaiban.” Egyesek azt állítják, hogy a zsidó teológia számos folklóre-eleme a zoroastrizmusból vezethető le, különösen az angyalokról szóló hagyományok. A zsidóság későbbi nemzedékei valóban beszéltek a sátránról és az angyalok egész hierarchiájáról, de ezeket mindig Isten teremtményeinek képzeltek el. Hogy isteni hatalmat tulajdonítsanak ezeknek a lényeknek és Istentől függetleneknek tekintsék őket, vagy hogy egyenrangúaknak képzeljék el a Legmagasztosabb Lénnyel, azt a zsidóság körében minden időben vad istenkáromlásnak ítélték volna. Figyelemreméltó, hogy a zsidó misztikusok az embert, mivel szabad akarattal rendelkezik, magasabbra értékelték a szellemi lények fokozatában, mint bármelyik „követet” (ez az *angyal* [latin: *angelus*] szószerinti fordítása, épúgy az eredeti מלאך szóé).

Panteizmus. A *Semá* kizárja a panteizmust, amely a létezők összességét tekinti istenségnek. Annak a hitnek, hogy minden dolog isteni és egyformán isteni, elkerülhetetlen következménye, hogy a különbségtevés jó és rossz, szent és szentségtelen között, elveszti jelentőségét. A panteizmus ezenkívül megfosztja az Isteni Lényt személyes voltától és egyéniségétől. A zsidóságban ép ellenkezőleg, ámbár Isten áthatja a világegyetemet, *fölötte* áll annak. „Hajdanában alapítottad a földet és kezded műve az ég; ők elvesznek, de Te megállasz és mindannyian elkopnak, mint a ruha; mint az öltözetet váltod őket és ők elválnak. De Te ugyanaz vagy és éveidnek nincs száma” (Zsolt. CII,26–28). A rabbik ugyanezt a gondolatot fejezték ki, midőn így szóltak: „A Szent Egy, áldott legyen Ő, magába foglalja a világegyetemet, de a világegyetem nem foglalja magába Őt”.

חֲבֵהּ מְקוֹמוֹ שֶׁל עוֹלָם וְאֵין הָעוֹלָם מְקוֹמוֹ Gen. i. 68. f. 9 p.

Ezt a gondolatot fejezi ki Berzsenyi Dániel Fohászkodás című költeményében:

„Téged dicsőít a Zenith és Nadir,
A szélvészek bús harca, az égiláng
Villáma, harmatcsepp, virágszál,
Hirdeti nagy kezed alkotását.”

POZITIVUMOK

Az emberek testvérisége. Az emberiség egységébe vetett hit természetes következménye az Isten egységének; minthogy az Isten egy, kell, hogy az *egész* emberiség Istene legyen. A politeizmus révén lehetetlen volt eljutni az „egy emberiség” fogalmához. Lehetetlen lett volna megírni a Genézis X. fejezetét, amely az emberi fajt közös ősektől származtatja és nem írodott volna meg a Genézis első fejezete sem, amely hirdeti az Egy Istent, aki teremtője a világegyetemnek és mindennek, ami benne van. Csakis a héber monoteizmus tanításának volt az eredménye az emberiség testvériségének gondolata (Guttmann, Judentum 1. fejezete) és a héber monoteizmus hirdette először: „Szeresd felebarátodat, mint magadat. Olyan legyen nálatok a jövevény, aki köztetek tartózkodik, mint az odavaló és szeresd őt, mint magadat” (Lev. XIX,18.34).

A világegyetem egysége. A monoteizmus gondolata lett alapja a modern tudománynak és a modern világképnek. Az Isten egységével kialakult hit irányította az ember figyelmét a természet egysége felé: „hogyan van egység és harmónia a dolgok *szerkezetében*, mert egységes a *forrásuk*” (L. Roth). Egy hírneves tudós írta: „Az Egy, Egyetlen Isten, a Legmagasztosabb és Abszolút Lény, az, aki forrása az emberek minden erkölcsi törekvésének. Az Istenségnek ily értelmezése szoktatta hozzá az emberi szellemet az észszerűség gondolatához, amelynek minden dolog alá van rendelve és felébresztette az emberben a vágyat, hogy megismerje ezt az észszerűséget” (Dubois-Reymond). A. N. Whitehead is kijelenti, hogy a feltétlen kozmikus szabályszerűségről kialakult gondolat monoteisztikus eredetű. És „minden új felfedezés megerősíti a tényt, hogy a természetnek végtelen sokféleségében egyetlen principium működik; hogy egy ellenőrző hatalom van, amelynek – az Ádón Ólám himnusznak szavai szerint – „nincs kezdete és nincs vége, megvolt, mielőtt minden létezőt megalkottak volna és megmarad, ha már minden elmúlt” (Haffkine).

A történelem egysége. Az Egy Isten – így tanítja a zsidóság – igazságos és mindenható uralkodója a világegyetemnek. A politeizmuson keresztül lehetetlen volt eljutni az egyetlen Gondviselő Akarat fogalmához, amely állandó törvényekkel kormányozza a világot; az istenek sokasága felkelti az egyenlenség lehetőségének gondolatát az isteni kozmoszban; és felkelti a szeszélyesség és kiszámíthatatlanság érzését a láthatatlan világban” (Farnell). Nem így a zsidóság, amely szenvedélyesen hisz egy Bíróban, aki az egész világegyetemen uralkodik és ez a Bíró akar és tud igazságos lenni. Már a második templom idejében Isten uralkodásának eszméjét egybekapcsolták a *Semá*-val. A rabbik elrendelték, hogy e szavak után: „Halljad Izráel, az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló Egy” a következő szavakat mondjuk: **ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד** „Áldott legyen az Ő neve, akinek dicsőséges királysága örökkön örökké való”; ez az igazság végső győzelmének hirdetése a földön. A zsidó monoteizmus így hangsúlyozza, hogy az isteni igazságosság fölötté áll a történelmi eseményeknek és végül meg fog valósulni. „Egy uralkodik mindeneken egy célért, hogy a világ olyan legyen, amilyennek lennie kellene” (Moore).

A messiási királyság. A zsidóság alapvető tanítása az élő Istenről, hogy uralkodik a történelmen, megváltoztatta az emberiség szívét és jövőbe vetett tekintetét. Nemcsak az emberi élet megszentelése, hanem a történelem megszentelése is következik a Szent Istenről szóló tanításból, akit megszentel az igazságosság. Csakis a zsidók és akik elfogadták magukénak Izráel Szentírását, szemlélik a történelem minden eseményét, mint egy mindent átölelő terv részeit; ők tekintik Isten világát nagyszerű egységnek; és ők látják előre az igazság biztos győzedelmét a földön, amelyet Isten Királyságának neveznek. És csakis a zsidók és akik a zsidóktól tanultak, imádkozhatnak így: **וימליך מלכותיה** „Jöjjön el az Ő országa!”

A legfenségesebb a *Semá*-val összefüggő fogalmak között a zsidóság rendületlen meggyőződése,

hogy fel kell virradni annak a napnak, midőn az egész emberiség az Egy Isten felé fordul és midőn minden nép elismeri, hogy ők *egy* atyának gyermekei. Kilencszáz évvel ezelőtt Rási így magyarázta a *Semá*-nak hat szavát a Szifré alapján: „Az, aki most a mi Istenünk és még nem ismerik el a nemzetek, hogy az ő Istenük is, mégis Ő lesz az egész világ *egy* Istene. Amint meg van írva Cefanja III,9: Visszaállítok a népek számára egy tiszta nyelvet, hogy szólíthassák az Örökkévaló nevét, szolgálva Őt egy akarattal; és meg van írva Zekaria XIV,9: És az Örökkévaló király lesz az egész földön; ezen a napon Egy lesz az Örökkévaló és Egy az Ő neve”.

Néhány szót kell még hozzáfűznünk Rási két idézetéhez. Az első, „Visszaállítok a népek számára egy tiszta nyelvet, hogy szólíthassák az Örökkévaló nevét, szolgálva Őt egy akarattal”, a próféták legfigyelemreméltóbb kijelentései közé tartozik. Megjósolja a szellemnek csodálatos átalakulását, amely eljön a föld népeire. Most csak tétovázva tapogatóznak az igaz Isten felé és dadogva hirdetik dicséretét. De eljön majd az idő, amidőn imádni fogják őt az Ő tökéletes megismerésével és *egy akarattal* (szószertint: vállvetve, vagyis egyik sem múlja fölül a másikat), egyetemes kórust alkotnak, hogy zengjék az Ő dicséretét. „Ennek a jóslatnak csodálatossága az, hogy előre látja azt az időt, amidőn a bábeli nyelvzavar átka elmúlik a föld fiairól, a nyelvek sokfélesége véget ér: egy *világnyelv*, amely az ember vallási és erkölcsi szükségletén alapszik, lesz a Szellem Királyságának nyelve a földön” (Sellin).

És ami ezeket a szavakat illeti: „És az Örökkévaló király lesz az egész földön; ezen a napon Egy lesz az Örökkévaló és Egy lesz az Ő neve”, ezek össze vannak kapcsolva a „*Semá Jisráállal*” az Újév muszaf imádságában; – ez egyik legünnepélyesebb részlete a zsidó liturgiának. Ezek alkotják egyúttal az *Ólénú* imádság utolsó mondatát és ezzel végződik minden szabályos zsidó istentisztelet reggel, délután és este. Nem is lehet alkalmasabb befejezése a zsidók mindennapi ájtatosságának, mint az Isten Királyságának ez az egyetemes reménye.

A *Semá* története.

A rabbik munkája. Ki tárta fel a zsidó nép összessége előtt a szellemi csodákat, amelyeket a *Semá* magába foglal? A mai időszámítást közvetlenül megelőző és követő időben élt rabbik halhatatlan érdeme, hogy a vallási kincsek nem maradtak csak kevesek birtokában, hanem örökségévé lettek Izrael egész népének. Hála a rabbiknak, hogy a szent igazság teljessége áthatotta épügy a legalacsonyabbak, mint a legelőkelőbbek lelkét Izraelben. A *Semá* elmondása része volt a rendes napi istentiszteletnek a szentélyben. A zsinagógában is központi helyet jelöltek ki számára a reggeli és esti imádságban. Hogy milyen fontos szerepe van a rabbinikus gondolkozásban, az kitűnik abból a tényből, hogy az egész Misna ezzel a kérdéssel kezdődik: „Hány órától kell az esti *Semá*-t olvasni?” A rabbik emelték a hat szót **שמע ישראל ה'אלהינו ה' אחד** hitvallomássá; ők rendelték el, hogy el kell mondani az imádkozók összességének, midőn a Tórát kiveszik szombaton és ünnepnapokon; a *kódusa* imában és más szent alkalmakkor; a *neila*, a jom kippuri záróima után; és az ember utolsó órájában, amikor szemtől-szembe kerül Mennyei Atyjával. Így lett a *Semá* lelket mozgó kollektív kifejezése Izrael szellemi lényének. De még a zsidó ember magános imádságában is igyekeztek a rabbik minél gyakrabban elhelyezni ezt az ünnepélyes megnyilatkozást. Úgy rendelték, hogy hangosan kell elmondani, a fül hallja, amit a száj kimond, és utolsó szavát: „Echod” (Egy), különös nyomatékkal kell kiejteni. Távol kell tartani minden más gondolatot Isten egységén kívül. A szív és ész teljes bevonásával kell elmondani (**כוונה**); a *Semá* elmondását nem szabad félbeszakítani még akkor sem, ha a király üdvözlésére kellene felelni. Ha alázatosan és tisztelettel mondjuk ki a *Semá* szavait – így tanították a rabbik – áthatják az imádkozó lelkét és megvalósítják az egyesülést a Legmagasztosabbal. „Amikor az emberek imádságukban szeretettel és alázattal jelentik ki a Szent Név Egységét, a világ sötétségének falai meghasadnak és megjelenik a Mennyei Király arca, beragyogva a világegyetemet” (Zóhár III,263).

A Semá és a mártírság. A rabbik fáradhatatlan nemzeti nevelő munkája áldásos gyümölcsöt termett. A *Semá* lett az ártatlan gyermekkor első imádsága és a haldokló utolsó sóhajtása. Ez volt az egybehívó kiáltás, amely Izrael száz nemzedékét egyesítette egy testvériséggé, hogy teljesítsék

Mennyei Atyjuk akaratát; ez volt a jelszó a mártírok miriádjai számára, akik kínpadra mentek és meghaltak az Egységért, mint vallásuk „ultima ratio”-jáért (Herford). Minden üldözés idején a keresztes háborúk óta a legújabb időkig a *Semá Jisráél* volt az utolsó hang a mártírok ajkán. Minden zsidó martirológia a *Semá* körül íratott. A zsidó mesterek a középkorban egy külön áldást szerkesztettek a *Semá* elmondása számára „a Név megszentelése órájában”, vagyis ha az ember a mártírság előtt áll. Ez így szól: „Áldott légy Te, ó Örökkévaló, a mi Istenünk, a Világegyetem Királya, aki megszenteltél bennünket a Te parancsolataiddal és megparancsoltad, hogy szeressünk Téged teljes szívünkkel és teljes lelkünkkel és hogy megszenteljük nyilvánosan a Te dicsőséges és félelmetes Nevedet. Áldott légy, ó Örökkévaló, aki megszenteled Nevedet a közösségben”. Számptalan kegyetlen alkalom volt, amikor ezt az áldást el kellett mondani. Elég egy példa. Midőn a keresztes hadak csapatai elérték Xantent a Rajna mellett (1096 június 27-én), a zsidók együtt voltak szombatesti közös ünnepi vacsorájukon. Tudták, hogy a keresztes hadak megérkezése halált jelent számukra és a vacsorát abbahagyták. De nem hagyták el a termet, míg a szentéletű R. Mozes ha-Kohen el nem mondta az áldást, kibővítve a rendes szöveget a rettenetes perchez illő imával. Az áldást a *Semá*-val fejezték be. Ezután a zsinagógába mentek és ott mindnyájan mártírhalált haltak. Ilyen eseményre vonatkozik és ennek a kornak lelkét, hangulatát tükrözi az alábbi egykorú költemény:

Kalonymosz ben Jehúda:

Meggyötörnek, megtipornak,
akasztanak és gyilkolnak;
s még inkább Tiéd vagyunk.
Istenünk! hogy elfeledjünk,
hogy új imákat rebegjünk
korbács tanít s száll jajunk.
Hurkot vetnek lépteinknek,
s jó észre térésre intnek,
hogy elveszünk Tégedet.
Ha már nem Téged imádunk,
hitünk elhagyókká válunk,
ígérnek jó életet.
Es ha százszor meggyötörnek,
és ha százszor is megölnek;
Hozzád hűek maradunk!
Anyák hulló könnye-bére,
gyermekük elomló vére
a mi égi harmatunk.
Egységedért kínhalállal
halni szűz és ifjú vállal
s ajkuk „Halljad Izráel!”
s „Egyetlenegy!” végszavával,
melyben tiszta lélek szárnyal
örök csendre némul el.

(Békési Pál fordítása.)

A *Semá* elmondása valóban teljesítette a rabbiknak hozzáfűzött reményét, hogy az oroszán bátorságával tölti el az embert. A szellem kétélű fegyverével látta el a zsidót a szenvedés és számkivetés hosszú éjszakájának kimondhatatlan terrorja ellen.

Az Egység védelme. A rabbik nemcsak arra nevelték Izráelt, hogy megértse Isten Egységének életbevágó fontosságát, hanem megvédték a zsidó isteneszmét valahányszor fenyegették ellenségei kívülről vagy belülről. Nem engedték meg, hogy játsszanak a politeizmussal, bármilyen lehetséges lepel alatt jelentkezik, nem tűrték meg hajszálnyi eltérést sem a legszigorúbb monoteizmustól és elutasítottak mindent, ami gyengíthetné vagy elhomályosíthatná. A küzdelmet a bálványimádás és a pogányság ellen megkezdtek a próféták és folytatták a farizeusok. Azt

tanították, hogy Ábrahám a héber nép atyja, mint bálványromboló kezdte meg pályáját. Legendákban, parabolákban és elbeszélésekben mutatták ki a bálványimádás ostobaságát és haszontalanságát és rámutattak arra a lealacsonyodásra és erkölcsi hanyatlásra, amit az uralkodó császárok istenítése Rómában eredményezett. Josephus elmondja: „Midőn Caligula megparancsolta, hogy istenségének jelvényeit állítsák fel Jeruzsálemben a templomban, tízezer zsidó kijelentette, hogy inkább a halált választja a római lovasság patái alatt, semhogy tűrje az Isten Egységébe vetett hit meggyalázását”. (Ant. XVIII,3). „A római birodalomban egyedül a zsidók tagadták meg a szobrok felállítását és az isteni tiszteletadást Caligulának. Ezáltal megmentették az emberi nem becsületét, míg a többi népek mind szolgailag engedelmeskedtek a császár őrült parancsának” (Fürst).

A rabbik megvédelmezték Isten egységét a gnosztikusokkal, az ókori eretnekekkel szemben, akik gyalázták Izráel Istenét, nevetségessé tették a Szentírást és az isteni hatalom kettősségét hirdették. *A középkorban.* A középkor folyamán a zsidó oktatók folytatták a nép vallásos nevelését, amit az előző századokban a rabbik megkezdték. Védelmezték a tiszta monoteizmust a vallási vitatkozásokban, amelyekben részt kellett venniük, az uralkodó Egyházzal szemben. A zsidóság védelmének ez a része irodalmi alakban is kifejezést nyert. Örök értékű például a „Győzelem Könyve” (Széfer Niccachón). Ilyen a XVI. században élt lengyel karaitának, Izsák Trokinak könyve: „A hit megerősítése”, amelyet Voltaire nagyra értékelt. (L. még Löwinger: A zsidó vallás védői. Budapest, 1929.) Különösen fontos a zsidó filozófusok munkája akiknek munkássága nagy gazdagodását jelenti a világ vallásos gondolkodásának Száadja, Gabirol, Bachja, Hallévi, Maimonidesz megtisztítják Isten fogalmát minden antropomorfizmustól és védelmezik Izráel istenfogalmának egységét és sajátosságát. Salamon ibn Gabirol, aki egyformán híres, mint filozófus és mint vallásos költő, ezekkel a szavakkal dicsőíti „Királyi Korona” című költői művében Istent:

Isten! csodásak tetteid nagyon,
Tied a fenség, erő, hatalom.
Tied a nagyság, a pompa, a fény,
Téged zeng minden földi s égi lény.
Mind elpusztul, eltűnik, elenyész,
De Te örök, örök időig élsz.
Te vagy a magasztosság, rejtelem,
Nem bír követni gyarló értelem.
A lét alapja, titkok titka vagy,
Nem foghat fel mulandó, kába agy.
Világot tartó, alkotó erő,
Ki homályból fényt varázsolsz elő.
Tied a jóság, hűség, szeretet,
Mely szolgádnak jutalmat rejteget.
Te őrzöd az örök lét titkait,
Mit gondolat nem érthet, csak a hit.
Sugárzó magasban áll trónusod,
Körüllegnek zengő himnuszok.
Fényedből áradt, sugárzott a lét,
Árnyékok mind, mi nyüzsgő szerteszét.
Tied az elhatárolt két világ;
Mely tette kész s mely jutalmat ad.
Tied a jutalom mely lelkünkre vár:
A rejtett fény, az örök dicssugár.

(Patai József fordítása: Héber költők. I. 101. old.)

A mai korban. A hosszú és nehéz harc Isten egységének eszméjéért a prófétákkal kezdődött, folytatták a rabbik és nem ért véget ma sem. Az Isten egységének vannak ellenzői ma is, épúgy, mint régiebb korokban. Még haladottabb szellemű vallástudománnyal foglalkozó nemzsidó írók is legtöbbször csak ingadozva tanúskodnak Isten egysége mellett; és egyes liberális keresztény

teológusok ékesszólóvá válnak, midőn az élet kellemességeit ecsetelik a politeizmus alatt. Azt állítják, hogy ez segítette átítatni az egész életet „vallással”, növelte az „életörömet” és a gyönyörködést a természet világában és elősegítette a vallási türelmet.

A közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy ezek teljes tévedésben voltak. Ami a türelmet illeti, még a felvilágosodott görög politeizmus is megengedte, hogy Perikles korának három legnagyobb gondolkodóját – Sokratest, Protagorast és Anaxagorast – halálra ítéljék vallási okokból. A zsidók megismerkedtek a görög politeizmus késői képviselőivel. De sem Antiochus Epiphanesnél, aki véres üldözéssel akarta az egyistenhitet Izráelből kiirtani, sem Apionnál, aki Alexandriában hirdette fanatikusan a zsidógyűlöletet, nem tapasztalhattak különös türelmet.

És az állítólagos „átítatása az egész életnek vallással a politeizmus alatt” nem tartotta távol a görög politeizmus követőit az erkölcsi lazaságtól, kicsapongástól és embertelen viselkedéstől háborúban és békében egyaránt. Ami pedig az „életöröm” növelését illeti – ez az „életöröm” még a görögök között is, úgy látszik, csak kevesek kiváltsága volt. A görög társadalom széles alapokon igazságtalanságon, t. i. rabszolgaságon nyugodott; és Görögországban a „lélekkel bíró szerszám”, ahogy Aristoteles nevezte a rabszolgát, meg volt fosztva minden emberi jogtól. Továbbá nagyon nehéz belátni, hogy miben állott az „életöröm” az emberáldozatok számára, akiket bemutattak a pogány semiták, szlávok, germánok, görögök. Ritkán gondolnak arra általában, hogy a hellén világban mindenütt megtaláljuk az emberáldozat nyomait. Csaknem mindegyik isten kultuszában és a független görög államok minden korszakában találkozunk emberáldozatokkal. A római birodalomban a politeizmusnak ez az utálatos kísérő jelensége felfedezhető mai időszámításunk IV. századáig; Indiában az özvegyek elégetését csak 1840-ben szüntették meg.

A politeizmus védelmére felhozott többi érv épily tarthatatlan. A gyönyörködés a természet világában nem korlátozódik csak a politeizmus híveire. Nem lehetett ez idegen attól a néptől, amely az Énekek Énekét alkotta. Nem kisebb tudós és gondolkodó, mint Humboldt Sándor állította, hogy a természet esztétikai szemlélete akkor kezdődött, amikor a tájakat megszabadították isteneiktől és az emberek gyönyörködhetek a természet nagyságában és szépségében.

Több világi író messzebb megy a monoteizmus lebecsülésében, mint a modern teológusok. Ezek nem riadnak vissza a legkeményebb ítéletektől sem. Renan az egyistenhit keletkezését a sivatagnak tulajdonítja, amely a régi hébereket körülvette. „A sivatag monoteisztikus” – mondotta. De elfelejtette megmagyarázni, hogy ha ez igaz, miért maradt a többi semita sivataglakó a politeizmus híve, és miért nem lettek monoteisták a Szahara, a Gobi és a Kalahári sivatagok ősi lakosai. Egyes zsidógyűlölő tudósok még tovább mennek. Hogy kisebbsíték Izráel dicsőségét, mint a monoteizmus szószólóját, azt állítják, hogy az Isten egysége „puszta, terméketlen, aritmetikai eszme” csak „minimuma” a vallásnak. (Különös, hogy a vallásnak ez a „minimuma” adta a világnak a Tíz igét, a Zsoltárokat, az egész civilizált emberiség áhitatosságának könyvét, sikerült ledöntenie a bálványokat, megváltoztatni a történelem folyamatát és felszabadítani az emberek fiait a pogány ókor kegyetlenségei alól.) Az antiszemita némelyike szembeállította a görögök nagylelkű bőségét, amely többszáz istenükben és istennőjükben nyilvánkozik meg, India több ezer fantasztikus istenségét Izráel Egy Istenével. „Csak egy Isten? milyen szegényes! milyen sovány!” – kiálltatták. Felesleges volna még több bíráló megjegyzést idézni a monoteizmus ellen olyan emberek részéről, akik azt hiszik, hogy a zsidókat támadva nincs szükség logikára, sem tisztességes gondolkodásra; és hogy akármit lehet mondani a zsidókról és a zsidóságról, ha ez nevetségessé teszi őket. De az igazság útban van, azoknak a gondolkodóknak a száma nő, akik elismerik, hogy a „Semá az alapja minden magasabbrendű, erkölcsi szellemi vallásnak; örökérvényű dokumentum, amely visszatükröződik a mai napig minden idealista világnézetben” (Gunkel).

Befejezés. Kétségtelen, hogy igazi lángész gondolata volt, a Szent Szellem **רוח הקדש** ihletése, kiválasztani, mint Steinthal mondotta, a Pentateuchus 5875 verse közül ezt az egy verset (Deut. VI,4) Izráel győzelmi zászlájának feliratául. A világirodalom egész területén, – akár világi, akár egyházi, – nem találunk olyan nyilatkozatot, amelyet mély értelmi és szellemi ereje tekintetében vagy hatását vizsgálva, amelyet a civilizált emberiség egész gondolkodására és érzésére gyakorolt, összehasonlíthatunk azzal a hat szóval, amely a zsidó nép harcikiáltása lett több mint huszonöt évszázad óta (Kohler).

III. Ékeb. (VII,12–XI,25.)

| Deut VII.

12–16. Az engedelmesség áldása.

Az engedelmesség jutalma jólét, életerő és egészség.

Deut 7,12

annak folytán, hogy. Deutsch: „mivel”. Az Imit régi fordítása: „annak fejében, hogy”. Vagy: „annak nyomán, hogy”. A megfelelő héber szó tulajdonképpen főnév és „sarkot” jelent; átvitt értelemben „eredményt”, „jutalmat” is érthetünk ezen; l. még Gen. XXVI,5.

Deut 7,13

gabonádat, mustodat és olajodat. Kanaán legfontosabb termékei.

Deut 7,15

Egyiptomnak minden gonosz nyavalyáját. „Egyiptom éghajlata egészségtelen, különösen bizonyos évszakokban; elefantiázisz és más bőrbetegségek, vérhas és szemgyulladás nagyon gyakoriak” (Driver). Plinius azt mondja Egyiptomról: „a legrosszabb betegségek anyja”; v. ö. XXVIII,27.60. *ismersz.* Tapasztalatból ismered őket.

Deut 7,16

ne szánja őket. Lásd XX,17.

17–26. Izráel harca a kanaánita népekkel.

Isten segítségére lesz. De Izráel a győzelem órájában ne tegyen engedményeket a bálványimádás javára.

Deut 7,19

próbakról. Lásd IV,34 és XXIX,2.

Deut 7,20

darázshadat. V. ö. Exod. XXIII,28. A darazsak kízó csípései kikergetik a kanaánitákat rejtékhelyeikről a szabadba. A darazsaknak némely fajtája Palesztinában sziklabarlangokban fészkel. Van egy újabb magyarázat a „darázs” szó használatára vonatkozólag: III. Tutmózis fáraó és utódai címerében volt egy darázs; tehát ez burkolt célzás arra, hogy ez a Fáraó gyakran betört és hódított Palesztinában. Ezek a betörések meggyöngítették a kanaániták ellenálló erejét és harci készségét (Garstang).

Deut 7,21

Ne rettegj. Rettegésednek ne legyen a következménye, hogy megfutamodj előlük. *félelmetes Isten.* Csak Istentől kell félni és az Ő félelme elűz minden más félelmet.

Deut 7,22

Majd elhajtja. Deutsch: „ki fogja irtani”; l. az 1. versben.

lassanként. Különböző nagy területek maradnának pusztán, ahol a vadállatok elszaporodnának; v. ö. II. Kir. XVII,24 s köv. és Exod. XXIII,29.

a mező vadja. Vadállatok; a *mező* szó itt műveletlen területet jelent. A bibliai korban az ország sohasem volt annyira benépesítve, hogy az őserdő kellő távolságban lett volna. „Hogy milyen

harcot kellett viselni az embernek a vadállatok ellen az ókori Palesztinában, bizonyítja az az ígélet, hogy a messiási korban ezek épúgy megszelídülnek, mint az elemek”; Jes. XI,6–8 (G. A. Smith).

Deut 7,23

szétszórja őket nagy szétszórással. Vagy: „megzilálja őket nagy ziláltsággal”. Deutsch: „és nagy zavarba ejti őket”. Elpusztítja őket megsemmisítő vereséggel.

Deut 7,25

a rajtuk levő ezüstöt és aranyat. A fából készült bálványokat sokszor drága fémekkel borították; v. ö. Jes. XL,19; 485. l.

kelepcébe kerülj. Vagy: „törbe kerülj” (Az Imit régi fordítása); azaz, nehogy szerencsétlenség érjen a pogány maradvány miatt.

Deut 7,26

utálatot. Héberül: **תועבה**; kifejezésre juttatja a megvetést a bálványok iránt és a velük együttjáró erköcstelenség és nemtelen viselkedés fölött.

hogy átok alatt legyél. Lásd Lev. 312. Az, aki utálatos dolgot visz be házába, maga is utálatos lesz; lásd Ákán történetét, Józs. VII.

VIII–X,11.

Emlékeztetés saját történetükre ösztönzésül, hogy teljesítsék legfontosabb kötelességüket: Istent szeretni és parancsolatait teljesíteni.

Deut VIII.

Isten atyai fegyelmezése; a sivatag tanulsága.

A hosszú vándorlás a sivatagban ránevelte Izráelt, hogy alázattal kövesse Isten parancsait és teljes bizalommal viseltessék Iránta. Ezekben az években, midőn az izraeliták teljesen Istentől függtek, nem szenvedtek semmiben szükségét, ami fontos volt számukra. Most, hogy birtokba fogják venni ezt a termékeny országot, ne feledkezzenek meg az isteni jóságról és gondoskodásról a multban.

Deut 8,1

Mindazt a parancsolatot. Ibn Ezra összekapcsolja ezt a verset a következővel. „Ha te minden parancsolatot meg akarsz tartani, hogy életben maradj, akkor emlékezzél meg az útról, amelyen vezetett téged az Örökkévaló”.

éljetek és sokasodjatok. Az előző nemzedékkel ellentétben, akiknek meg kellett halniok a sivatagban (Ehrlich).

Deut 8,2

az egész útról. Megvilágítja a nép előtt a sivatagban eltöltött hosszú utazás magasabb célját, új megvilágításba helyezve az isteni gondviselést.

hogy szenvedni hagyjon. Ezt megmagyarázzák a 3. és a 15–16. versek. Isten nélkülözéseket bocsátott rájuk, hogy megmutassa nekik, mennyire függnek Tőle és milyen tehetetlenek Nélküle.

megpróbálgjon téged. Hogy próbára tegyen. A szerencsétlenségben nyilatkozik meg az ember igazi természete. Midőn az izraeliták súlyos helyzetbe kerültek, elszakadhattak volna Istentől és megtagadhatták volna szolgálatát. Ez esetben életük mint népé véget ért volna a sivatagban. De kiállották a próbát. Noha zúgolódtak és panaszkodtak, Mózes fékező hatása alatt mégis kitartottak Isten mellett.

hogy tudva legyen. Vagy: „hogy megtudja”. (Az Imit régi fordítása).

Deut 8,3

mannát. Lásd Exod. XVI.

nem csak kenyéren él az ember. Nem csak a testi táplálék biztosítja az ember létezését. A rendes táplálékon kívül vannak isteni erők is, melyek segítik az embert az életfenntartásban. A szöveg e szavainak tágabb értelmük van, nem csak a mannára vonatkoznak. Arra tanítanak, hogy az embernek lelke is van, nem csak teste és hogy a lelki életet sem szabad elhanyagolni. Ennek az igazságnak hangoztatása különösen fontos olyan korban, midőn sokan azt hirdetik, hogy az ember megélhet és meg is akar élni csak kenyérből.

az Örökkévaló ajkának minden nyilatkozásán. Vagy: „mindabból, amit létrehoz az Örökkévaló parancsa”. (Az Imit régi fordítása.)

Deut 8,4

Ruhád nem kopott le rólad. Némelyek ezt csak jelképes jelentésűnek tartják, szónoki fordulatként, amit nem kell szó szerinti értelemben venni. Szemléltető kép, amely utal az isteni gondviselésre a vándorlás ideje alatt a kietlen sivatagban.

Deut 8,5

Tudd meg tehát szívedben. Szó szerinti: „Tudd meg a szíveddel”. Azaz, azzal a meggyőződéssel, amely a tudásból ered, mert a bibliai felfogás szerint a szív az értelem székhelye; v. ö. IV,29.

fegyelmezi fiát. Az éhség és a szenvedések a sivatagi vándorlás ideje alatt részei Isten atyai gondosságának népe fölött. A szenvedés így azzá változik, amit a rabbik így neveztek:

„fegyelmezés szeretetből” (יִסּוּרִין שֶׁל אֲהָבָה). „Boldog az az ember, akit Isten fegyelmez.

Kiszabadítja a nyomorgót nyomorúsága által” (Jób V,17; XXXVI,15). A zsidó felfogás szerint a szenvedés a szükséges út egy magasabbrendű élet boldogsága felé. Szeretni kell a szenvedést, mert szenvedéseken keresztül kapta meg Izráel a Tóra, a Szentföld és a túlvilági élet drága ajándékát (Berák. 5ab). Az elnyomottak, akik nem elnyomók, a megalázottak, akik nem megalázók, szeretik igazán Istent (Sabb. 88b).

7–19

Istennek erről az atyai fegyelmezéséről nem szabad megfeledkezni, mert különben Palesztina bőségében elfelejtenék Istent.

Deut 8,7

egy jó országba. Palesztina vonzó és hű leírása (Driver); III,25.

patakoknak. Szó szerinti: „vízpatakoknak”. (Az Imit régi fordítása.)

forrásoknak és mély vizeknek. Az Imit régi fordítása: „mélységek forrásának”; IV,18.

a völgyekben és a hegyekben. Szó szerinti: „a völgyben és a hegyen” (Az Imit régi fordítása).

Deut 8,9

tengődésben. Vagy: „szegénységben”. A sivatag arabjai között „némely törzs csak egyszer egy hónapban eszik kenyeret, mások még annyiszor sem, mert fényűzésnek tekintik ezt” (Ed. Robinson).

amelynek köve vas. Vagyis, a hegyekből vasat bányászhatnak. Valószínűleg a fekete bazaltból van szó; vulkanikus termék, amely körülbelül egy ötödrész vasat tartalmaz és ma is vaskőnek nevezik az arabok.

rezet. Rézművek nyomai találhatók Libánonban és Edómban. Tudósítás a régi bányászatról található: Jób. XXVIII,1–11.

Deut 8,10

És enni fogsz. Figyelemreméltó a parancs, hogy élvezzék az ország terményeit. A világ jó dolgai az emberek élvezetére szolgálnak és nem szabad megütközni azon, hogy szívesen élvezzük azokat, sőt a zsidó felfogás meg is kívánja ezt az embertől.

áldani fogod. Azaz, megköszönöd neki, dicsőíteni fogod hálás szívvel. A rabbik (Berák. 21a) ezeket a szavakat parancsnak tekintették és erre alapították azt a rendelkezést, hogy minden étkezést „asztali áldás” kövessen. Mivel „a föld és minden gazdagság rajta az Örökkévalóé – mondja a Talmud –, mindenki, aki valami földi gyönyört élvez és nem mond köszönetet Isteni Ajándékozójának, lopás bűnét követi el Isten ellen” (U. o. 35b).

Az áldás négy részből áll: hálaadás ételért, Izráel országáért, a templomért és általános dicséret és

könyörgés. Zsidó felfogás szerint az asztal oltár (u. o. 55a); és minden étkezést kezdetén és végén meg kell szentelni könyörgéssel.

A régi zsidó misztikusok a megszabott áldást vidám himnuszok, a *Zemirót* éneklése által extatikus elemekkel egészítették ki. Ez az egyedülálló összekapcsolása Isten imádásának és a jókedvnek a zsidó szellem szüleménye, amely összekapcsolja a világot a szenttel és a mindennapi élet cselekedetei fölé az Istenség szívárványát borítja. Az asztali himnuszok éneklésének ezt a szent szokását csakhamar elfogadta az egész zsidóság. Igaz, hogy csak szombaton énekelték, amely nap mindig központi helyet foglal el a hívő zsidó életében. Ilyen módon a szombati étkezés valósággal az öröm szertartása volt. Azok számára, akik énekelnek és gyermekeiket megtanítják énekelni ezeket a gyönyörű himnuszokat és dalokat, a szombat, épúgy mint őseik számára volt, előéreztetése „annak a napnak, amely tökéletes szombat és az örök üdvösség pihenése”.

Deut 8,14

fennhéjázó legyen szíved és elfelejtsd az Örökkévalót. Ahol elbizakodottság van, ott megfélemedeznek Istenről. „Az emberről, akit az elbizakodottság vezet, ezt mondja az Örökkévaló, áldott legyen a neve: „Én és ő nem lakhatunk ugyanazon a világon” (Szóta 5a). A jólét mindig türelmetlenné teszi az embert a korlátozás minden gondolata ellen. Ha az ember elfelejti Istent, útja lefelé halad és alacsonyabbrendű célokra törekszik. Az Ő alázatos megismerése és az Iránta érzett hála megvéd attól, hogy az engedelmességet tehernek érezze az ember.

Deut 8,15

tüzes kígyók és skorpiók között. Lásd Num. XXI,6. Vagy: „mérges kígyó és skorpió helyén”. (Az Imit régi fordítása.) A „között”, illetve „helyén” szó nincs meg a szövegben, de ki kell egészíteni, mert különben nem érthető.

szomjú földön, ahol nem volt víz. A sivatag legnagyobb részt a szomjúság helye volt árnyék nélkül a nap heve ellen. A hőség szomjúságot okoz és ehhez járul, hogy a sivatagban nincs víz.

kősziklából. Lásd Exod. XVII,6.

Deut 8,16

végül. Szó szerint: „a jövőben” (Az Imit régi fordítása), azaz, midőn Izráel letelepszik az országban. A keserű tapasztalatok, amelyeket el kellett szenvedniök, hozzájárultak független nemzeti létük kialakításához.

Deut 8,17

dús eredményt. Vagy: „vagyon” (Az Imit régi fordítása).

Deut 8,18

Hanem emlékezzél meg. Isten teljesíteni akarja ígérését, amelyet a pátriarcháknak tett; azonban az izraeliták további jóléte saját érdemüktől függ. Ezért következik rögtön a figyelmeztetés, hogyha megfélemedeznek Istenről, a nemzeti jólét helyébe szerencsétlenség lép.

mint a mai napon. Transzjordánia birtokbavétele és az Ígért Földjének előttük álló elfoglalása ennek a szövetségnek következménye.

Deut 8,19

idegen istenek. A kanaániták helyi Baáljai.

Deut 8,20

mint azok a népek... úgy fogtok elveszni. Mert hiszen ti sem lesztek jobbak, mint azok a népek.

Deut IX.

Óvás attól, hogy maguknak tulajdonítsák a jövőő sikereket.

Izráel győzelmét a kanaániták fölött nem különös érdemeinek köszönheti, hanem ama népek gyengeségének és az ígértnak, melyet Isten tett a pátriarcháknak.

1–7. Izráel győzelmét Istennek köszönheti.

Deut 9,1

a mai napon. Azaz, a legközelebbi jövőben.
égig megerősített. V. ö. I,28.

Deut 9,2

akiket ismersz. Mert volt már dolgod Óggal, Básán királyával, aki az óriások nemzetségéhez tartozott; v. ö. III,13.
akikről hallottad. A kémek előadásából; Num. XIII,28.

Deut 9,3

Ő fogja. Az Ő szó nyomatékos. Isten győzelme lesz ez, nem Izráelé.
megmondta neked. Lásd Exod. XXIII,27.31.

Deut 9,4

Az én igazvoltomért. Deutsch: „az én igazságomért”.
e népek gonoszsága miatt. Ennek és a következő versnek értelme ez: Ne gondold, hogy két oka van annak, hogy birtokba vehetted az országot, t. i. a te igazvoltod és a lakosok gonoszsága. Az igaz, hogy a lakosok gonoszságuk miatt veszítették el országukat; de hogy az izraeliták jöttek a helyükbe, annak nem igazvoltuk volt az oka, hanem az őseiknek tett isteni ígéret (Rási, Rásbám).
e népek gonoszsága. Újabb ásatások borzalmas tanúságot szolgáltatnak szertartásaik vadsága és romlottsága felől; lásd XII,31.

Deut 9,5

Nem a te igazvoltodért. Ezt megvilágítja a 8. vers, ahol Izráel bűnéről, az aranyborjúról van szó.
szíved egyenességeért. Ezzel Izráel bizalmatlanságára és lázadására céloz; lásd 20. s köv.

Deut 9,6

kemény nyakú nép. Lásd Exod. XXXII,9.

IX,8–X,11. Történelmi példa Izráel lázadásáról.

Mózes közbenjárása és Isten jóságos kegyelme nélkül Izráel elpusztult volna az aranyborjú miatt.

Deut 9,8

A Hórében is. Vagy: különösen a Hórében. Bűnük az aranyborjúval a legsúlyosabb, amit az izraeliták elkövettek.

Deut 9,9

nem ettem. Míg a kinyilatkoztatás alatt Mózes ételtől, italtól tartózkodott, ők oly könnyelműen viselkedtek és orgiát ültek.

Deut 9,10

Isten ujjával írottat. Lásd Exod XXXI,18.
a gyülekezés. Héberül: *káhál*; a gyülekezetnek vagy a testületnek, illetve tagjainak elnevezése, ha valamely nemzeti ügy elintézésére jöttek össze.

Deut 9,12

menj le innen hamar. Lásd Exod. XXXII,7. s köv.
a te néped. Isten eltaszítja Izráelt árulása miatt: „a te néped” (Mózesé), „te (Mózes) vezetted ki Egyiptomból”.

Deut 9,14

Tágíts tőlem. Vagy: „Hagyj engem”. (Az Imit régi fordítása.)
eltöröljem nevüket. Lásd Exod. XXXII,10.32.

Deut 9,15

Ebben a történelmi visszapillantásban Mózes nem követi a pontos időrendet, amint az Exodus XXXII-ben van; és az elbeszélést nagyon összevonja.

Deut 9,16

érből öntött. Szó szerint „öntött” (Deutsch; az Imit régi fordítása).

Deut 9,17

kőtáblát. A szövegben csak „táblát” van (Deutsch; az Imit régi fordítása).

összetörtem szemetek előtt. Annak a jeléül, hogy Isten szövetsége Izráellel véget ért.

Deut 9,18

mint elsőízben. Összevont elbeszélése az Exod. XXXII-ben foglaltatnak, és a részletek új elrendezése, mint a 15. versben.

Deut 9,19

ezúttal is. Értük mondott imáját meghallgatta, mint már előbbi alkalmakkal is; v. ö. Exod. XIV,15; XV,25 (Ibn Ezra).

Deut 9,20

Áron ellen is fölgerjedd. Áron, mint vezér, gyenge volt, emiatt ő is nagyban felelős azért, ami történt.

Deut 9,21

És vettem bűntökök alkotását, a borjúbálványt. Az Imit régi fordítása: „Vétketeket pedig, melyet készítettetek, a borjút vettem”. A bűn elpusztítása, azaz a bálványé, amely a bűnre alkalmul szolgált; ennek elpusztítása kell hogy megelőzze a bűnbocsánatot.

és beleszórtam porát. Itt elhallgatja Mózes azt a tényt, hogy megittatta a néppel a vízbe kevert port, mert most csak az ő közbenjárásáról akar beszélni. Nem ismétli részletesen az aranyborjú történetét.

Deut 9,22

Tabeérában. Lásd Num. XI,1–3.

Masszában. Lásd Exod. XVII,2. s köv.

Kibrót-Hattáavában. Lásd Num. XI,4. s köv.

Deut 9,23

Kádés-Barnéából. V. ö. I,19. s köv., és különösen 26.32. v.

Deut 9,25

És én leborultam. Lásd a 18. verset.

Deut 9,27

ne fordulj e nép makacssága... felé. Lásd Exod. XXXII,11–13.

Deut 9,28

nehogy... az ország. Azaz, az ország lakosai. Exod. XXXII,12-ben az egyiptomiakat említi.

| Deut X.

1–11. Mózes közbenjárásának eredményei.

A második táblák átadása; a papok és leviták szolgálatának intézménye és az engedély az indulásra és Kánaán elfoglalására.

Deut 10,1

Abban az időben. Miután Mózesnek sikerült megmenteni a népet az elpusztulástól.

Deut 10,3

És én készítettem ládát. V. ö. Exod. XXV s köv. Egyes midrások két ládáról is tudnak: az egyiket Mózes készítette, ez egyszerűbb kivitelű volt, a harcokba is ezt vitték magukkal; a másikat, a díszesebbiket készítette azután Becalél, ezt csak egyszer vitték ki a harcmezőre Éli idejében. (Rási; Tanchúma; jer. Seq. VI,1; Berák. 55b stb.)

Deut 10,5

elhelyeztem a táblákat a ládába. V. ö. I. Kir. VIII,9. Egy rabbinikus hagyomány szerint Mózes az első táblák darabjait is betette a ládába. **לוחות ושברי לוחות מונחים בארון** „Ebből meg kell tanulnunk azt, hogy tiszteljük a tudóst, habár élemedett kora, gondja vagy betegsége miatt elfelejtette tudományát” (Menách. 99a). Tisztelni kell az öregét, ha évek és bajok megtörték is.

Deut 10,6

A láda említése arra vezeti Mózes, hogy elmondja a leviták szolgálatát, akiknek a láda körül kellett szolgálatot teljesíteni.

Deut 10,6

Izráel fiai tovább vonultak. Ez és a következő vers félbeszakítja az elbeszélést és olyan betoldásnak tekinthetjük, amelyet Mózes akkor illesztett bele, midőn leírta beszédét. A részletes útirány ez: Beérot–bené–Jáakánból (Jáakán fiainak kútjai) Mószerába, onnan Gudgódába és Jotbába. Numeri XXXIII s köv. versekben az állomások neve más sorrendben van és az elnevezések is eltérők; ez gyakori a Szentírásban. Valószínű magyarázata ennek az, hogy az izraeliták, miután déli irányban haladtak Édom felé, hirtelen északnak fordultak (lásd II,3). Esetleg vissza kellett fordulniok egy rövid úton és megegyeszer érintették azokat a helységeket, ahol már jártak, persze most fordított sorrendben következtek az állomások.

ott halt meg Áron. Az *ott* szó az utolsónak említett helyet jelenti, t. i. Mószerát, Minthogy elképzelhetetlen, hogy midőn ily fontos eseményről van szó, mint Áron halála, eltérés legyen a két elbeszélés közt, tehát azt kell elfogadnunk, hogy Mószerára a Num. XX,22-ben említett Hór hegy lábánál volt és megjelöli pontosan a helyet, ahonnan Áron fölment a hegyre.

Deut 10,7

patakokban dús vidékre. Szó szerint: „vízpatakok vidékére” (Az Imit régi fordítása).

Deut 10,8

Abban az időben. Az aranyborjú és következményei idejében. Lévi törzse távol tartotta magát a nép többi részétől (Exod. XXXII,26); hűségük jutalmául ők bíztak meg a szentély szolgálatával.

hogy vigye...a ládáját. A leviták egyik feladata volt, a papoknak segíteni a láda vivésében.

hogy álljon az Örökkévaló színe előtt. Hogy szolgálja Őt áldozatok bemutatásával. Ez a kötelesség csakis a papokat illette.

áldást osszon az Ő nevében. Hogy mondja a papi áldást. V. ö. Num. VI,23 s köv.

Deut 10,9

Ezért. „Kétségtelen, hogy Lévi egész törzsét külön választották szent, azaz papi feladatok számára. Ebből azonban nem következik, hogy a törzs minden egyes tagja végezheti e feladatok bármelyikét minden fokozati megkülönböztetés nélkül” (Dillmann).

nem jutott... rész. Lásd Num. XVIII,20. Mikor az országot felosztották a törzsek közt, Lévi törzsének, a papoknak és levitáknak nem jutott rész. Egész idejüket lefoglalta a szentély szolgálata, tehát nem foglalkozhattak földműveléssel.

az Örökkévaló az ő öröksége. Hasonló gondolattal találkozunk a Zsoltároknak (XVI,5): „Az Örökkévaló osztályomnak része” (Ibn Ezra). A Targum így magyarázza: „az ajándék, amit Isten nekik ad”, t. i. az áldozatok részei, ez lesz Lévi törzsének öröksége. Lásd XVIII,1–8.

szólt neki. Lásd Num. XVIII,20. Noha ezeket a szavakat Áronhoz és fiaihoz, vagyis a papokhoz intézi, egész Lévi törzsének szólnak.

Deut 10,10

maradtam. Szó szerint: „álltam”. (Az Imit régi fordítása.) Ez és a következő vers a IX,18–19-nek

folytatása. Mózes két ízben tartózkodott negyven napig a hegyen az arany borjú bűne után: először, hogy bocsánatot kérjen számukra (IX,18.25), és másodsor, hogy átvegye a táblákat; v. ö. Exod. XXXIV,28.

Deut 10,11

Kelj föl. Hogy mint Izráel vezére bevezesse őket Kanaánba. Tehát Izráel teljes bűnbocsánatot nyert.

Mózes második beszéde.

X,12–XI,32.

Összefoglalás.

Összefoglaló áttekintése az okoknak és az eredményeknek, amiért Istent szeretni kell.

| Deut X.

Deut 10,12

És most. Azaz, befejezésül. Mivel láttuk, hogy büszkeség nem volna helyén való azoknál, akik oly gyakran haragra lobbantották Istent, pedig mindenüket Isten bocsánatának és Mózes közbenjárásának köszönhetik, Izráel kötelessége Isten meg nem érdemelt kegyelméért az, hogy szeressék és féljék Őt.

mit kíván az Örökkévaló, a te Istened tőled? Semmi lehetetlent, sem rendkívülit, csak azt az egyszerű dolgot, ami a népnek kötelessége is: tiszteletet, szeretetet, engedelmességet és parancsolatainak teljesítését. Ez a kérdés emlékeztet Mika próféta kijelentésére (VI,8), amivel össze kell hasonlítani; lásd Num. 432. l.

féld az Örökkévalót. „Istenfélelem a tudás kezdete”. (Péld. I,7); a hódolat Isten iránt a vallás alapja. A rabbik is úgy beszélnek „az Ég félelméről” (azaz, a vallásos érzésről), mint a bölcsesség kulcsáról. „Bármennyi tudomány van az emberben, de nincs meg benne az Ég félelme, mihez hasonlít? – kérdezik. – Egy olyan emberhez, akinek kezében vannak a belső szobák kulcsai, de nincsenek birtokában a külső kapuk kulcsai. Mi hasznukat veheti amazoknak?” (Sabb. 31ab). **szeresd Őt.** Lásd VI,5.

Deut 10,13

a te javadra. V. ö. VI,24. Midőn Isten azt kívánja az embertől, hogy engedelmeskedjék parancsolatainak, nem az Ő érdekében van, hanem az ember boldogulásáért teszi ezt. 14–15

Az istenfélelem az Ő végtelenségének és igazságosságának eszméjén alapuljon, Isten szeretete pedig az Ő szeretetének gondolatán a pátriarchák és utódaik iránt.

Deut 10,14

az egek minden boltja. Vagy: „az egek ege”. (Az Imit régi fordítása.) A legmagasabb ég.

Deut 10,15

kedvelte meg. Noha Ő a hatalmas Isten, mégis szerette Izráel őseit, és kiválasztotta gyermekeiket, ép azokat, akikhez Mózes beszél.

Deut 10,16

Messétek azért le. Nem szabad megengedni, hogy kemény burkolat vegye körül szívüket, melyen nem hatolhat át az isteni befolyás. „Szívetek legyen nyitva, hogy felismerjétek az igazságot” (Náchmánidesz).

Deut 10,17

a legfelsőbb hatalom. Szó szerint: „az istenek istene”. (Az Imit régi fordítása.) Hebraizmus: „Énekek Éneke” = legmagasztosabb ének; „egék ege” = legmagasabb ég.

nem tekint személyre. „Sohasem részrehajló” (Moffatt). Izráelnek nem szabad szándékosan vétkezni, abban a reményben, hogy kegyelmet nyer „atyái érdemeiért”. Hogy ő a „választott nép”, csak azt jelenti, hogy tőle többet kell várni, mint a pogányoktól és hogy tetteit szigorúbb mértékkel mérik. V. ö. Ámosz III,2: „Csak titeket ismertelek mind a föld nemzetségei közül, azért megbüntetem rajtatok mind a ti bűneiteket”. V. ö. Gen. 502. l.

kedvezést. Vagy: „megvesztegetést”. (Az Imit régi fordítása). Nem olyan mint az emberi bíró, akiről ilyen gondolni lehet, különösen a kezdetleges társadalomban, lásd XVI,19. Hajthatatlan a gonoszság megbüntetésében és a szegények és elnyomottak védelmében.

Deut 10,18

igazságot szerez. Az árvának, az özvegynek és a jövevénynek, akik nagyon gyöngék ahhoz, hogy megvédjék magukat az igazságtalanság ellen.

szereti a jövevényt. Ő atyja az egész emberiségnek, szeretete nem korlátozódik tehát Izráelre. „Jóságos az Örökkévaló mindenkihez és irgalma rajta van mind az Ő művein” (Zsolt. CXLV,9).

Deut 10,19

Szeressétek ti is a jövevényt. Ez a kívánság, hogy szeressék a jövevényt, példátlan az ókori népek törvényhozásában; lásd Exod. 259. l. A későbbi héberben a „jövevény” (*gér*) szó prozelitát jelent, a férfit vagy nőt, aki önként csatlakozik a zsidósághoz. „Milyen nagy az a kötelesség, amelyet a Tóra ránc ról a prozeliták tekintetében. Tisztelnünk és félnünk kell szüleinket, hallgatnunk kell a prófétákra. Az ember tisztelhet, félhet és engedelmeskedhetik szeretet nélkül. De a jövevényeket szeretnünk kell szívünk egész melegével” (Maimonidesz). Lásd XXIV,17–18.

mert jövevények voltatok. Saját keserves tapasztalataikból Egyiptomban az izraeliták megtanulhatták, hogy szeretni kell a jövevényt saját országukban.

20–22

Ilyen hatalmas és igazságos Isten megkövetelheti Izráeltől a tiszteletet, alázatot és dicsőítést.

Deut 10,20

Az Örökkévalót, a te Istenedet féld. Az istenfélelem nem a rettegés érzése, amely eltaszít és elijeszt. Ez az a hálás tisztelet, amely ragaszkodásra bírja az embert Istenhez. Ennek a fogalomnak kifejezésére alkották meg a zsidó filozófusok a következő jellegzetes kifejezést: **יראה של אהבה**, „szeretetből fakadó tisztelet” (Hermann Cohen).

nevére esküdjél. Lásd VI,13.

Deut 10,21

Ő a te dicsőséged. Azaz: „csak Őt illeti meg a dicsőítés”, vagy: „Ő az okozója a te hírnevednek” cselekedeteivel, amelyeket érted tett; Exod. XV,11; Jer. XVII,14.

Deut 10,22

Teljes bizonyíték arra, hogy jogosan tart igényt Izráel hálájára és engedelmességére.

Hetven lélekkel. Lásd Gen. XLVI,7; Exod. I,5.

mint az ég csillagainak sokasága. Lásd I,10.

| Deut XI.

1–9

Izráel személyes tapasztalatai Istennek az ő érdekében végzett csodálatos tetteiről bírják őt szeretetre és engedelmességre Isten iránt.

Deut 11,1

És szerezd. Lásd X,20., ahol arra inti Izráelt, hogy félje Istent. Isten imádásának alapja legyen épügy a szeretet, mint a tiszteletből eredő félelem.

intézkedését. Isten parancsait általában.

Deut 11,2

És tudjátok meg. Azaz, jegyezzétek meg, figyeljete rá.

akik nem látták. Az ellentéte a 7. versben van: „De a ti szemetek látta”. Ugyanez a gondolat és kifejezés van: III,21; IV,3.

fenyítő tetteit. Szó szerint: „fenyítékét” (Deutsch); az Imit régi fordítása: „nevelését”. A héber מוסר szó tulajdonképpen erkölcsi nevelést jelent. Az isteni csodák látásának „nevelő befolyást kellett volna gyakorolnia az izraelitákra, ki kellett volna ölni belőlük az önzés és gőgösség érzéseit, alázatot és tiszteletteljes félelmet kellett volna lelkükben kelteni Isten iránt” (Driver). A későbbi héber nyelvhasználatban a מוסר szó az „erkölcsi feddés” vagy „etika” értelemben fordul elő leginkább.

nagyságát. V. ö. III,24; IV,34.

Deut 11,4

rázúdította. Vagy: „árasztotta rájuk” (Az Imit régi fordítása); l. még ezt a tövet II. Kir. VI,6; Écha III,54.

mind e mai napig. Csak szónoki kifejezés, „mert ha az ellenség meghalt, elpusztult örök időkre” (Náchmánidesz). Némelyek úgy értik ezt a kifejezést (III,14-ben is): „végleg, visszavonhatatlanul”.

Deut 11,6

Dátánnal és Abirámmal. Lásd Num. XVI. Kórachot, aki a lázadás feje volt, nem említi. Az előző fejezetben (X,8) Mózes beszélt a leviták kiválasztásáról. Ezek között voltak bizonyosan Kórach fiai, akik nem pusztultak el (Num. XXVI,11). Tehát rájuk való tekintettel, itt sem említette meg atyjuk nevét. Ugyanez okból nincs megemlítve a CVI. zsoltár 17. versében, mert ezt a zsoltárt „Kórach fiai” énekelték.

Deut 11,8

hogy erősek legyetek. Erkölcsileg, a Tóra iránti hűség következtében és testileg az isteni segítség által.

Kanaán és Egyiptom összehasonlítása.

Egyiptomban sohasem esett az eső, tehát ott az embereknek fáradságos munkájával kellett öntözni a földeket, Kanaán termékenysége ellenben az ég esőjétől függ. Ennek megadása vagy elvonása azonban Izrael viselkedésének következménye volt.

Deut 11,10

nem olyan mint Egyiptom országa. Hanem sokkal jobb.

ahonnan kivonultatok. T. i. az a rész, Gósen; ahonnan ők kijöttek (Szifré).

ahol elvetetted magodat. Az izraeliták egy része talán földművelő volt Egyiptomban. Egyiptom „oly termékeny volt, hogy a pásztornép sem hagyta kihasználatlanul azokat a lehetőségeket, amelyeket a termékeny talaj nyújtott, hogy jobban táplálja állatait” (G. A. Smith).

lábaddal nyomán. Szó szerint: „lábaddal” (Az Imit régi fordítása). Lábbal mozgatott kerékkel (*sadűf*); arra a vízszívó és vízemelő szerkezetre utal, amelyet lábbal hajtottak. A *sadűf* rajza emlékeken látható; l. még Sabb. 85a (Hoffmann).

zöldséges kertet. Az egyiptomi földeket épúgy kellett öntözni, mint a veteményes kertet, nehéz munkával, mesterségesen, nem táplálkozhatott az eső természetes áldásából, az ég jótékony ajándékából.

Deut 11,11

hegyes-völgyes ország. Tehát bővebb az esőzés, mint a síkságon.

Deut 11,12

gondját viseli. A különbség Egyiptom állandó éghajlati viszonyai és Kanaáné között

összehasonlítható az olyan fiúk helyzetével, akik közül az egyik az atyai háztól megállapított évi ellátást kap, a másik pedig napról napra kapja meg részét. Mind a kettő hálával tartozik atyjának, de a második bűnösebb volna, ha nem lenne hálás (Harper).

B.

A Semá: második rész. Jutalom és büntetés a zsidóságban.

13–21

Ezek a versek, amelyek a *Semá középső részét* alkotják, Isten megtorló igazságosságának tanát hirdetik. Mind a jutalom, mind a büntetés a földműveléssel kapcsolatos és főleg az esőre vonatkozik, mert ettől függött az élet és halál az olyan országban, mint Palesztina.

A zsidó vallás azt tanítja, hogy aki engedelmeskedik Isten akaratának, jutalmat nyer, aki pedig ellenszegül parancsainak, büntetést kap. Ez a tanítás a zsidóságnak az igazság Istenébe vetett hitén alapszik. Mivel Isten igazságos, nem fog egyformán bánni az igazzal és a gonosszal. Mindenképpen jobb sorsban kell részesülnie az előbbinek, mint az utóbbinak Isten igazságosságának megfelelően.

De az ilyen jutalom, – akár, mint anyagi áldást fogjuk fel, akár mint a későbbi korban, midőn mindinkább szellemivé lett – nem lehet az erény indítóoka. Isten és az Ő parancsainak szeretete magától értetődő legyen, az ember önzetlen lelkesedésből teljesítse az Ő akaratát.

Búcsúzó beszédében Mózes megköveteli azt, hogy Isten iránt érzett érdeknélküli szeretetből engedelmeskedjenek az isteni akaratnak. Szavai a Deuteronomiumban lángoló szeretetet és szellemi hódolatot hirdetnek a láthatatlan Isten iránt, a szív vallását, amilyen a legszebb Zsoltároknak és a próféták legmagasztosabb részeiben található. Ugyanezekben a beszédekben találunk, – amit más bibliai könyvekben nem láttunk, – utalást anyagi jutalomra az engedelmességért és anyagi büntetésre az engedetlenségért, mégpedig ismételten és nyomatékosan kifejezve. „Erre kényszerítette Mózes – így magyarázzák – a helyzet. Ő maga előkelő gondolkodású, szellemi természet, atyai szeretettel csüggött egy népen, amely nem képes felemelkedni, az ő szellemi színvonalára, egy olyan népen, amely még gyermekkorát éli annak, amit mi valóságos életnek nevezünk, amelyet tehát meg lehet nyerni ígérekkel és ijesztetni kell fenyegetésekkel. Váltakozva majd az ő lelkiségével próbál eltompult szellemükre hatni, majd a kényszer hatása alatt az anyagi lehetőségek hangsúlyozásához tér vissza, amivel mindenképpen hatni lehetett rájuk” (Moloton). Bátran használ föl minden eszközt, amivel hatni tud az emberekre: hálát Isten iránt, a Tőle való függés érzését és az Isten félelmét, hogy megnyerje őket a magasabb színvonalú élet számára. „Nem arra szólítja fel az embereket, hogy szolgálják Istent, mert ez hasznos lesz rájuk nézve, hanem, mert szeretik Istent; és arra törekszik, hogy megszerettesse velük Istent, hivatkozva az Ő szeretetére, jóságára, és türelmére népe iránt, rámutatva, hogy milyen bajoktól óvja meg őket az Ő szeretete. Gondolva arra, hogy milyen következményei lehetnek a rossz magaviseletnek, arra ösztönzi az embereket, hogy hárítsák el maguktól a büntetést, amely rájuk nehezednék. Az egyetlen eszköz, hogy ettől megszabaduljanak, a szeretet Isten iránt” (Harper).

Hogy mennyiben függ össze az életben az igazságosság a boldogulással és a nyomor a bűnnel, gyakran visszatérő probléma a Biblia és a Biblia utáni zsidóság körében. A Deuteronomium és Ezékiel kijelentik, hogy az ember azt kapja ebben a világban, amit megérdemel. Jób, Jeremiás, Habakkuk, egyes Zsoltárok és Kóhelet bátran szembeállnak az élet keserű tényeivel és rámutatnak, mily gyakran van jó dolga a gonosznak és rossz dolga az igaznak. Ez a világrejtély kevésbé lesz lehangoló a lélek halhatatlanságába vetett hit hatása alatt.

A Makkabeusok kora óta ez a hit a halhatatlanságban általánosan elterjedt a zsidó nép körében. R. Jannait nem zavarja annak a felismerése, hogy „nincs a mi hatalmunkban megmagyarázni sem a gonoszok szerencsését, sem az igazak szerencsétlenségét” (Ábóth IV,14–15). „Megbízható a te Urad”, – mondja R. Tarfon – „hogy megfizesse munkád jutalmát és tudd meg, hogy az igaz a jövő életben kapja meg jutalmát” (Ábóth II,14). Újabb felfogások merültek fel; pl. a híres babilóniai Mesternek, Rábnak nagy mondása: „Az eljövendő világban nem lesz sem étel, sem ital..., hanem a jámborok élvezik majd a Sechina ragyogását” (Berák. 17a).

Ezzel a világrejtéllyel kapcsolatban a rabbik sohasem tévesztettek el szemük elől két dolgot. Az egyik az, hogy a szenvedés nem feltétlen rossz; nevel, tisztábbá tesz, eszköze lehet az isteni szeretetnek (L. VIII,5), általa Izráel legszebb ajándékok birtokába jutott: a Tóra, a Szentföld, az örök élet. Ráb mondja: „Akit nem ért szomorúság és üldözés, az nem tartozik Izráelhez” (Chag. 5a végén). Azaz, nem ismerte meg Isten kiválasztottjának legnagyobb szellemi tapasztalatát. A másik dolog az, hogy a legmélyebb értelmében az igazságosság önmagának jutalma. Ben Azzai tanította, hogy amint egyik bűn szüli a másikat, épúgy a jótett jutalma, hogy másik jótettet szül (Ábóth IV,2). A rabbik visszautasították volna, mint észszerűtlent és szentségtelent, azt a gondolatot, hogy ezen a világon az igazságosság mindig nyomort szül és hogy a gonoszság mindig boldogsághoz vezet. Mégis azt tanították, hogy az emberek ne gondoljanak mindig a jutalomra, hanem teljesítsék kötelességüket **לשמה** önmagáért. R. Eleázár így magyarázta a CXII. zsoltár bevezető sorát: „Boldog az a férfi, aki féli az Örökkévalót és Isten parancsolatait nagyon szereti”; ez azt jelenti szerinte: „Nagyon szereti parancsolatait, de nem a jutalmat, ami ezért jár” (Abóda Zará 19a). Ez megegyezik a Szochóbeli Antigonosz, egyik legrégebb bölcselelőnk tanításával: „Ne légy olyan, mint a szolga, aki azért szolgálja urát, hogy jutalmat kapjon, hanem légy olyan, mint az olyan szolga, aki urát jutalom reménye nélkül szolgálja és legyen benned az Isten félelme” (Ábóth I,3). „Igaz, hogy a közönséges ember nem képes ilyen tiszta alázatra, ezek számára szükséges a jutalom és a büntetés ígérete. De az ilyen ígéretek csak eszközök a cél elérésére, és a cél olyan lelki felmagasztosulás megvalósulása, amelyben a jó szeretete az egyetlen ösztönzés a jó tetre. Szolgálja az ember előbb Istent jutalomért; végül majd szolgálja Őt ilyen indító ok nélkül. Aki szolgálni akarja az Istent szeretetből, nem kell annak azért szolgálnia, hogy megnyerje vele a jövő világot, hanem cselekszi a jót és kerüli a rosszat, mert ember és emberségének tartozik azzal, hogy tökéletesítse magát” (Maimonidesz, Tesúbá X,1–5; Peszách. 50b).

Deut 11,13

szolgáljátok őt egész szívetekkel. „Mi az, a szívvel szolgálni? Az imádság” (Szifré). A naponként háromszori imádkozás intézménye visszavezethető a legrégebb időkhöz; v. ö. Dániel VI,11.14.

Deut 11,14

megadom. Mózes Isten nevében beszél.

a maga idejében. Palesztina gazdasági éve két időszakból áll: az egyik esős, a másik száraz. A tél az esős időszak. A nagy esőzés megindulása október végén, a *jóreh*, nyitja meg a gazdasági évet. Az esőzés növekszik december, január, február folyamán és csökkenni kezd márciusban; rendszeren elmúlik április végén. A későbbi esőzés, *malkós*, a márciusi és áprilisi záporok. Nagyon fontosak a gabonaérés szempontjából, mivel ezek az utolsó esők a nyári szárazság előtt.

Deut 11,15

fűvet. Az állatok táplálására, ami természetesen az ember szempontjából is rendkívüli fontossággal bír.

meződön. Különös termékenység jele (Szifré). Nem lesz szükséges az állatokat messzebbre kihajtani a legelőre, hogy táplálkozzanak. Abból, hogy a Szentírás előbb beszél az állatok legeltetéséről, s azután mondja: *és enni fogsz*, a Talmud azt az intézkedést következteti, hogy az embernek előbb etetni kell az állatokat, mielőtt ő maga az étkezéshez fog (Berák. 40a); lásd XXV,4.

Deut 11,16

Óvakodjatok. Hasonlóképp fentebb VIII,12: *midőn eszel és jóllakol* után felhangzik: *nehogy fennhéjázó legyen a szíved* (VIII,14). A jóllakottság sok mindent elfelejtet az emberrel.

csábításnak engedjen szívetek. Nehogy azt higgyétek, hogy mindazt a jót, amit élveztek, „más isteneknek”, a helyi bálványoknak köszönhetitek, amelyeket az ottani pogány lakosok imádnak.

Deut 11,17

elzárja az eget. V. ö. XXVIII,23 s köv.; Lev. XXVI,19 s köv.

és elvesszetek. Ha elmaradnak a korai és késői esők, szárazság következhetik két éven át és ez éhséget és járványt jelenthet.

Deut 11,18

Tegyétek ezeket a szavaimat. Ez és a következő vers csekély különbséggel a VI. fejj. 6–9. verseinek ismétlése. A Szifré ezeket a megelőző szavakhoz kapcsolja és így magyarázza: Ha elkerültök ebből az országból, vagyis ha fogságba visznek benneteket, még ott, a számkivetés országában is teljesítenetek kell ezeket a parancsolatokat. Mivel ezek a szavak az egész néphez szólnak, többszámú a kifejezés.

Deut 11,19

gyermekeiteket. Szó szerint: „fiaiokat”. Ezt úgy kell érteni, hogy tanítsátok őket a Tórára, tehát elsősorban a fiúkra vonatkozik.

C.

Zsidó nevelés: célja.

Noha elődeink sohasem törekedtek arra, hogy a zsidó nő Tórát tanuljon, mégis megkívánták a nőktől is, hogy világos ismeretük legyen vallásunk alapelveiről. A régi időben a Misna (Szóta III,4; Maim. Talmud Tóra I,68) úgy beszél a Szentírás tanításáról a fiúk és leányok számára, mint általánosan elterjedt gyakorlatról. A középkorban a Jámbor Júda írja: „A leányoknak is kell oktatást nyerni a Szent Törvényről. Az igaz, hogy a rabbik véleménye szerint a leányokat nem kell Talmudra tanítani, nem kell talmudi tanulmányokat folytatniok, de nekik is részt kell venniök vallási és erkölcsi oktatásban. Mindenkinek ismernie kell az isteni törvényeket és parancsolatokat; a fiúk ezt az oktatást héber nyelven kapják, az asszonyok és leányok anyanyelvükön. A leányoknak az oktatást könnyű és kellemes módon kell adni”.

Tény, hogy a régebbi századokban a zsidó leányok nevelésének színvonala sokkal alacsonyabb volt, mint a fiúké, de ez nem volt káros, mert a régi gettó zárkózott életében a zsidó nő erkölcsi színvonala tiszta maradt a szűkebb nevelési ideál mellett is. „A zsidó nő versenyzett férjével annak a vallási kultúrának tiszteletében, amelyben ő nem vehetett részt; a legnagyobb büszkesége az volt, hogy vannak fiai, akik jártasak a Tórában. Ő mindenek felett szerény és tiszta lelkületű volt és fel tudta áldozni magát mártírként, ha erre szükség volt” (M. Joseph). És még ebben a korban is gazdag vallásos irodalom keletkezett, pl. a *Techinnót*, zsidó-német dialektusban, csakis a leányok és az asszonyok használatára, hogy megismertessék velük a Szentírást és képessé tegyék őket a zsidó szertartás és etika tanításainak megértésére.

Minden más népet megelőzve, a zsidó törvény elrendelte és a szokás szentesítette, hogy minden gyermeknek elemi oktatásban kell részesülnie, gazdagnak és szegénynek egyaránt. „Törődjete a szegények gyermekeivel, mert tőlük indul ki a Tóra” (Nedár. 81a), volt a rabbik figyelmeztetése. És olyan zsidó tudás, amely elég arra, hogy a zsidó fiúnak és leánynak helyes zsidó világnézete és kellő perspektívája legyen, nem szereshető meg néhány száz tanítási órában, amelyet a rendes vallásoktatás révén kapnak. Ki kell annak keretét terjeszteni és nem érhet véget az ifjúkorral. „*Nicht Religionsstunden, sondern Religionsjahre*”, mondta a híres Zunz Lipót, a modern zsidó hitoktatás megalapítója. A zsidó fiatalság és a felnőttek folytatólagos tanítását nem kell okvetlenül a középiskolai hitoktatás keretén belül végezni. A mély vágyódás és az állandó törekvés, hogy megismerkedjenek a zsidó gondolattal és a zsidóság klasszikus forrásaival, kell, hogy eltöltse a zsidó ifjú lelkét, ha tudatos és hitéhez ragaszkodó zsidó emberré akar válni.

D.

Zsidó nevelés: tartalma.

Mivel a zsidó nevelés célja a zsidó gyermek bevezetése a zsidóságba és előkészítés egy jótékony életre Izráel és az emberiség javára, a következő négy elemet kell tartalmaznia:

1. *Zsidó vallás.* Istenre, a Tórára és Izráelre vonatkozó hit; a tanítások és szokások, a szimbolumok

és intézmények, amelyek a különböző korszakok során át eljutottak Izráel házához. Az ilyen ismeret nem jön magától és nem lehet kielégítően megszerezni más zsidó tanulmányok révén mellékesen. A felnövő fiú és leány gyakran kerülhet abba a helyzetbe, hogy védenie kell vallásos felfogását, képessé kell tehát tenni arra, hogy rendszeres oktatás által kialakíthassa zsidó meggyőződését.

2. *A héber nyelv.* A héber nyelv Izráel történelmi nyelve és kulcs Izráel minden szellemi kincséhez. Egyetlen más nyelv sem gyakorolt olyan nagy és örökös hatást az emberiségre, mint a héber, amely a kulcsa és őrzője Izráel, illetve Isten üzenetének az emberiség számára. A legfontosabb az emberi nyelvek között, a nyelvek nyelve, a szent nyelv. Minden zsidó gyermeknek kötelessége megszerezni a szent nyelv bensőségeit, ha nem is nagyterjedelmű ismeretét; ez ad neki szerepet a zsinagógában, a zsidó közösség életének szívében. A héber nélküli zsidóságnak nincs jövője és természetesen csak látszat-jelene van.

3. *A Szent Íratok.* Izráel történetének kezdete, amint a Pentateuchusban elmondatik, már korán része lesz a gyermek lelki életének. De nekünk tovább kell menni a Pentateuchusnál és tanítani kell az egész bibliai történetet. A legnagyobb súlyt azokra az erkölcsi igazságokra kell helyezni, amelyeken a tények elbeszélése nyugszik. Ezek az igazságok, amelyek nemcsak a bibliai történetben rejlenek, hanem a prófétákban, a Zsoltárokbán, Példabeszédekben és erkölcsi beszédekben, transcendentális értékűek és igen nagyjelentőségűek a gyermek fejlődése szempontjából. Ez igazságok által a Biblia az élet fája azok számára, akik ragaszkodnak hozzá.

4. *Zsidó történet.* A zsidó történet állandó megnyilatkozás és isteni tanítás minden nemzedék számára. Senki sem értheti meg a zsidót, a zsidó sem értheti meg önmagát, ha nem tud semmit a zsidó történetből, a *Chumesen*, a Biblián vagy akár a Josephuson kívül. Minden zsidónak ismernie kellene minden kor nevezetes eseményeit és személyiségeit, alkalmas szemelvények alapján, örökéletű irodalmi emlékeinkből. Csak abban, aki könnyeket hullatott Izráel tragédiáján és lelkesedett mártírjainak történetén, aki ismer valamit irodalmunk gazdagságából és a mi hozzájárulásunkból az emberiség nemesítéséhez, csak abban lehet meg az a büszke zsidó önérték, hogy ő egy szent és erős nép tagja, csak ő értheti meg Izráel egységének értelmét, nagy etikai kiegészítésével: irtózás Isten nevének megszenteltetésétől (*Chillul Hasém*) és a fenséges kötelesség az Ő nevének (*Kiddús Hasém*) megszentelésére.

Deut 11,21

mint az ég napjai. Azaz, addig amíg a látható világ megmarad; v. ö. IV,26.

Deut 11,24

a tettek lesz. Izráel birtokának itt leírt területe; v. ö. I,7; Józs. I,4.

a sivatagtól. A Szentföld déli része.

Libánontól. Vagyis az északi határ.

Eufrátesz. Izráel ideális határa keleten az Eufrátesz.

a nyugati tengerig. A Földközi-tenger. Ellentéte a keleti tenger (Ezek. XLVII,18) ez a Sós- vagy Holttenger.

Deut 11,25

Nem fog megállni. Nem erő, hanem igazság kormányozza a világot; és korlátlan lehetőségek vannak egy szabad, erkölcsileg erős és hűséges nép számára, amelyben magasabb szellemi eszmék élnek, mint az öt körülvevő népekben (Harper).

amint szólt hozzátok. Lásd Exod. XXIII,27.

IV. Reé. (XI,26–XVI,17.)

26–32. A két út.

Ez a hét vers befejezése és összefoglalása a második beszédnek és egyúttal bevezetés a törvénykönyvhöz, amely a XII. fej. 1. versével kezdődik és a XXVI. fejezettel végződik. Komoly figyelmeztetés, hogy helyesen válasszanak a két út között, amely Izráel előtt áll. Az „áldás” és „átkot” szavakkal utal Mózes a döntés fontosságára. A népnek egész jövője függ a helyes választástól. Ezt a tárgyat még jobban kifejti a XXVIII–XXX. fejezetekben.

Deut 11,26

Íme lásd. Szó szerint: „Lásd”. (Az Imit régi fordítása.)

elétek helyeztek. Az egyénnek éppenúgy, mint a népnek szabad akarata van, tehát tőlük függ a választás a két út között. Mózes csak azt teheti, hogy eléjük tárja a két lehetőséget és rámutat arra, hogy mindegyiknek mi lesz a következménye; v. ö. XXX,15.

Deut 11,27

ha. A héberben **וְהָאֵלֹהִים** van. Itt ugyanolyan értelmű van mint az **וְהָאֵלֹהִים**-nek; lásd Exod. XXI,13; Lev. IV,22. Ebben a kifejezésben bennfoglaltatik az az óhaj, hogy bárcsak ez az eset következne be (Ehrlich, Hoffmann).

Deut 11,28

melyeket nem ismertetek. V. ö. XXXII,17: „Nemrég jött új istenek, akiktől nem féltek atyáitok”; istenek, akik nem bizonyították, nem is bizonyíthatták be hatalmukat, hiszen csak *élettelen* tárgyak.

Deut 11,29

add az áldást. Hogy jobban bebizonyítsa, csak ez a két út létezik, Mózes szimbolikusan akarta bemutatni az áldást és az átkot; XXVII.

Gerizzim... Ébál. A két legfontosabb hegy Palesztina természetes középpontjában.

hegyére... hegyére. Vagy: „hegyén... hegyén” (Deutsch).

Deut 11,30

a napnyugat felé vezető út mögött. Vagy: „a napnyugatra való út irányában”. (Az Imit régi fordítása.) Az itt leírt út északról dél felé vezet és keresztülmegy a síkságon Sekemtől keletre.

szemben Gilgállal. Nem azonos Józs. IV,19-ben említett Gilgállal, amely Jerihó közelében van. A „Gilgál” szó tulajdonképpen „kört” jelent, illetve köralakú táborvárost. Egyesek szerint ez a hely az arab *Gulgil*-lél azonosítható, amely Sekem közelében van.

Móre terebintusai. Lásd Gen. XII,6. Mórét kapcsolata Ábrahám életével bizonyosan ismertté tette az izraeliták előtt. Ezt a jelzőt a „Sekem” szó helyett használja. A szamaritánus szöveg beiktatja ezt a szót is, de már a Szifré visszautasítja ezt mint hamisítást.

C)

Mózes második beszédének folytatása.

II. A törvénykönyv ismételése.

XII–XXVI.

Itt kezdődik a törvénykönyv. Mindaz, ami ezt megelőzte, csak bevezetésnek tekintendő a most következő parancsokhoz és intézkedésekhez. Eddig Mózes általánosságban beszélt arról, hogy engedelmeskedni kell Isten törvényeinek, figyelmeztetve őket a Hóréb hegyén kötött szövetségre és Izráel vallásának alapelveire. Most részletesen előadja a törvényeket és intézkedéseket, amelyek

szerint kell, hogy igazodjék életük az Ígéret Földjén.

Ezek a törvények a következő kérdésekkel foglalkoznak:

1. Vallásos intézmények és istentisztelet (XII,1–XVI,17);
2. Kormányzati kérdések és államügyek (XVI,18–XVIII);
3. Büntető törvények (XIX–XXI,9);
4. Családi élet (XXI,10–XXV).

5. A törvénykönyv befejező összefoglalása: zsongók, tizedek és az ezekhez kapcsolódó imádságok. Egyes kommentátorok ezekben a fejezetekben a Tíz parancsolat alaptörvényeinek bővebb kidolgozását látják. Így XII–XIV Isten imáadásával foglalkozik és az első három parancsolat bővebb kifejtését tartalmazza. A XV–XVI,17 elsorolja a szent ünnepeket; ez megfelel a szombat napjának. A XVI–XVIII. fejezetek a polgári és vallási kormányzást tárgyalják; ennek ugyanolyan szerepe van a nemzet életében, mint a szülők tekintélyének a család életében. A többi rész megfelel a Tíz parancsolat második felének és az ember viszonyát tárgyalja embertársaival szemben.

Deut XII.

1. Vallásos intézmények és istentisztelet. XII,1–XVI,17.

Ez a rész magába foglalja a következő törvényeket: *a)* a központi szentélyről; *b)* az istentisztelet jellemző vonásai; *c)* törvények a pogány szertartások ellen és azok ellen, akik ilyenekre csábítanak; *d)* a szentségről (tiszt és tisztátalan, tizedek, a jóbelév, zsongók) és a három ünnepről.

a) 1–28. Törvény a központi szentélyről.

Ha majd Izráel letelepszik az országban, csak azon a helyen szabad áldozatot bemutatni, amelyet Isten erre a célra kijelöl.

Deut 12,1

az országban. „Az országra vonatkozó törvények csak bent az országban kötelezők; a többi törvényt azonban meg kell tartani mindenütt, Palesztinán kívül is” (Szifré).

Deut 12,2

pusztítsátok el egészen. Első kötelességük lesz, elpusztítani a pogányság minden nyomát. *hegyeken... fa alatt.* Az ezeken a helyeken végzett szertartásokat erkölcstelen szokások kísérték; lásd 31. vers és Hósea IV,13.

Deut 12,3

oltáraikat... oszlopaikat. Lásd VII,5.

tüntessétek el nevüket. Vagy: „semmisítsétek meg nevüket” (Az Imit régi fordítása). A helyi Baáloknak még emléke is tűnjön el.

arról a helyről. Az a parancs, hogy el kell pusztítani a bálványképeket, csak a Szentföldre szól, de nem vonatkozik azokra a helyekre a Szentföldön kívül, ahol zsidók laknak (Szifré).

Deut 12,4

Ne tegyetek így. Az izraeliták ne imádják Istent úgy, mint a kanaániták „magas hegyeken és minden zöld fa alatt”, hanem csak a központi szentélyben, amint azt a következő vers megparancsolja. Egyes magyarázók azonban összekapcsolták ezt a közvetlenül megelőző verssel és ebből azt a tilalmat következtették, hogy tilos bármi módon kitörölni Isten nevét valamely tekercsből vagy könyvből. Később szokássá lett, hogy a megrongált héber írással írt könyveket összegyűjtötték egy helyre, ahol nem férnek hozzá avatatlan kezek, például a zsinagóga padlásra. Az ilyen gyűjteményt *genizah*-nak nevezték. Néhány évtizeddel ezelőtt Kairóban felfedeztek egy ilyen *genizah*-gyűjteményt, ahol nagyon sok értékes elveszettnek hitt munka töredékét találták meg, köztük Ben

Szira bölcs mondásai héber eredetijének nagy részét. Említésre méltó az a régi zsidó szokás, amely keleti hitközségekben még ma is él, hogy elhasznált, vagy elrongyolódott héber nyelvű könyveket (שמות) és egyes lapokat összegyűjtik és eltemetik, a rajtuk lévő istennevek miatt. Különösen a megrongált Tóra-tekerceket szokták ünnepélyes szertartások között eltemetni.

Deut 12,5

Hanem azt a helyet. Annak a határozott kívánságnak, hogy állítsanak fel egy központi szentélyt egész Izráel számára, a nemzeti egység biztosítása volt a célja. A központi oltár gyűjtőhelye volt az izraelitáknak, akárhol laktak és erős tényező volt a törzseknek egy egységes néppé olvasztása szempontjából. Mikor Jeróbeám állandósítani akarta a szakadást Izráel és Júda között, illetve végleg el akarta szakítani a tíz törzset Júdatól, két új istentiszteleti helyet állított fel.

amelyet kiválaszt. Nem azt a helyet, amelyet az áldozó választ ki, hanem amelyet Isten választott. Ez ugyanaz az igazság, amelyet Exod. XX,21 hirdet: „mindazokon a helyeken, ahol nevemet említeni engedem, eljövök hozzád és megáldalak”.

az Örökkévaló, a ti Istenetek. Noha végül Jeruzsálem lett a kiválasztott hely, itt nincs megemlítve. Isten időnként más-más helyet jelölhet ki, ahol neki áldozatot mutassanak be. Például XXVII,5. és köv. versekben Izráel azt a parancsot kapja, hogy az Ébál hegyen építsen oltárt és mutasson be égőáldozatokat. Azután évszázadokig Siló volt Isten kiválasztott helye; lásd Jer. VII,12. Ebben a dologban a próféták irányították Izráelt. Gád próféta mondja Dávidnak, hogy állítson oltárt Aravna szérűjén Jeruzsálemben (II. Sám. XXIV,18); más példákat találunk a Birák könyvében (VI,26; XIII,16–20) és a Királyok I. könyvében (XVIII,32). Nincs ellentét a központi oltárról szóló törvény és Exod. XX,21 között. Ez, némely bibliakritikus helytelen magyarázatával szemben, nem jelenti azt, hogy az izraelita akárhol bemutathatta áldozatát. Lásd a G. jegyzetet, 452. l.

az Ő székhelyét. Héberül: לשכנו. Egyesek ezt főnévi igenévnek veszik és qámece-t olvasnak a „sín” alatt, Hoffmann szerint a „sechina”, az „Isteni jelenlét” értelmére kell gondolnunk; l. még Szanh. 11b.

Deut 12,6

tizedeiteket. A tizedre vonatkozó előírásokat lásd XIV,22 s köv.

kezetek adományát. L. Num. XV,18 s köv.; nagyon sok feltevés merült fel arra vonatkozólag, hogy mit értenek ezen a kifejezésen. Valószínű, hogy a XXVI. fejezetben leírt בכורים bemutatására kell gondolni.

fogadalmi és önkéntes felajánlásaitok. Szó szerint: „fogadásaitokat és fölajánlásaitokat”. (Az Imit régi fordítása); l. még a Lev. VII,16-hoz szóló magyarázatot.

elsőszülötteit. Az erre vonatkozó törvényeket lásd XV,19 s köv.

Deut 12,7

És egyetek ott. Ez vonatkozik vagy a papokra és a levitákra, vagy azokra, akik az áldozatot hozzák és házuk népére, az áldozatok természete szerint.

az Örökkévaló, a ti Istenetek színe előtt. Azaz, a szent városban.

kezetek minden szerzeményének. Azaz, minden vállalkozásokban. Az áldozás tehát hálaadás az egész évi fáradozás sikeréért. Ezt a kifejezést Deuteronomium gyakran használja (XV,10; XXIII,21; XXVIII,8.20 és e fejezet 18. versében); l. még Jes. XI,14.

házatok népe. Szó szerint: „házaitok” (Az Imit régi fordítása). „Feleségeitek” (Szifré); a 12. és 18. vers később elsorolja a többieket is, akik részt vehetnek az örömben. I. Sám. I. fejezetében látjuk, hogy a feleség elkísérte férjét a szentélybe.

8–44. Magánoltárok eltiltása.

Amíg Jeruzsálemben nem állították fel az állandó központi szentélyt, meg volt engedve, hogy magánoltárokon áldozzanak. Sok talmud-tekintély (Zebách. 119b) véleménye szerint meg volt engedve olyan nyugtalan időkben, mint a bírák kora. Más hagyományok szerint az áldozás magánoltárokon megengedett volt a Templom pusztulása után. Az ilyen hagyományokra

támaszkodva állították fel az egyiptomi zsidók 160 körül a polg. időszámítás előtt, saját szentélyüket, Ónias templomát (Hoffmann).

Deut 12,9

a nyugalomhoz és birtokhoz. A hagyományos magyarázat szerint Silót jelenti, ahol a frigyláda első pihenőhelye volt, a második pedig Jeruzsálemet. (U. o. Misna XIV,16.)

Deut 12,10

nyugalmat szerez nektek. Ez nem történt meg Dávid uralkodásáig. Erre vonatkoznak Sámuel könyvének szavai (II. Sám. VII,1): „Midőn a király (Dávid) lakott a házában és az Örökkévaló nyugalmat szerzett neki köröskörül mind az ellenségeitől”, hogy felébredt szívében a templom építésének vágya. Amíg ez az állandó pihenőhely Jeruzsálemben meg nem valósulhat, Silóban kapott ideiglenes otthont a frigyláda; Józs. XVIII,1.

Deut 12,11

akkor léssen. Azaz, a központi oltár építéséhez nem lehet addig hozzáfogni, amíg ennek ideje el nem jön. (I. Kir. III,2).

minden fogadalmatok színjavát. Vagy „mind a válogatott fogadásaitokat” (Az Imit régi fordítása). Ha valaki akár önkéntes, akár kötelező áldozatot akar bemutatni, mindennek a legjavát kell kiválasztania (Szifré).

Deut 12,12

És örüljetek. Elébe kell gondolatban toldani a 7. vers alapján az „egyetek” szót (Hoffmann). *kapuitokban.* Lásd XVIII,1–8.

Deut 12,13

égőáldozataidat. A 11. versben elsorolt mindenféle áldozatot.

amelyet látsz. Tehát nem amelyet *te* látsz alkalmasnak erre a célra, hanem amelyet egy próféta választ ki számodra, amint például Élijáhu tette a Karmel hegyen (Rási a Szifré alapján); lásd fentebb az 5. verset.

15–19. A magánszentély tilalmának kiterjesztése.

Még az áldozati ételek evése is tilos a központi szentély városán kívül.

Deut 12,15

vághatsz és ehetsz húst. Lásd a 20. verset.

Deut 12,16

Csak a vért ne egyétek. Lásd a 23. verset.

Deut 12,19

amíg élsz. Szó szerinti: „minden napjaidban” (Az Imit régi fordítása).

a te földeden. A levitáról gondoskodni kell a szombat- és a jóbél-évben is, amíg a Szentföldön lakik. Ennek határain kívül úgy kell vele bánni, mint szegény emberrel, aki támogatásra szorul (Szifré).

20–22. Állatok levágása táplálkozás céljából.

Lev. XVII. fejezetében szó van arról, hogy a közönséges fogyasztásra szolgáló minden állatot a találkozás sátrának bejáratánál kell levágni. Ez az intézkedés csak ideiglenes volt, arra az időre vonatkozott, amíg az izraeliták a sivatagban éltek és az oltár közelében laktak. A Szentírás megadja ennek az intézkedésnek okát, t. i., hogy ne merülhessen fel a gyanú, hogy az állatot a szatíroknak szánt áldozatul vágták le. (Lásd Lev. XVII,7.) Ezt az intézkedést egy másik váltja fel a Deuteronomiumnak ebben a fejezetében. Izráel nagyobb területen helyezkedik el a honfoglalás után

és nem lehet megkívánni minden izraelitától, hogy elmenjen a központi szentélybe Silóban vagy Jeruzsálemben, valahányszor húst akar enni.

Deut 12,20

vágyik. Itt a **יָחַד** tő „piel” alakját használja a Szentírás. Luzzatto szerint ennek más értelme van mint a „hithpaél”-nak, ez utóbbi esetben arról van szó, hogy a vágyakozó maga éleszti a vágyát (Num. XI,4.34), míg az előbbi alak azt fejezi ki, hogy az illető szenvedőlegesen szerepet tölt be, akaratán kívül, az ösztöne által vezetve kívánja meg a dolgokat. Ebből a versből következtetik bölcseink (Szifré; Chull. 84a), hogy az ember csak akkor egyen húst, ha nem tudja legyőzni lelkének vágyát utána (Hoffmann).

Deut 12,21

úgy, amint parancsoltam néked. Ez nem vonatkozhatik a 15. versre, mert ez esetben nem *perfectumot*, hanem jelen időt használna (v. ö. XI,8.13.22.27–28; XII,11 stb.). A hagyomány szerint a „megparancsoltam” a „levághatsz” igéhez tartozik. A Tórában azonban nem találunk előírást a „sechita” szabályaira vonatkozólag. Minden valószínűség szerint szóbeli hagyományt közölt Mózes erre nézve. Ez bizonyítaná tehát a **תורה שבעל פה** létezését már a mózesi korban (Hoffmann; l. még Szifré; Chull. 28a).

Deut 12,22

a szarvast és az őzet. Ezek tiszta állatok voltak, de nem alkalmasak áldozatok céljára, mert nem házi állatok; Lev. I,2.

egyformán ehet belőle. A rituális szempontból tisztátalan egyén nem részesülhet az áldozati állat húsból, de résztvehet a nem-áldozati étkezésben.

23–28. Óvás a vér élvezete ellen.

Ezt a törvényt említi Gen. IX,4 és előfordul Lev. XVII,11.14; XIX,26-ban. Az állatok levágásának módja és a hús besózása főleg azt célozza, hogy eltávolítsa a vért a húsból.

Deut 12,23

óvakodjál. Szó szerinti: „légy erős” (Az Imit régi fordítása); állj ellen a kísértésnek minden erőddel.

a vér a lélek. Lásd Lev. XVII,11.14.

ne edd a lelket a hússal. Ezt a rabbik úgy magyarázták, hogy nem szabad enni egy élő állat húsból vagy véréből; lásd Gen. IX,4. (Peszách, 22b; Chull. 102a; jer. Názir VI,1.)

Deut 12,24

Ne edd azt. A rabbik úgy magyarázták ezt és a következő, feleslegesnek látszó verset, hogy az a vér is tiltott, ami az állatban maradt, miután a vér kifolyása megszűnt (Keritóth 4b).

öntsd ki a földre. Ellentétben az áldozati állat (v. ö. 27. vers) vagy egy szárnyas vagy vadászat alkalmából elejtett állat vérével; ezeknek a vérét be kellett fedni; Lev. XVII,13.

Deut 12,25

hogy jó dolgod legyen neked és gyermekeidnek. Ibn Ezra azt állítja, hogy a vér élvezése demoralizáló hatással van az erkölcsre és a testi állapotra és ez káros hatással van a jövő nemzedékre.

Deut 12,26

amik lesznek neked. Azaz, amik kötelezők rád nézve.

amelyet kiválaszt az Örökkévaló. Noha a hús élvezése meg van engedve (20–22. vers), mindenféle ünnepélyes áldozatot csakis a központi szentélyben szabad bemutatni.

b) 29–31. Az istentisztelet jellemző vonásai.

Nemcsak az áldozás helye tekintetében különbözzenek az izraeliták pogány szomszédaiktól, hanem az istentisztelet módjában is. Különösen tartózkodniok kell az olyan undokságoktól, amelyek a pogány szertartásokat kísérik, mint például az emberáldozat. Az ilyen természetű figyelmeztetések „állandóan refrain-szerűen megszakítják Deuteronomium elbeszéléseit és törvényeit” (G. A. Smith).

Deut 12,30

törbe juss. Vagy: „kelepcébe kerülj”. Egyesek VII,25 alapján חוקש-re akarják kijavítani. Ez fölösleges (l. még Zsolt. IX,17; XXXVIII,13; CIX,11; I. Sám. XXVIII,9).

Hogyan is szolgálják ezek a népek stb. Ennek a figyelmeztetésnek jelentőségét megvilágítja Királyok II. könyvének elbeszélése (XVII,5 s köv.). Amint ezek az új települők Észak-Palesztinában követni akarták az előző lakosok istentiszteletének módját, épúgy az izraeliták is abba a kísértésbe eshetnek, hogy érdeklődjenek utána és kövessék azoknak a népeknek *minhág*-ját, akiknek az országában fognak lakni. Ez végzetes veszedelmet jelentene, még ha az utánzás csak a külső formákra vonatkozna is. Az idegen formával együttjárnának az idegen eszmék is.

Deut 12,31

minden utálatát. A kanaáni vallást erkölcstelensége és embertelensége tette utálatossá Isten szemében és ezért tette az izraeliták kötelességévé a kiirtását.

még fiaikat... is. Nem szólva egyéb emberáldozatokról; sőt még saját öreg szüleiket is megölték. R. Akiba elbeszél egy ilyen undok gyilkosságot, melynek ő maga tanúja volt (Szifré).

elégették tűzben isteneik előtt. Az emberáldozatot gyakorolták a régi görögök és rómaiak, a kelták, szlávok és skandinávok. Szokásban volt a régi germánok között is egészen a római időkig; el volt terjedve a régi sémi népek között is, különösen valamely nemzeti veszedelem vagy szerencsétlenség idejében. A legújabb ásatások Palesztinában, Gezerben, Taánákban és Megiddóban egész temetőket hoztak felszínre pogány oltárok körül, ahol nagy tömegben találtak gyermekcsontvázakat, amelyeken láthatók voltak a leölés és részleges elégetés nyomai.

Izrael küzdelme a vallásos érzésnek e borzalmas megtévelyedése ellen Izsák feláldozásának történetével kezdődik (lásd Gen. 182. l.) és folytatódott évszázadokon keresztül. A történelem keserű iróniája, hogy épp az a nép, amely évezredekken keresztül küzdött e borzalom ellen és amelynek vallása legszigorúbban tiltja a vér evését, kénytelen küzdeni a rituális gyilkosság és a vér vallási célra szolgáló használatának rettenetes vádjá ellen. Még a huszadik században is akadt ilyen vád; elég ha a Beilis-pörre utalunk, amely Kievben játszódtott le 1913-ban.

| Deut XIII.

c) Törvény azok ellen, akik pogányságra csábítanak.

A kanaániták istentiszteletének természetes kísértésén kívül a vallástól való elpártolásnak más veszedelme is fenyegette az izraelitákat a hamis próféták, önámító vizionáriusok és gonosz emberek részéről.

Deut 13,1

ne tégy hozzá. Lásd IV,2.

„Folytonos változtatás megzavarná a Tóra egész rendszerét és azt a hitet keltené az emberekben, hogy nem isteni eredetű. De meg van engedve a bölcs embereknek, minden egyes nemzedék Szanhedrinjének, hogy „kerítést” vonjanak a Tóra intézkedései körül, azért hogy biztosítsák megtartásukat. Épígy megvan az a hatalmuk, hogy időlegesen felfüggeszsenek a Tórában megszabott néhány vallásos kötelmet vagy hogy megengedjék azt, amit a Tóra tilt, ha rendkívüli körülmények vagy események ezt megkívánják. De egyetlen törvényt sem szabad *állandó* jelleggel megváltoztatni” (Maimonidesz).

Ez a tilalom a mai zsidóság számára nem csak elméleti érdekű. Azok a kísérletek, melyeket forradalmi törekvésű vallási vezetők kezdeményeztek, hogy a zsidóságot a mai idők viszonyaihoz

„hozzáalkalmazzák”, mind a hajótörést szenvedtek, mert ellenkeznek azzal a két paranccsal: „*ne tégy hozzá*”, és „*ne végy el belőle*”. Másrészt némelyek megkísérelték, hogy „könnyítsenek” a zsidó valláson olyan életbevágó törvények és hagyományok megszüntetésével, mint a szombat, a héber nyelv és Cijón szeretete. Mások meg hozzá akarnak adni a zsidó örökséghez olyan dolgokat, amelyek elhomályosítanak Isten egységének tanát és gyökeres eltávolodást okoznának a zsidó vallás alapelveitől.

2–6. A hamis próféta.

Deut 13,2

próféta. Hamis próféta. Maguk a próféták is használják a „próféta” szót „hamis próféta” értelmében. A hagyományos magyarázat szerint itt olyan prófétáról van szó, aki eleinte helyes úton haladt, csak később vált „hamis prófétává” (Szifré; Szanh. 90a).

álomlátó. A Szentírásban többször előfordul, hogy Isten kiválasztott szolgálóival álmok útján érintkezik (v. ö. Num. XII,6); könnyen lehetséges, hogy valaki, aki álmot látott, ezt isteni üzenetnek akarja tartani.

mutat neked jelet. Amint Jesája Áháznak felajánlotta (Jes. VII,11).

vagy csodát. Nem okvetlenül csoda, hanem megjövendölése valaminek, ami a jövőben fog történni.

Deut 13,3

mondván. Ennek a versnek ez az értelme: A jel vagy csoda bekövetkezett, amelyről beszélt, mondván: Ha az, amit jövendölök, bekövetkezik, szolgáljunk más isteneket.

amelyeket nem ismeresz. V. ö. XI,28. Ezek Mózes szavai, nem tartoznak a „próféta” beszédéhez.

Deut 13,4

ne hallgass. Jobban kell bízni az észben, amely hamisnak jelenti ki tanúságát, mint a szemnek, amely a jelet látja (Maimonidesz).

próbára tesz benneteket. A jövendölés teljesülése nem bizonyíték az ember állítása mellett, hanem Isten próbára akar tenni, vajon ellen tudsz-e állani a legaljasabb csábításnak és képes vagy-e szembeszállni az ő kinyilatkoztatott akaratával. Jellemzően zsidó felfogás, hogy egy csoda megjelenését nem tekinti kétségtelen bizonyítéknak az eset igazsága mellett. Ha Sir George Adam Smith azt írja, hogy ez nincs összhangzásban a régi zsidóság hivatalos és népies gondolkodásával, nem veszi figyelembe a rabbik felfogását. Legjellemzőbb Rabbi Józsuá ben Chananja híres vitája Rabbi Eliezer ben Hirkanossal, amidőn kimondotta: „Nem hallgatunk a természetellenes megnyilatkozásokra” (אין אנו משגיחים בבת קול). A tiszta ész és a logika kell hogy döntsön a vallási kérdésekben is (Baba Mecia 59b; Berák. 52a; Peszách. 114b; Érub. 7a; Jebám. 24a; Chull. 44a; l. még Peszách. 64b). Ezer évvel később Júda Hálévi és Maimonidesz szintén azt állították, hogy csodás cselekedetek nem tekinthetők az isteni küldetés feltétlen bizonyítékának.

hogy tudva legyen, vajjon. Ezek a szavak nem azt jelentik, hogy Isten tudni akarja, hogy szeretik-e Őt, mert hisz ezt tudja. Antropomorfizmus ez; a Szentírás „az emberek nyelvén beszél”. Ha az izraeliták nem bírják el a próbát, ez Isten iránti ragaszkodásuk gyengeségét bizonyítaná; de ha sikeresen megállnak, ez megerősítené hitüket.

Deut 13,5

Istenetek után járjatok. Ellentétben a 3. versben mondottakkal: „Járjunk más istenek után”.

parancsait... hallgassatok. Ellentétben a 4. verssel: „Ne hallgass e prófétának szavára”.

Deut 13,6

elpártolást. Azaz, hitehagyást.

kivezetett... kiváltott. Szószerint: „kivezet... kivált”. Mindkettő participiumban. A „kivezetés” és a „megváltás” még szinte folyamatban van.

Fellázított benneteket Ő ellene, aki megváltótok és megszabadítótok, aki egyedül érdemli meg Izrael osztatlan hűségét és örök háláját.

Hoffmann felhívja a figyelmet, hogy egyes nemzsidó teológusok ezeket a verseket (1–6) egy határozott történeti komplexumra vonatkoztatják. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezeknek a verseknek a megértését nem segítjük elő, sőt megnehezítjük, ha egy határozott személyre vagy vallásközösségre gondolunk, mert történetfeletti értelmük van. Izráelnek a három évezredet felülmúló történetében nem egy példa van arra, hogy el akarták csábítani Istenétől. Nem egyszer fordult elő, hogy el akarták tántorítani hitétől. Az ókornak éppúgy megvannak a maga sötét, szomorú epizódjai, amidőn Izráel hite kemény erőpróba elé állított, mint a középkornak vagy az újkornak. Izráel hűsége Istenhez és a Tórához minden korban akadályokba ütközött. Izráel nemesen kiállta a próbát.

Gyötrelmekkel telt korszakain át
Izráel öröke egyre a szégyen,
a gyalázat, gettóknak szorítása,
csúfos ruha undora, sárga folt,
megbélyegzés és máglyáknak tüze
s korbácsoknak vértserkentő csapása
s csalárd csábítás, hogy hitet cseréljen.
(Browning.)

7–12. Kísértés a saját családjában.

A legszorosabb családi kötelék sem védheti meg a bűnös bálványimádót a büntetéstől.

Deut 13,7

anyád fia. Azaz, még ha saját anyád fia is. A vers olyan testvérekről beszél, akik nagyon szeretik egymást. A többnejűség idejében az egy anyától származó fiúk egymással bizalmasabb viszonyban voltak, mint atyjuknak másik feleségétől származó fiaival. „Mint gyakran máskor is, a Septuaginta és a szamaritánus szöveg félreérti a héber eredetit és közbeiktatja „anyád fia” elé ezeket a szavakat: „atyádnak fia vagy...”, ami triviálisan hat” (König).

vagy leányod. Ezzel lezárja a vérrokonok sorát. Nagyon jellemző, hogy az atyát és anyát nem említi meg a lehetséges csábítók között (Bertholet).

kebledre ölelt hitvesed. Az Imit régi fordítása: „kebled felesége”. Deutsch: „feleséged, ki öledben van”, és hozzáfűzi magyarázatul: szószerint „öled felesége, értsd: szeretett feleséged”.

lelked szerint való jóbarátod. Vagy: „felebarátod, aki olyan mint a lelked” (Az Imit régi fordítása). Deutsch: „felebarátod, kit úgy szeretsz, mint magadat”.

Deut 13,8

közel... vagy távol. Kanaán vagy Babilón istenei vagy bármely más népe.

Deut 13,9

ne hajolj szavára. Vagy: „ne engedj neki” (Az Imit régi fordítása). „Szívednek hitével” (Ibn Ezra); azaz, ne engedd meggyőzetni magadat azzal, amit mond, még akkor sem, ha nem teljesíted, amit kíván.

ne hallgass rá. Ibn Ezra: „Tettekkel”. Úgy, hogy áldozol idegen isteneknek.

ne leplezgesd őt. Azzal, hogy hallgatsz róla.

Deut 13,10

meg kell ölnöd őt. Nem úgy, hogy magad hajtod végre rajta az ítéletet, hanem a bíróság elé kell állítani a csábítót, hogy ott ítéljék el.

kezed legyen az első rajta. A halálbüntetés nyilvános végrehajtásánál, XVII,7 szerint. A terhelő tanúnak kell a felelősséget vállalnia, bármily nehezére esik az.

A zsidó történet egy esetet sem ismer, hogy vallási csábítás miatt meg kellett büntetni egy hamis prófétát vagy a család egyik tagját.

13–19. A bálványimádással beszennyezett város.

Deut 13,13

Ha majd hallod. Ha eljut hozzájuk a hír; de nem kell vadászni és kutatni eretnecség után.

Deut 13,14

alávaló emberek. Héberül: **בני בליעל** „Belial fiai”. A Szentírás többször használja ezt a kifejezést alávaló, elvetemült emberek megjelölésére, akiknek beszéde, gondolatai és cselekedetei gonoszok. **kiindultak.** Azzal a szándékkal, hogy elcsábítsák testvéreiket.

Deut 13,15

te nyomozz. Gondos vizsgálatot kell végezni; a hírt teljesen bizonyítani kell, mielőtt vádat emelnek.

Deut 13,16

vesd tilalom alá azt. Az Imi régi fordítása: „kiirtva azt”. Deutsch: „pusztítsd el azt”. Lásd XX,17.

Deut 13,17

romhalom. Héberül: *tél*; v. ö. Józs. VI,17.26.

Deut 13,18

És ne tapadjon a te kezedhez semmi a tilalom alá vetett dolgokból. Ennek a tételnek sajátos szerep jutott a zsinagógában. A vagyonekobbzás szigorú tilalmában kell keresnünk annak okát, hogy ez a szigorú törvény gyakorlatilag soha alkalmazásra nem került a zsidóságon belül. Közreműködött ebben egy más törvény is, az, hogy a város elpusztításánál óvakodni kellett attól, hogy bármi is elpusztuljon, amin rajta van Isten neve. Ez annyira megy, hogy egy talmudi tekintély kijelentette, hogy ha egy ház van a városban, amelynek ajtaján rajta van a *mezusa*, akkor egy ilyen városon az elpusztítás parancsát nem lehet végrehajtani (Szanh. 113a). Egyébként megjegyzendő, hogy az e fejezetben előírt várospusztítás soha a valóságban nem került alkalmazásra, és a hagyományos szentírásmagyarázók szerint

עיר הנדחת לא היתה ולא עתידה להיות

„elpusztításra érett bálványimádó város soha nem volt és soha nem is lesz” (Tószefta Szanh. XIV,1). Ezek a szentírásmagyarázók abból a tényből indulnak ki, hogy korukig ilyen eset nem fordult elő. De hozzájárult e mondás megfogalmazásához az is, hogy a zsidó szentírásmagyarázók nem láttak ebben a törvényben mást, mint fenyegetést. A büntetés megjelölése inkább arra szolgál, hogy a bűn nagyságát jellemezze. A középkorban több ízben fordultak elő esetek, amidőn erre a bibliai szakaszra hivatkoztak, különösen a keresztes hadjáratok idejében. V. ö. Lea, History of the Inquisition in the Middle Ages I,107.154.

d) A szentség törvényei. (XIV–XV.)

A fejezet kezdő szavai bevezetésül szolgálnak az utánuk következő intézkedésekhez. Minthogy közeli kapcsolat van Isten és Izráel között, az Ő népe számára külön szabályok vannak, melyek megkülönböztetik más nemzetektől és folytonosan figyelmeztetik a szentség kötelességére.

| Deut XIV

1–2. Pogány szertartások ellen.

Deut 14,1

Fiai vagytok ti az Örökkévalónak. V. ö. Exod. IV,22. „Sok régi nép hitt abban, hogy istenektől és félistenektől származnak. Csakhogy a viszonyt testinek képzeltek. A héber Szentírásban azonban

Isten atyasága és Izráel fiúsága történelmi és etikai fogalom és Isten szeretetén, megváltásán és gondoskodásán alapszik” (G. A. Smith). Rabbi Júda értelmezése szerint Izráel gyermekei csak addig „Fiai az Örökkévalónak”, amíg engedelmeskednek az isteni akaratnak és elveszítik ezt a kiváltságot, ha engedetlenek. Ellenben Rabbi Meir véleménye az, hogy akár teljesítik fiúi kötelességüket, akár nem, sohasem szűnnek meg az Örökkévaló fiai lenni (Qidd. 36a).

Ne vagdaljátok meg magatokat. A gyász jeléül; lásd I. Kir. XVIII,28. Ne ejtsenek sebeket magukon fájdalmukban; először, mivel a testnek minden szándékos elcsúfítása meg volt tiltva; másodsor, mivel mint „Isten fiai” minden veszteségüket az Ő határozatának kell tekinteniök és ezért megnyugvással kell fogadni. A Talmud egy szép aggádát őrzött meg ezzel a tövel kapcsolatban: **לֹא תַגְדְּדוּ**, „Ne bomoljátok pártokra”.

(**לֹא תַעֲשׂוּ אֲגֻדּוֹת אֲגֻדּוֹת**). Maradjanak egységesek (Jebám. 14a); l. még Jer. XVI,6; XLI,5; XLVII,5.

ne tegyetek kopaszságot. Ez az elcsúfítás is pogány gyászszertartás volt; a levágott haját néha eltemették a holttesttel, mint a halottnak nyújtott áldozatot. Hasonló tilalom szól a papoknak Lev. XXI,5; a Deuteronomiumban a törvénynek szélesebb körű alkalmazást adtak, hogy magába foglalja az egész népet, amely „a papok királyságát” alkotta.

szemetek közé. Azaz, homlokotokon, v. ö. VI,8.

Deut 14,2

szent népe. Lásd VII,6.

3–20. Tiszta és tisztátalan állatok, halak és madarak.

Az étkezési szabályok kettős célja világos. Elsősorban az, hogy Izráel legyen „szent”, azaz meg legyen különböztetve minden más néptől; és ezek a törvények nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy fenntartsák Izráel különválását. Másodsorban azokat az állatokat, amelyek el vannak tiltva, „útálatos”-nak nevezi; undokok és az étkezésre nem kívánatosak; lásd a bevezető jegyzetet Lev. XI-hez (92. l.).

Deut 14,4

ökör, juh és kecske. Lev. XI. fejezete általánosságban beszél az eltiltott állatokról és csak néhányat említ meg. Itt egyenként megnevezi az ehető állatokat.

Deut 14,5

őz... zemer. A vadak hét faja.

dámvad. A megfelelő héber név még I. Kir. V,3-ban fordul elő. Egyesek antilópnak is fordítják.

vadkecske. Az arab és a szír nyelvben megtaláljuk a megfelelő sémi szót. Az analógiák szerint eredetileg **אֲנָקִי**-nak hangzott e név.

antilóp. Vagy: „gazella”. Mint személynév szerepel a Szentírásban. (Gen. XXXVI,21 s köv.)

teó. Deutsch: „bivalynak” fordítja, mások: „antilópnak” l. még Jes. LI,20.

zemer. Deutsch „zergének” fordítja; mások „vadkecskére” gondolnak.

Deut 14,6

amely hasított patájú. Bővebb magyarázatul lásd Lev. XI,3.

Deut 14,7

ezeket ne egyétek. Ez és a következő vers megfelel Lev. XI,4–8-nak.

hasadt patájúak közül. A héber szövegben ez után a **הַשִּׁטְוִיָּה** szó következik. A Szifré szerint ez is állatnév (l. még Chull. 60b; Bekóróth 6b).

Deut 14,9

ami a vízben van. A halakról szóló törvény itt rövidebb, mint Lev. XI,9 s köv.

11–20

A madarokról. Csak a tisztátalanokat említi meg itt. Lev. XI. kissé más sorrendben említi ezeket.

Deut 14,13

a raa. Lev. XI,14 nem említi ezt a madarat. Talán az ott említett **רֹאשׁ**-val azonos. A Talmud szerint abban a versben és az itt említett nevek mind ugyanarra az egy madárra vonatkoznak, amelyet többféle néven ismertek (Chull. 63b).

Deut 14,20

tiszta szárnyast. Lev. XI,21 s köv.-ben különbséget tesz az olyan szárnyas csúszó-mászók között, amelyek négy lábon járnak „és szökőszáraik vannak a lábuk felett” és az olyanok között, amelyeknek ilyen szökőszáraik nincsenek. Az előbbit megehetik, az utóbbit nem. A Szifré szerint a nálunk szereplő „tiszta szárnyas” megfelel a Lev. XI,21-ben megengedett fajtáknak és az előbbi versben érintett állatok pedig Lev. XI,23-ban leírt tiltott csoportnak a megfelelői. Így tehát itt is a sáskafajtákra gondol.

Deut 14,21

dögöt. Héberül: **נבלה**. Ennek a héber szónak jelentése tulajdonképpen ez: „egy állat hullája, amelyet nem a *sechita* előírásai szerint öltek meg” (Hoffmann). Tehát nemcsak az olyan állatra vonatkozik, amely természetes halállal múlt ki, hanem arra is, amelyet lelőttek.

semmi dögöt. A hagyomány szerint a „semmi” (**כל**) szóból következik **טריפה** tilalma (Szifré).

a jövevénynek. Lev. XVII,15 szerint a *nevéláh* húsának evése egyaránt tisztátalanná teszi az izraelitát és a jövevényt. A Lev.-ben a „jövevény” szó azt a nem-izraelitát jelenti, aki prozelita lett a szó teljes értelmében (*gér cedek*). Az itt szereplő „jövevény, aki kapuidban van” (*gér saar*, vagy *gér tosáb*) olyan „jövevény” (idegen), aki Izráel vallási életén kívül marad, de aki magára vállalta, hogy megtartja a hét noachida-törvényt, amelyek kötelezők mindenkire, aki emberi társadalomban élni akar (Lásd Exod. 132. old.).

vagy add el. A Talmudban vita van arról, hogy vajon szószerint kell-e az itt mondottakat érteni és a „jövevénynek” csak ajándékozni („adni”) szabad, az idegennek azonban „eladni” kell, vagy pedig mindkét igére mindkét főnév vonatkozik (Peszách. 21b).

Ne főzd meg. Lásd Exod. XXIII,19.

22–29. Tizedek.

Az évi termésnek egy tizedét el kell különíteni, és fölvenni a szentélybe, hogy ott elfogyasszák. Ez az úgynevezett „második tized”, ellentétben azzal a tizeddel, melyet a leviták életfenntartására kellett adni; Num. XVIII,26 s köv.

Deut 14,22

vetésed minden terméséből. A következő vers megmagyarázza, hogy itt gabonáról, mustról és olajról van szó.

évről évre. Minden év terméséből külön kell megadni a tizedet.

Deut 14,23

az Örökkévaló, a te Istened színe előtt. Azaz a központi szentélyben.

hogy megtanuljad félni az Örökkévalót, a te Istenedet. Ez a bibliai mondat azt fejezi ki, hogy legyen eltelve az Istentől függés érzésével. Ez volt a célja annak, hogy az izraelita a szent városban egye meg ezt a tizedet. Beléje vési azt a gondolatot, hogy az évi termés Isten adománya. Azonkívül, „valószínűleg a tizedadásra kötelezett ember és családja nem képesek maguk elfogyasztani a „tizedet” és kényszerülve lesznek legalább egy részét annak jótékony célokra fordítani” (Maimonidesz).

24–27

Az izraelita, aki nagyon messze lakott a szentélytől, pénzzé tehetette a tizedet és Jeruzsálemben vehetett érte, amit óhajtott és lakomázhatott Isten előtt háza népével és a levitákkal.

Deut 14,25

akkor tedd pénzzé. Vagy: „Akkor add pénzben” (Az Imit régi fordítása). Ezáltal a „tized” szentsége átmegy a pénzre (Hoffmann).

Deut 14,26

részegítő itala. Héberül: **בשכר**. „Többször megpróbálták bizonyítani, hogy a Szentírásban előírt és dicsért bor nem volt részegítő ital. Ez a vers ellentmond ennek” (G. A. Smith).

háza népe. Szó szerint: „háza” (Az Imit régi fordítása).

Deut 14,27

És a levitát. V. ö. XII,12.19.

28–29. A szegény-tized.

Ezt a két szombatév közötti idő harmadik és hatodik évében kellett leróni a második tized helyett, amelyet vagy pénzbeli értékét Jeruzsálemben kellett elfogyasztani. Ezekben az években azt, ami megfelelt a második tizednek, otthon kellett tartani a szegények számára. A harmadik évet „a tized évének” nevezték (XXVI,12).

Deut 14,28

végével. Itt nem ugyanazt jelenti, mint XV,1-ben. Inkább azt jelenti: „vége felé” vagyis miután behordták az aratást.

vidd ki. Vagy: „válaszd el” (Deutsch).

minden tizedét. Az első és második tizedet.

add le. Az Imit régi fordítása: „tedd le”. Deutsch: „hagyjad”. Azaz bocsásd a leviták és a szegények rendelkezésére.

Deut 14,29

a levitát. Ő elviszi az első tizedet, ami őt illeti; Num. XVIII,21.

a jövevény, az árva és az özvegy. Ezek gyámoltalanok, tehát ők kapják a szegény-tizedet.

jóllakjanak. Mivel gyámoltalanok, bőségesen el kell őket látni.

megáldjon téged. A szegény-tized célja, megtanítani arra az üdvös kötelességre, hogy az ember gazdagsága csak akkor jelent valóban áldást, ha másoknak is jut belőle, mások is részesülnek annak örömeiben. A gazdagság élvezése, ha az illető nem gondol a szükségben levők segítésére, nem ad állandó megelégedettséget; az ilyen életen nincs áldás.

| Deut XV.

Az elengedés éve.

Minden hetedik év legyen az adósságok elengedésének éve; ez azonban ne legyen ok arra, hogy erre már előre számítva egyáltalán ne adjanak kölcsönt. Épígy az egyéni szolgálat hetedik éve hozza meg a szabadságot a héber szolga számára és gazdájának bőkezűen meg kell ajándékoznia a fölszabadult rabszolgát.

1–11. Az adósságokról.

Deut 15,1

Minden hetedik év végén. Szó szerint: „Hét év végével” (Az Imit régi fordítása). L. még Jer. XXXIV,14.

tégy elengedést. Vagy „rendezz elengedést” (Deutsch). Héberül: **תעשה שמיטה**. Az elengedés kétféle volt: 1. A földet nem volt szabad bevetni; lásd Exod. XXIII,10 s köv.; Lev. XXV,2 s köv.; 2. a kölcsön elengedése.

Deut 15,2

az ő követelését, amit követelhet. Vagy: „az adósságot, amit hitelezett” (Az Imit régi fordítása). **ne hajtsa be felebarátját és testvérén.** Az Imit régi fordítása: „ne szorítsa felebarátját és testvérét”. Ne követelje a fizetést. Ez a törvény földművelő társadalom számára készült, ahol minden családnak megvolt a maga gazdasága. Kölcsönt csak valamely szerencsétlenség esetén vettek fel. Tehát a kölcsön inkább jótékonyosság volt, mint üzlet. A körülmények teljesen megváltoztak, midőn a gazdasági élet bonyolultabb lett és az emberek kereskedelemmel kezdtek foglalkozni. Az üzleti életben felvett kölcsön egészen más jellegű volt és eltörlését nem lehetett erre a törvényre hivatkozva követelni. Tehát időszámításunk első századában Hillél egy olyan intézkedést léptetett életbe, amely szerint az elengedés éve nem érintette az olyan adósságokat, amelyeket bejelentettek a törvényszéknél az elengedés évének megkezdése előtt. A hitelező biztosíthatta követelését az elveszés ellen, ha megjelent a *Béth Din* előtt és ezt a nyilatkozatot teszi: „Kijelentem előttetek, e törvényszék bírái előtt, hogy be fogom hajtani minden követelésemet, amivel N. N. tartozik, bármikor kívánom”. Ezt az intézkedést *proszbol*-nak nevezték. (Lásd, Blau, Proszbol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte. Festschrift zum 50 Jährigen Bestehen der Franz-Josef-Landesrabbinerschule in Budapest, 1927.)

testvérén. T. i. izraelita honfitársán.

kihirdették az elengedést az Örökkévaló előtt. Azaz, az Ő tiszteletére, mert minden vagyon és gazdagság az Ő ajándéka (Ibn Ezra).

Deut 15,3

Az idegenen. A héber szó *nochri*, megkülönböztetendő a *gér*-től. Az „idegen” csak kereskedni jön Palesztinába. Reá nem nehezednek terhek sem (Exod. XXIII,10 s köv.), amelyek a hetedik évvel járnak, érthető tehát, hogy a vele járó esetleges előnyöket sem élvezi. Figyelemreméltó, hogy a Tóra nem mondja, hogy a hitelező köteles pénzét követelni; csak megteheti, ha akarja.

engedje el kezéd. Úgy is magyarázták, hogy a fizetést nem volt szabad követelni, de ha az adós önként felajánlotta, elfogadhatta.

Deut 15,4

Bizony nem lesz közötted szűkölködő. Ez az ideális állapot akkor valósul meg, ha az 5. versben foglalt követeléseket teljesítik. Tehát nincs ellentétben a 11. vers kijelentésével: „nem fog kifogyni a szűkölködő az országból”.

Deut 15,5

hogya hallgatsz. Szó szerint: „Csak ha hallgatsz” (Az Imit régi fordítása).

Deut 15,6

amint megígérte neked. Lásd VII,13; Exod. XXIII,25; Lev. XXVI,3 s köv.

kölcsön adsz majd. Ez, épúgy mint a 4. vers, feltételes ígéret, amely valószínűleg épúgy nem valósulhat meg, mint az, hogy „nem lesz közötted szűkölködő”. A zsidók, míg hazájukban laktak, aránylag keveset foglalkoztak kereskedelemmel és pénzkölcsönzési ügyletekkel. Ezek a foglalkozási ágak a szétszóródás évezredeiben váltak népszerűvé közöttük. Ez természetes is. Idegen országokba kerülve, kevésbé tudtak az „östermelők” közé beilleszkedni. Leginkább városokban helyezkedhettek el és csak olyan kereseti pályákon próbálkozhattak, ahol ők maguk teremtetek új lehetőségeket. Csaknem ugyanolyan mértékben, amennyire a kereskedelem és pénzügy területein szerepelnek, találkozunk velük más „városi” pályákon is, például a kis- és nagyiparban: a középkorban az orvosi pályán, a legújabb és az újkorban pedig csaknem az összes „szabad pályákon”. Érdekes tünet a keresztény középkorban, hogy a pénzkölcsönzést tudatosan a zsidókra bízták, mert a hithű keresztények nem akartak egymástól kamatot szedni, viszont az ezzel járó haszonról sem szerettek volna lemondani, így tehát zsidó közvetítéssel adták ki a pénzüket kamatra.

7–11

Figyelmezteti az izraelitát, nehogy az elengedés évének közeledése akadályozza őt abban, hogy segítsen szűkölködő testvérén.

Deut 15,7

bármelyik kapudban. Azaz bármelyik városodban (v. ö. XII,12). A Szifré erre alapítja ezt a szabályt: „Saját városod szegényein előbb kell segíteni, mint más városéin”.

országodban. A Szifré itt is kiemeli, hogy előbb kell a Szentföldön lakó szegényen segíteni, mint a Palesztinán kívül lakó izraelitán.

Deut 15,9

szemed könyörtelen volna. Vagyis: megtagadnád a segítséget arra gondolva, hogy nem kapod vissza a kölcsönt.

ellened kiált az Örökkévalóhoz. Isten hallja azoknak a kiáltását, akikkel rosszul bánnak; v. ö. Exod. XXII,22.

Deut 15,10

ne legyen irigy a szíved. Vagyis: ne add rosszkedvűen a kölcsönt; v. ö. Péld. XIX,17: „Az Örökkévalónak ad kölcsön, aki könyörül a szegényen és tettét megfizeti neki”.

Deut 15,11

Mert nem fog kifogyni a szűkölködő az országból. Lásd a 4. verset.

12–18. A rabszolgák szabadonbocsátása.

Az ember olyan súlyos helyzetbe kerülhet, hogy kölcsönnel sem segíthet már magán. Hogy a nyomortól megszabaduljon, eladhatta magát a zsidó ember egy időre, ami alapján véve azt jelentette, hogy egy másik háztartás tagja lett, ahol munkájával szerzi meg élelmét és lakását. A bibliai rabszolgaság egészen más volt, mint Görögországban vagy Rómában. A gazdának többféle kötelessége volt a rabszolgával szemben és ha kegyetlenül bánt rabszolgájával, ha egy fontos testrészét sértette meg, a rabszolga azonnal visszanyerte szabadságát. Lásd Lev. 284. l. Hat évi szolgálat után felszabadul a rabszolga és gazdája köteles ekkor a felszabadultat bőségesen ellátni minden szükségessel, hogy új életet kezdhessen. Ez jellemző a Tóra emberséges gondolkozására a rabszolga iránt.

Deut 15,12

Ha eladja magát. Ez azt mondja, hogy a héber ember eladhatja magát. A Talmud szerint a Szentírás itt arról az esetről szól, ha egy embert a bíróság ad el, mert rablást követett el és nem képes visszatéríteni az elrablott tárgy árát (Qidd. 14b); Exod. XXII,2.

héber nő. Ez kiegészítés az Exod. XXI,1–6-ban közölt törvényhez és azt állapítja meg, hogy egyforma bánásmódban kell részesíteni a férfit és a nőt. L. még Exod. XXI,7 s köv.

Deut 15,14

Juttass neki. Az Imit régi fordítása: „Meg kell őt ajándékoznod”. Az eredeti értelme: tégy a nyakára (עֲנִיק) egy ajándék-láncot (l. még Zsolt. LXXIII,6); ebből keletkezett az általános „megajándékozás”, „juttatás” értelem. Bőségesen adj neki, ne csak a törvény betűinek engedelmeskedjél.

juhodból, szérűdből és présházadból. A felszabadított rabszolgát úgy kell megsegíteni, hogy új életet kezdhessen. Ez az elv (העֲנִיקָה) része lett a zsidó szociális etikának.

Deut 15,15

Egyiptom országában. Jusson emlékezedbe, hogy te is isteni kegyelemnek köszönheted szabadságodat; v. ö. XVI,12.

Deut 15,16

Nem megyek el tőled. Erről és a következő versről lásd Exod. XXI,5 s köv.

Deut 15,17

az ajtón. Lehet, hogy a héber szó a fülcimpát jelenti.

Szolgálóddal is így tégy. A Szifré így magyarázza: „Ez arra vonatkozik, hogy „juttass neki” (14 v.). Azt mondhatnád, hogy ez arra is vonatkozik: végy egy árt és szúrd át fülén és az ajtón. De midőn a Tóra azt mondja: *ha ő így szól hozzád*, csak a hímnemű névmást használja a nőneműt nem. Tehát a rabszolganő eltávozik a hetedik évben és nem szúrják át a fülét.

Deut 15,18

kétszeres béridejét. Az Imit régi fordítása: „kétszeres bérét”. Deutsch: „kettős béreért”. A gazdának kétszer annyit ér egy ilyen szolga, mint egy béres. A rabszolga a háztartás tagja, tehát munkáját éjjel-nappal igénybe vehette.

19–23. Az elsőszülöttekről.

Ennek a résznek, amely a barmok elsőszülöttségével foglalkozik, a XIV,22–29 után kellett volna következni, ahol a tizedről van szó. De az utolsó versek a szegény-tizedet említették meg, tehát a szegények dolgával foglalkozik ennek kapcsán az utána következő rész.

Deut 15,19

Minden elsőszülöttet. Az elsőszülöttek feláldozásáról lásd Exod. XIII,2.

Deut 15,20

évről-évre. Az áldozást nem szabad elhalasztani egy éven túl. Ez nem ellenkezik azzal, amit Exod. XXII,29 mond: „a nyolcadik napon szenteld nekem”, mert a Mechilta ezt úgy magyarázza, hogy a nyolcadik naptól kezdve; v. ö. Lev. XXII,27.

háza népe. Szó szerint: „háza” (Az Imit régi fordítása).

Deut 15,21

És ha hiba van rajta. Az elsőszülöttekről szóló törvénnyel foglalkozik Lev. XXVII,26 is; ott meg van tiltva az elsőszülöttet bármily más célra szolgáló áldozatul használni. Ugyanígy Num. XVIII,17 s köv., ahol kijelenti, hogy az elsőszülöttek húsa a papot illeti. Ezek a szavak: „az Örökkévaló, a te Istened színe előtt fogyaszd el” arra a személyre vonatkoznak, aki jogosítva van azt megenni, t. i. a pap, amint az elő van írva a Numeri-ban. Minthogy a Deuteronomium a Pentateuchus előző könyveinek folytatása, Mózes hallgatói nagyon jól tudták, hogy ki egye meg az elsőszülöttet, amint azt már előbb elrendelte (Hoffmann).

| Deut XVI.

e) A három zarándokünnep.

Arról, hogy évente háromszor a szentélyhez kell zarándokolni, már többször volt szó: Exod. XXIII,14 s köv.; XXXIV,18 s köv.; Lev. XXIII,4 s köv. és Num. XXVIII,16 s köv. A Deuteronomiumban azért ismétli újra ezeket a törvényeket, mert ki akarja emelni a központi szentélyt, ahol Izráelnek gyülekeznie kell ezeken az ünnepeken. Ezeknek a zarándokünnepeknek kettős a jelentőségük. Mindegyiknek van valami fontos kapcsolata a nemzet múltjával és egyúttal összefüggésben vannak a földművelő év három évszakával. „Figyelembe kell venni a három ünnep gazdasági jelentőségét. Ez megerősíti azt a tényt, hogy Izráel valamikor földművelő nép volt és hogy kereskedő jellege nem veleszületett tulajdonság, mint általában hiszik, hanem a későbbi korok kedvezőtlen körülményeinek eredménye. Nekünk is és a világnak is jó emlékeztetőbe juttatni, hogy népünk történetének van földhöz kötött, idillikus oldala is” (M. Joseph).

1. A peszach.

Deut 16,1

a kalászerés. Héberül: **אביב**. Mahler professzor kimutatja, hogy ez az egyiptomi „*epiphi*” hónapnévvel azonos. Később „*nisan*”-nak nevezték ezt a hónapot.

a te Istenednek Tiszteletére.

éjnek idején. Num. XXXIII,3 említi, hogy „a peszach után való reggelen mentek ki Izráel fiai”. A felszabadítás éjjel történt (Exod. XII,31), azonban a kivonulás csak a peszach-áldozást követő nap reggelén kezdődött.

Deut 16,2

És áldozd. Az izraeliták számára az Isten iránt kifejezendő hála természetes módja volt az oltáron bemutatott áldozás.

juhok és szarvasmarhát. Exod. XII,3 s köv.-ben az a rendelkezés, hogy bárány legyen a peszachi áldozat; azonban ez a korlátozás csak erre a különös alkalomra szólt, nem a templomban évenként bemutatandó áldozásra. Más magyarázat szerint a bárány szolgált peszach-áldozatul, a szarvasmarha pedig ünnepi áldozatul. Ezt megerősíti II. Krón. XXXV,7 s köv. Ennek a fejezetnek 13. verse megmondja, hogy a peszach-áldozatul szolgáló bárányt „megsütötték tűzön, rendelet szerint” és a szarvasmarhákat, amelyek „szent áldozat” voltak, megfőzték a fazekakban. Ez tilos volt a peszach-áldozattal kapcsolatban, de meg volt engedve az ünnepi áldozásnál.

Deut 16,3

mellette. T. i. a peszach-áldozat mellett.

a sanyarúság kenyerét. Így nevezik, mert amikor készítették, a nép nagy bajban és nyomorúságban volt, miután hirtelen kellett eltávozniuk Egyiptomból (Exod. XII,34.39). De természetes eszmétársítás révén kapcsolatban van az egyiptomi szolgasággal is.

sietséggel. A körülmények, amelyekkel kiköltözésük össze volt kapcsolva, lehetetlenné tették az izraeliták számára azt a gondolatot, hogy szabadságukat saját erejüknek köszönhetik.

Deut 16,4

nálad. A hagyomány szerint ez azt jelenti, hogy a „te” kovászodat nem láthatod, de láthatod a másét (Szifré; Peszách. 5b).

az előző napon este. Szó szerint: „este, az előző napon” (Az Imit régi fordítása). Az az este, amelyen az első nap kezdődik, vagyis niszán hó 14-e. Az „este” szó nem azt jelenti, hogy az áldozatot éjjel kellett bemutatni, hanem estefelé.

reggelig. Az ünnep második napján (niszán 16-ika); ez a tilalom az ünnepi áldozatra (**חגיגה**) is vonatkozik.

Deut 16,5

kapuid egyikében. Ismétli a törvényt, nehogy az izraelita azt gondolja, hogy ugyanúgy kell eljárnia, mint a felszabadulás éjszakáján, midőn mindegyik családfő házának bejáratánál vágta le a bárányt és vérével bekente a kapufélfát.

Deut 16,6

a helyen. A samaritánus szöveg **במקום**-ot olvas. Ez azonban fölösleges, mert az **אל** szó gyakran **על** értelmében használtatik.

Deut 16,7

Süsd meg. Szó szerint: „Főzd meg”; l. még II. Krón. XXXV,13; Tószafóth Chull. 96b. s. v. **אבל**.

reggel. Niszán hó 16-án.

menj haza sátraidba. Azaz, otthonodba, vagy a zarándokok ideiglenes lakásába Jeruzsálemben (Ehrlich).

Deut 16,8

Hat napon át. A 3. versben és Exod. XIII,6 s köv. versekben a parancs úgy szól, hogy hét napon át kell kovásztalant enni. Többféle módon próbálták összeegyeztetni ezt a két intézkedést. A legegyszerűbb, ha ezt a verset kapcsolatba hozzuk a megelőzővel. Miután elhagyták a szent várost,

még hat napig kell kovásztalan kenyeret enni. A rabbik ezekből a részekből azt a következtetést vonták le, hogy csak az ünnep első napján kötelező a kovásztalan kenyér evése; a többi hat napon nem szabad az izraelitáknak kovászos kenyeret enni, de nem köteles enni kovásztalant. Nem vét a törvény ellen, ha például gyümölcsöt eszik helyette (Rási; Peszách. 120a).

a hetedik napon. A peszach hetedik napján.

A peszach a legfontosabb történelmi ünnep, egyúttal Izráel nemzeti életének kiindulópontja és vallási eszméinek forrása. A bibliai korban látjuk, hogy különös ünnepélyességgel ülték meg a nemzeti élet fontosabb fordulóinál; így a vallási megújulás korában, olyan jámbor királyok uralkodása alatt, mint Hizkija; II. Krón. XXX és Jósia, II. Krón. XXXV.

9–12. A hetek ünnepe.

Deut 16,9

attól fogva, hogy kezdenek sarlót vinni az álló gabonába. Vagy: „amikor bocsátod a sarlót a vetésre” (Deutsch). Lásd Lev. XXIII,15.

Deut 16,10

a hetek. Héberül: **שבועות**. Exod. XXIII,16 „az aratás ünnepének” nevezi, Num. XXVIII,26 „a zsongék ünnepének”, földművelési fontosságára célozva.

A liturgiában **זמן מתן תורתנו**-nak, a „Tóra-adás napjának” nevezik, ami a szinaji kinyilatkoztatásra utal. Így tehát a természettel és a történelemmel egyaránt kapcsolatban áll.

kezed tehetségéhez mért önkéntes felajánlással, amelyet adsz. Az Imit régi fordítása: „kezed felajánlásához képest, melyet adsz”. Deutsch: „szabad ajándékkal, melyet vagyonedhoz képest felajánlsz”. Vagyis az áldozó vagyoni viszonyainak megfelelő adományt. Peszachkor az izraelita adománya meg volt szabva, a Hetek ünnepén mindegyik zárandok annyit adott, amennyit saját megítélése szerint adhatott.

Deut 16,11

És örülj. V. ö. XII,12; XIV,29. Az ember kötelessége, hogy vidám legyen és szívből örüljön az ünnepeken, ő és felesége, gyermekei és akik tőle függnék. Tedd boldoggá a gyermekeket, adj nekik édességet és diót, az asszonyoknak végy ruhát és ékszeret tehetséged szerint. Az is kötelességed, hogy adj ételt az éhezőnek, az árvának és az özvegynek és más szegényeknek (Sulchán Árúch).

Deut 16,12

rabszolga voltál Egyiptomban. „Azért szabadítottalak ki Egyiptomból, hogy teljesíthesd ezeket a parancsolatokat” (Rási a Mechilta di Rabbi Simeón ben Jóchai alapján).

A Sábúóth tulajdonképpen a peszach befejezője (**עצרת**). Némelyik ritusban felolvassák Ruth könyvét, amely pompás képet rajzol a régi Palesztina földműves életéről. Egyes gyülekezetekben az is szokás, hogy Sábúóth éjszakáját virasztással töltik – miként a Hósaná Rabbát megelőző éjszakát – és a Tórából, a prófétákból és a rabbinikus irodalomból olvasnak fel részleteket. Az erre a célra szolgáló könyv **ליל שבועות תקון** néven ismeretes. Általánosabb szokás, hogy ezen az ünnepen a zsinagógát virágokkal és növényekkel díszítik; lásd Lev. 248. l. Sábúóth ünnepén vezették be először a zsidó gyermeket a zsidó vallás és a héber nyelv tanulmányozásába.

13–15. A sátrak ünnepe.

Deut 16,13

A sátrak ünnepét. A név magyarázatát lásd Lev. XXIII,42; Exod. XXIII,16 és XXXIV,22 „betakarítás ünnepének” nevezi.

Deut 16,15

Hét napon át. Érdekes, hogy a Tóra itt nem említi a *Semini Acereth*, a nyolcadik napot, miként ez Lev. XXIII,36-ban történik. Ennek említése valószínűleg azért marad el, mert itt nem sorolja fel az összes ünnepeket, hiszen Rós Hasáná és Jóm Kippur sem kerülnek szóba. Talán amiatt nem említik, mert a hagyomány szerint a *Semini Acereth*-et külön ünnepnek (**רגל בפני עצמו**) tekintetik. Viszont erre az ünnepre külön nem kellett felzarándokolni. Aki már Jeruzsálemben töltötte a „sátrak ünnepét”, természetesen ezt a napot is ott ünnepelte meg.

légy mindig vidám. Minthogy ez az ünnep egybeesett a betakarítási munkálatok befejezésével, érthető, hogy ekkor zarándokoltak legtöbbször fel Jeruzsálembé. Egyébként a talmudi irodalomban, ha a **חג** nevet említik, akkor a „sátrak ünnepét” értik ezen.

Vidám hangulat volt mindig jellemző vonása a sátrak ünnepének. A szentély fennállásának idején a papok lulávvál és eszroggal kezükben jártak az oltár körül és a sófár hangjai mellett énekelték: „Ő Örökkévaló, segíts csak, ó Örökkévaló, boldogíts csak!” (Zsolt. CXVIII,25). A legnagyobb lelkesedést a vízmerítés szertartása keltette. Erről a Misna azt mondja: „Aki nem látta a vízmerítéssel kapcsolatos vigadozást, nem látott igazi vígságot életében” (Szukká V,2). Jámbor és elismert emberek fáklyákkal kezükben táncoltak, a leviták és a nép dalokat és himnuszokat énekeltek fuvola, hárfa és cimbalom kísérete mellett.

A későbbi fejlődés folyamán a „kilencedik nap”, – amely tulajdonképpen a *Semini Acereth*, a nyolcadik nap ismétlése naptári kétségek felmerülése miatt – **שמחת תורה** néven nagyon népszerűvé vált, mert ezen a napon fejezték be a Tóra utolsó hetiszakaszát és kezdték el ismét *Berésith* szidrájának olvasását. A középkorban szokássá vált, hogy kiemelik az összes Tóra-tekerceket a szekrényből és körmenetben körülviszik a zsinagógában. Mivel zsidó szülőknek mindig volt gondjuk arra, hogy gyermekeikben ébren tartsák a vallás iránti szeretetet és érdeklődést, ezt a napot a gyermekek ünnepévé tették. Némely zsinagógában felhívták a gyermekeket a Tóra felolvasásához. Gyümölcsöt és édességet osztottak ki köztük.

Az ünnepélyes körmenetben is résztvesznek, héber szavakkal és vallásos jelképekkel díszített zászlócskákkal követik a Tórát körülhordozó felnőttek menetét.

„És így, változó körülmények között, évszázadokon át megmaradt a „sátrak ünnepének” vidám hangulata. Régen mint az aratást kísérő vígság, majd mint az istentisztelet szerelte öröm, majd pedig mint győzelmes hódolat a Törvény, Izrael elidegeníthetetlen elsőszülöttségi joga előtt, ahonnan *vígsággal merít vizet az üdv forrásából*” (H. M. Adler).

Deut 16,16

Évenként háromszor. Ennek a versnek tartalma előfordul még Exod. XXIII,14–17 és XXXIV,23. **üresen.** Azaz áldozat nélkül.

V. Sófetim. (XVI,18–XXI,9.)

Deut XVI.

2. A nép kormányzása. (XVI,18–XVIII.)

Ez a rész intézkedéseket tartalmaz a bírák, a király, a papok és a próféták felől, akik mind a héber állam tisztviselői, illetve szellemi vezérei.

a) Bírák és igazságszolgáltatás.

Intézkedni kell a rendezett polgári közigazgatás dolgában. Az igazságszolgáltatás legyen független, könnyen elérhető és teljesen pártatlan; v. ö. II. Krón. XIX,5–11.

Deut 16,18

Bírákat. Helyi világi tisztviselők, akik ítéletet hoznak.

felügyelőket. Vagy: „tisztviselőket” (Az Imit régi fordítása); héberül: *sóterim*; lásd I,15.

minden kapudban. Vagy: „az összes kapuidban”. A törvényszéki tárgyalások rendszeren a város kapuiban folytak le.

törzseid szerint. Azaz, minden törzsnek saját városában.

igaz ítélettel. A bírák legyenek hozzáértők és pártatlanok és ne válasszák őket társadalmi vagy családi okokból; lásd I,13.

Deut 16,19

El ne hajlítsd. Ezek a parancsok egyesszámban vannak, mintha egyenként szólnának minden bírónak (Ibn Ezra). V. ö. Exod. XXIII,6.

ne tekints személyt. Az Imit régi fordítása: „ne ismerj tekintélyt”. A héber szólásmód azt jelenti, ne légy részrehajló; v. ö. Lev. XIX,15. Teljes becsületességgel kell az ügyet meghallgatni, akár kicsiny, akár nagy összegről van szó, a peres fél akár szegény, akár gazdag (Szanh. 8a). A rabbik azonban elrendelték, hogy kivételt kell tenni az árva esetében, akinek ügyét elsősorban kell meghallgatni; azután az özvegyét; továbbá egy nő ügyét előbb kell meghallgatni, mint egy férfiét (Sulchán Áruh, Chósen Mispát XV,2). A bíró mindenkit türelemmel és udvariasan hallgasson meg. Óvakodnia kell attól a kísértéstől, hogy igazságtalan ítéletet mondjon a szegény iránti számalomból. „A bíró ne mondja: Ez az ember szegény, ellenfele gazdag és az utóbbinak kötelessége rajta bajában segíteni. Tehát a gazdag ellen fogok dönteni és így segítek a szegényen, anélkül, hogy alamizsnát kelljen elfogadnia. Azt se mondja a bíró: Hogyan szegényítsem meg a gazdagot egy ilyen kis összeg miatt. Az ő javára fogok dönteni, de azután megmondom neki, hogy ajándékozza oda az összeget a szegénynek.” (Szifra Lev. XIX,15.) Lásd Exod. XXIII,3.

megvesztegetést. Vagy: „ajándékot”. A bírónak tilos bármiféle ajándékot elfogadni; lásd XXVII,25. Keleten igazságos bírónak tartották azt, aki csak attól a féltől fogadott el ajándékot, akinek igaza volt, a zsidó hagyomány szerint még ilyen esetben sem fogadhat el a bíró ajándékot (Szifré).

megvakítja a bölcsék szemét. A tények és mellékkörülmények tekintetében, s a bíró végül mégis akaratán kívül az ajándékozó félnek fog igazat adni (Ketúb. 105. ab).

az igazak szavait. Azokét, akik különben igazságosak volnának. Deutsch hozzáfűzi magyarázatul: „értsd: a bírák szavait, akiknek igazaknak kell lenniök”. Egyesek a „szavai” helyett „pöreit” fordítanak. Eszerint azt jelentené ez a kitétel, hogy a megvesztegetés eredményeként annak a kárára dől el a pör, akinek igaza van.

Igazságot, igazságot kövess.

Deut 16,20

Igazságot, igazságot. Vagy: „ami mindenesetre igazságos”, vagy „igazságot, csak igazságot”.

Héberül: **צדק צדק תרדף**. Az „igazság” szó megkettőzése a leghatásosabban hangsúlyozza az igazságosság magasztos kötelességét. „Igazságot, akár hasznodra vagy károdra szolgál, akár szóban vagy cselekedetben, akár zsidóval vagy nem-zsidóval szemben” (Bachja ben Aser). Egy chaszid rabbi mondotta, hogy ez a felszólítás: „igazságot, igazságot” magában foglalja ezt is: „Ne használj igazságtalan eszközöket, hogy biztosítsd az igazság győzelmét” – mély értelmű szavak ezek. Az ember nehezen érti meg, hogy az igazság elég erős és elég magasztos ahhoz, hogy győzedelmeskedjen az igazságtalanság fölött segítség nélkül is. A próféták szemében az igazság isteni, ellenállhatatlan erő. Jesájánál például a **צדקה** szó kettős értelmű: „igazság” és „győzelem”, azaz, az igazság győzelmét jelenti a földön; lásd 504. l.

igazságot kövess. Ezt a szenvedélyes kifejezést a Tóra emberséges törvényhozása alap gondolatának tekinthetjük és benne tükröződik vissza a zsidó lélek vágyakozása a szociális igazságosság után.

Ugyanezt a vágyat juttatják kifejezésre Izráel prófétái, zsoltárosai és bölcsei. „Hadd hömpölyögjön mint a víz a jog s az igazság, mint a tartós patak” kiált fel Ámós (V,24). Az igazság nem az egyetlen etikai tulajdonság, amelyet Isten az embertől kíván, hanem a legmagasabb rendű tulajdonság. „Igazság és jog trónod talapzata” mondja a zsoltáros (LXXXIX,15); ezen nyugszik a monoteizmus gondolata.

Meg kell jegyezni, hogy az igazság eszméje a héber gondolkodásban egészen más, mint a görögben. Platon Köztársaságában, például, a társadalom harmonikus berendezését jelenti, aminek következménye, hogy minden emberi szeg megtalálja a számára alkalmas lyukat, úgyhogy akik alacsonyrendű munkát végeznek, legyenek megelégedve, hogy ezt felsőbbiségük köteles szolgálatában végezhetik. Kiemeli az emberi természet egyenlőtlenségét, míg a héber felfogás az igazságról az egyenlőséget hangsúlyozza. Ha meg akarjuk érteni az igazság eszméjét Izráelben, arra kell mindig gondolnunk, hogy az ember Isten képére van teremtvé, hogy minden emberi lényben van egy isteni szikra és hogy minden egyes emberi élet szent és nagy érték. Tehát az emberrel nem lehet úgy bánni, mint egy árucikkkel, mint személyiséget kell kezelni; és mint személyiség minden emberi lény jogosan igényt tarthat az életre, a megbecsülésre és munkája gyümölcsére. *Az igazság a tisztelettől áthatott megbecsülése mások személyiségének és elidegeníthetetlen jogainak*; épígy az igazságtalanság legszembetűnőbb megsértése mások egyéniségének (F. Adler). A zsidóság azt követeli, hogy az emberi személyiséget tisztelni kell minden emberi lényben; a pogány hadifogoly nőben, a bűnösben, sőt még a törvényszék által halálra ítéltben is. A gonosztevőre kiszabott korbácsütéseket szigorúan korlátozni kell, nehogy megbecstelenítsd testvéredet (XXV,3); és ha megérdemelte, hogy akasztófa-halálra ítéljék, emberi méltóságát még mindig tisztelni kell: testét nem szabad éjjelen át az akasztófán hagyni, hanem el kell temetni még azon a napon (XXI,23). Láthatjuk tehát, hogy míg Görögországban az igazság eszméje a harmóniával rokon, a hébereknél a szentséggel rokon.

Jesája (V,16) kijelentése minden időkre szól **האל הקדוש נקדש בצדקה**. „A szent Isten megszenteltetik az igazság által”. Összefoglalva, ahol nincs igazság, ahol nem tudják helyesen és igazán értékelni minden emberi lénynek, mint az igazság Istene alkotásának emberi jogait, ott a vallás megtagadását látjuk. Az elnyomót, aki másokon tipor, különösen az olyanokon, mint az árva és az idegen, aki képtelen arra, hogy védje magát, azt a Biblia Isten és az ember ellenségének tekinti. Az igazságtalanság és az elnyomás teljes eltűnése a Rós Hasáná „*semóne eszré*”-jében úgy szerepel, mint az ember történelmének végcélja és egyjelentésű Isten királyságának megvalósulásával a földön:

כל הרשעה כעשן תכלה כי תעכיר ממשלת זרן מן הארץ.

Azonban az igazság több, mint tartózkodás attól, hogy rosszat tegyünk embertársainkkal. „És leszen az igazságnak műve béke és az igazság munkája békesség és biztonság mindörökké” (Jes. XXXII,17). Ez pozitív fogalom és magában foglalja az irgalmasságot, az emberszeretetet és minden olyan törekvést, ami mások számára a legmagasabb és a legjobb.

Amint a Szentírásban az **אמת**-t („igazság”) rendesen megelőzi a „szeretet” (**חסד ואמתן**) figyelmeztetve bennünket arra, hogy az igazságot szeretettel kell kimondani, épúgy a **צדק** szó mellett is, – amit szintén „igazság”-gal fordítunk, – ott van a „szeretet” (**חסד**) mint szinonimája, annak kifejezésére, hogy a szigorú igazság végrehajtását enyhítse a szeretet, a szánalom és az emberiség. „Cselekedjél igazságosan és szeresd a könyörületedet” (Mika VI,8); így foglalja össze a próféta emberi kötelességeinket embertársainkkal szemben. A világ nem állhatna fenn, ha a legszigorúbb igazság (**מדת הדין**) kormányozná, – mondják a rabbik; ezért Isten az ő gyermekeit irgalommal (**מדה הרחמים**) enyhített igazsággal ítéli meg (Gen. r. XII,15). Mivel az igazságot (**צדקה**) ilyen értelemben fogta fel a zsidóság, természetes, hogy a későbbi héberben ugyanez a szó jelenti a „jótékonyosság”-ot is.

Az igazság nincs korlátozva az egyének közötti viszonyra sem. Kiterjed az emberi csoportok közötti viszonyra és érvényes a szegény követeléseinek tekintetében a gazdaggal szemben, a segítségre szorulóéra a segíteni tudóval szemben. És amint van szociális igazság, amely megszabja az egyes társadalmi osztályok kölcsönös kötelességeit, épúgy van nemzetközi igazság, amely megköveteli a tiszteletet minden nemzet iránt és hirdeti, hogy egy néptől sem szabad elrabolni nemzeti életét vagy

területét, nyelvét vagy szellemi örökségét. Az igazságnak ez a tágasabb felfogása kell majd, hogy áthassa az eljövendő igazi „Népszövetséget”. „Nem tudom, van-e tudomásuk róla, hogy a nemzetek szövetsége egy nagy zsidó próféta, Jesája látomása volt 3000 évvel ezelőtt” (I. C. Smuts); Jes. II,1–4.

„A világ a zsidóknak köszöni felfogását az igazságról”, mondja egy amerikai jogász. „Isten megadta nekik a képességet, hogy az örökké változó dolgokon keresztül meglássák a dolgokat, amelyek nem változnak. Ha ennek a jelentőségét és nagyszerűségét összehasonlítjuk minden más népnél minden más győzelmével, jelentéktelenné válnak azok.”

hogy élj. A pártatlan igazságszolgáltatás egyik feltétele Izráel létének, mint nemzetnek. Tanítóink, az elsőtől az utolsóig az igazság gyakorlásának megváltozását a nemzeti hanyatlás legveszedelmesebb jelének tekintik. „Az arra alkalmas bírák megválasztásával megérdemelte Izráel az életet és ez eredményezte, hogy békésen élhetett országában” (Rási a Szifré alapján).

XVI,21–XVII,7. A bálványimádás ellen.

A bálványimádás ellen való föllépés is kétségtelenül a kormányzással és igazságszolgáltatással foglalkozó törvények közé tartozik. A zsidó állam, mint teokrácia, az Isten iránti hódolaton nyugodott és a bálványimádást felségsértésnek tekintették. A rabbik erkölcsi magyarázatát adják annak a szoros viszonyoknak, amely a bírákról és a bálványimádásról szóló parancsolatok között van. „Aki olyan bírót nevez ki, aki alkalmatlan a hivatalára, ugyanolyan, mint aki egy *asérát* épít” (Szanh. 7b).

Deut 16,21

szent ligetet. Lásd VII,5.

Deut 16,22

oszlopot. Lásd VII,5 és Exod. XXIII,24.

amit gyűlöl az Örökkévaló, a te Istened. Ezek a kiegészítő szavak megkülönböztetik a pogány oszlopokat az ártatlan oszlopoktól, amelyeket Gen. XXVIII,18; XXXV,14 említ (Ibn Ezra, Dillmann).

| Deut XVII.

Deut 17,1

Hibás vagy silány állat (XV,21; Lev. XXII,20–22) áldozása megszenteltetésére Isten szolgálatának; Maleáki I,8; Gen. 474. l.

2–7. A bálványimádás leleplezése és büntetése.

Deut 17,2

helytelen. Szó szerint „rossz” (Az Imit régi fordítása).

Deut 17,3

amit én nem parancsoltam. Vagyis: amit én nem engedtem meg nektek, hogy imádjátok.

Deut 17,4

jelentik neked... bizonyos a dolog. A bíró nem ítélni pusztán feljelentésre, hanem eljárást kell indítania és alaposan meg kell a dolgot vizsgálnia; lásd XIII,15.

Deut 17,6

Két tanú. Akiknek hitelessége minden kétségen felül áll és vallomásuk teljesen megegyező; csak ennek alapján lehet ítéletet hozni. Nem kínozták a vádlottat, hogy vallomásra bírják vagy hogy

kierőszakolják a bíróság által óhajtott bizonyítékot, mint például Görögországban és az inkvizíció pöreiben. Vezető elve volt a zsidó törvénynek, hogy senki sem lehet tanú önmaga ellen főbenjáró vádnál (אין אדם משים עצמו רשע Szanh. 9b).

Deut 17,7

legyen rajta először. A vádoló tanúk kötelessége volt, hogy elsőként legyenek, akik saját kezükkel hajtják végre a halálos büntetést; ez komolyabb erkölcsi felelősséget ró rájuk midőn tanúskodnak.

8–13. Felsőbb bíróság.

Ez nem volt fellebbviteli bíróság, hanem egy felsőbb bíróság a központi szentélyben. Olyan ügyekben ítélezett, amelyek nagyon nehezek voltak a helyi bíróságok számára. Egy ilyen bíróságot említ II. Krón. XIX,8 s köv. A zsidó hagyomány, a Talmud és Josephus is bizonyítja, hogy egy ilyen bíróság állandóan működött Mózes korától a zsidó állam elpusztulásáig, sőt még azon túl is. A mai időszámítás első századában a jeruzsálemi Szanhedrin hozta a törvényeket és működött mint a legmagasabbfokú bíróság. Hetven tagból állt az elnöklő tisztviselők kivételével, aki rendszeresen a főpap volt. Vidéki városokban voltak kisebb, huszonhárom tagból álló Szanhedrinek.

Deut 17,8

nagyon nehéz. Az Imit régi fordítása: „eldöntetlen”. Deutsch: „ismeretlen”; l. még Gen. XVIII,14.

vér és vér között. Hogy a megölés szándékos vagy véletlen volt (Biúr).

jog és jog között. Vitás esetek vagyoni jogi kérdésekben.

sérelem és sérelem között. Olyan ügyek, midőn testi sérelem történt és a kár nagyságát nehéz megállapítani.

ami pörös ügy kapuidban van. Ha a helyi bírák között nézeteltérés van (Rási).

arra a helyre. Lásd XII,5.

Deut 17,9

a levita papokhoz. Azaz, a papokhoz, akik Levi törzséből származnak.

a bíróhoz. Héberül: שופט; a központi szentély bíróságának fejéhez. (L. még Jebám. 49b; Szóta 45a.)

abban az időben. Még ha kisebb tekintélye van is, mint elődeinek, köteles vagy határozatát elfogadni. Csakis saját korod bírója lehet a te bírád (Rási, Szifré és Rós Hasáná 25b alapján); lásd XIX,17.

Deut 17,11

ne térj el. „Még ha – véleményed szerint – azt mondják, hogy a jobb az bal és a bal az jobb, hallgass rájuk” (Szifré).

Deut 17,12

aki rossz szándékkal cselekszik. E bíróság határozatának feltétlenül engedelmeskedni kell. Az engedelmeség megtagadása a teokratikus felfogás mellett egyértelmű volna a lázadással az alkotmány ellen és halállal büntetendő. A hagyomány úgy magyarázza ezt a verset, hogy olyan bíróra (זקן ממרא) vonatkozik, aki nem engedelmeskedett a felső bíróságnak (Szanh. 86b).

a papra. A bíróság egyházi fejére.

b) A király.

14–20

Ezek a versek intézkednek a király választásáról, tulajdonságairól és kötelességeiről. Helyes, hogy legyen király, de izraelita születésűnek kell lennie és alkotmányos uralkodó legyen, aki a Tóra törvényei szerint kormányoz. Ne legyen állandó lovassága, hogy hatalma alá hajthassa a népet és ne tartson háremet; ő maga is tanulmányozza és tartsa meg az ország törvényeit.

Deut 17,15

bízást tehetsz. Az Imit régi fordítása: „Szabad tenned”. Deutsch: „Rendelni rendelhetsz”. Nem rendeli el a monarchiát, mint a bíróság felállítását, hanem csak megengedi. Ez magyarázza meg, hogy lehetséges a fellépés a király választása ellen, lásd I. Sámuel VIII.

kiválaszt. A király Isten választottja legyen; v. ö. I. Sám. X,24: „Látjátok ezt, akit kiválasztott az Örökkévaló”. Isten az ő választását az illető kor prófétája által tudatta.

idegen. A második templom idejében a rómaiak Heródest és rokonait, akik edómíta származásúak voltak, segítették Júdea trónjára. Midőn az egyik herodiánus király, I. Agrippa olvasta ezt a verset a templom udvarában az elengedés évének végén, „könnyekre fakadt, mert méltatlannak ítélte magát a királyi trónra idegen származása miatt. Erre a nép ezekkel a szavakkal vigasztalta: „Te a mi testvérünk vagy” (Szóta 41a).

ne szerezzen magának sok lovat. Háborúra. Nem volt kíváncsi, hogy harcias hajlamú legyen. „A régi királyok lovainak száma arányban volt katonáinak számával és hadi erejének mértéke volt lovainak száma” (Radin).

ne térítse vissza a népet Egyiptomba. V. ö. Exod. XIII,17; XIV,13 és Num. XIV,3; lásd XXVIII,68. **szaporítsa a lovakat.** L. I. Kir. X,28.

Deut 17,17

szíve el ne térjen. Bálványimádás felé, mint Salamoné (I. Kir. XI,4 s köv.). A háremélet haszontalan volta, rossz hatásai és cselszövevényei ismereteseek minden keleti udvar történetében.

ezüstöt és aranyat. Ez a figyelmeztetés szükséges, hogy megvédje a népet egy despota uralkodó kizsákmányolása ellen.

Deut 17,18

e tan másolatát. Héberül: **משנה התורה הזאת**. A LXX „Deuteronomion”-t fordít, ami azt jelentené, hogy csak Mózes V. könyvét kell leírnia a királynak. Ez téves értelmezés. Az egész Tórát le kellett másolnia.

A Talmud szerint a Tórának két másolata volt a király birtokában. Az egyiket a kincstárában őriztette, a másikat pedig mindig magával hordozta (Szanh. 21b), „épúgy, mint ahogy a mai köztársaságokban az elnök hivatali asztalán ott van az alkotmány” (Junker). Jósia király koronázásakor a kezébe adták „a bizonyosságot” (**העדות**), a hagyományos magyarázat szerint ezen a Tórát kell érteni; lehetne esetleg a két kőtáblára gondolni). (II. Krón. XXIII,11.) Az angol király koronázása alkalmával átadják neki a Bibliát a következő szavak kíséretében: „Megajándékozunk ezzel a könyvvel, a legértékesebbel, amit a világ nyujthat. Ebben van bölcsesség, ez a királyi törvény, ezek Isten élő szavai”.

a levita papok. Őrzői a tannak, amelyet ott őriztek a szövetség ládája mellett; lásd Deut. XXXI,26. A király példányát erről kellett lemásolni.

Deut 17,19

élete minden napján. Ez legyen útmutatója, folytonos elmélkedésének tárgya és mindennapi életének irányítója; Józs. I,8; Zsolt. I,2.

e törvényeket. Vagy: „különösen e törvényeket” (König). Valahányszor Izráel valamelyik királya lerázta magáról a Tóra igáját és nem követte az igazságosság szabályait, előtérbe kerültek a keleti despota uralomnak gonoszságai. Kegyetlenség, érzéketlenség a gyengék és szegények sorsa iránt, fősvénység, korrupció és zűrzavar minden közügyben. Épp ezek a bűnök, amelyek ellen Izráel igazi prófétái folyton küzdöttek (Harper).

Deut 17,20

nehogy szíve fölülemelkedjék. „Ha az elbizakodottságot elítéljük még a királynál is, mennél inkább megvetendő bűn az egy közönséges halandónál” (Náchmánidesz).

testvéreinek. Az izraelita király előtt alattvalói „testvérei” voltak. Lásd a jegyzetet 256. l.

a parancsolattól. A királyról és kötelességeiről szóló parancstól.

hogy hosszú életű legyen. A király hűsége a Tórához és a királyságra vonatkozó parancsolataihoz megerősíti trónját és biztosítja azt gyermekei számára.

c) Papok és leviták.

Deut 18,1

Lévi törzse, amely magába foglalta a papokat és a levitákat, nem kapott földbirtokot.

Deut 18,1

a levita papoknak. Lásd. X,9.

osztályrésze: Szó szerint: „része” (Az Imit régi fordítása)

az Örökkévalónak tűzáldozatait. Ezek a következők: *a)* az égőáldozat, *b)* a lisztáldozat, *c)* a hálaáldozat és *d)* a bűnáldozat. Mindezekből az áldozatokból egy bizonyos rész a papoké volt.

birtokát. Az Őt megillető részt; vagyis ami Őt illette és Tőle kapja ajándékkul Lévi törzse.

Deut 18,2

amint mondta neki. Lásd Num. XVIII,20.

Deut 18,3

a papok jussa. Szó szerint: „a papok joga”. Itt egyéb járandóságokról van szó, amelyeket Numeri nem említ; ilyenek azok, amelyek a rendes fogyasztásra levágott állatokból jutnak nekik és megkülönböztetendők az áldozati részekről.

Deut 18,6

És ha egy levita jön. Lévi törzsének csak egy része fog Jeruzsálemben élni és szolgálatot teljesíteni a szentélyben. A legtöbb közülük el fog szóródni a törzsek között. A nem leviták a saját törzsük földjén laktak, de a levitáknak nem volt meghatározott lakóhelyük; v. ö. Bírák XVII,7–9; XIX; I. Sám. II,36. A hivatalban levő papok el akarnak majd zárkózni a vándorló és vidékről feltörekvő leviták elől féltékenységből. Ezért van itt az az intézkedés, hogy ha bárki közülük a központi szentélybe jön, épúgy teljesíthet szolgálatot, mint a többi és épúgy részesül a papokat illető járandóságokban, mint a régebben ott levők.

Deut 18,8

Egyformán legyen részük az eledelben. Az Imit régi fordítása: „Egyenlő részeket élvezzenek”. Deutsch: „Hasonló részt élvezzenek”. Szó szerint: „Részt, mint részt egyenek”.

azon kívül, amit eladhat az ősei után. Vagy: „azon kívül, amit kiki elad őseiéből” (Az Imit régi fordítása); vagy: „az örökölt jószágon kívül, amelyet eladhat” (Deutsch).

Ez arra a jövedelemre vonatkozik, amit a levita őseitől örökölt birtokának eladásából kapott (Lev. XXV,33) vagy ami magánjövedelméből jutott neki. Ha a levitának volt ilyen külön jövedelme, levita testvére nem mondhatta neki: „Neked van elég, téged nem illet semmi papi járandóság”. Neki épúgy joga van az osztozkodásban részt venni, mint a többinek.

A modern kutatók ritkán bánnak igazságosan a papokkal. Dicsőítik a prófétákat, de csaknem mindig alábecsülik a papokat. Az igaz, hogy „a vallás súlypontja a pap számára máshol van, mint a próféta számára. Őt inkább érdekli az ember viszonya Istenéhez, mint az embertársaihoz, inkább érdekli az egyéni élete, mint a szociális élete” (Kuenen). „A pap előtt az ember több mint társas lény; megvan saját egyéni élete, megvannak örömei és gondjai, történelmi jogai, a multból eredő hagyományai és a jövőbe vetett reményei. Mindezt a pap a vallás befolyása alá helyezi, hogy megszenteltesse Istenhez való viszonya által. Az emberi élet minden részlete alkalmul szolgál a papnak Isten dicsőítésére” (Schechter).

A papok elsőrendű kötelessége volt a mult szellemi vívmányait a vallásos intézmények segítségével megőrizni. Ő nyújtotta a népnek a vallás mindennapi kenyerét, megőrizte mindazt, ami értékes, hogy a népet vele táplálja és irányítsa. Úgy jellemezni a papot, hogy ő előtte a külsőségek sokkal fontosabbak, mint az erkölcsi értékek, nagy tévedés. Noha Maleákinak volt oka panaszkodni kora

papjai miatt, nem túlzás, amit a papi törzs érdemeiről mond a multban: „Akkor az igazság tana volt szájában és álnokság nem találtatott ajkain, üdvben és egyenességben járt Velem és tömegeket térített meg a bűntől” (II,6). Lásd még a jegyzetet e fejezet végén.

d) A próféták.

9–22

Annak az álláspontnak a közlését, melyet Izráel a prófétákkal szemben elfoglal, megelőzi szigorú és részletes megrovása minden érintkezésnek jövendőmondókkal és varázslókkal; ismétlése a Lev. XIX,26.31-ben elmondottaknak. A nép természetesen szeretné tudni a jövőt és megismerni az isteni akaratot. Olyan népek között fog élni, amelyek azt hiszik, hogy az istenek akaratát legjobban jóslás és varázslás útján lehet megismerni. De Izráelnek nincs szüksége arra, hogy ilyen eszközök által kapjon isteni irányítást. „Az ókori világban Izráel volt az egyedüli, amely szakított az Istenhez közeledésnek ezzel a rendszerével” (Welch). Az Ő érintkezése az eszmei világgal egy eszmei csatornán, a prófétákon keresztül történt. Így mondja Numeri XXIII,23: „Mert nem fog a varázslás Jákóbon, sem a bűvölés Izráel ellen, mert kellő időben megmondják Jákóbnak és Izráelnek, mit végzett Isten”.

A varázslás kérdésével foglalkozni kell mindenkinek, aki egy primitív népet kormányozni akar. „A mai korban is lehetetlenné tesznek a varázslók minden próbálkozást, hogy magasabb életformákra neveljünk egyes kezdetleges kultúrájú népeket; az ő ösztönzésükre követik el a legsötétebb bűnöket. Hogy a gonoszságnak milyen rettenetességeihez juttathatják az embert az ilyen eljárások, láthatjuk Haiti négeirenl, titkos szertartásaik borzalmaiból” (Harper).

Deut 18,10

keresztülvezeti... tűzőn. Az emberáldozat lényeges része volt a Moloch-kultusznak.

varázslást űz. A legszokottabb összefoglaló megjelölése a „titkos művészetek”-nek. A gyarmati hivatalnokok sokat panaszkodnak a varázslók befolyása miatt a színesekre, ami gyakran bénítólag hat minden civilizatórikus és kulturális munkára. Szükségesnek tartanak, hogy a hatóságok sokkal több figyelmet szenteljenek ennek a kérdésnek.

felhőből jósoló. Az Imit régi fordítása: „időjós”. Az ענן „felhő” főnévvel mindenesetre összefügg ez a participium; l. még Lev. XIX,26.

jövendőmondó. Vagy: „jóslgató” (Az Imit régi fordítása); l. még Gen. XLIV,15.

varázsló. L. még Exod. VII,11; XXII,17; Dán. II,2; Mal. III,5; aki titkos készítményeket vagy füveket gyógyszerül ad a hívőknek.

Deut 18,11

igézéssel igéző. Kígyóbűvölő, varázsigékkal igéző. L. még Zsolt. LVIII,6.

szellemidéző. Sálul, mivel a gilbóai csata előtti éjjel szeretett volna Sámuellel beszélni (I. Sám XXVIII,7), így szólt szolgálíhoz: „Keressetek nekem egy szellemidéző asszonyt”. Jesája VIII,19 szerint úgy látszik, hogy „ób” és a „jiddóni” valamiféle hasbeszélők voltak, akik a halottat úgy jelentették meg, hogy elváltoztatott hangon szólaltak meg és azt a látszatot keltették, hogy a föld alól jön a hang.

kuruzsló. Héberül. ירעני. Az Imit régi fordítása: „halottjós”. A ירע תóvel mindenesetre összefüggésben van.

halottakat kérdező. „A héber vallás szerint az ember lelki részét nem fogták fel mint „szellemet”, hanem szentnek tekintették. Jellemző, hogy szellemekről szóló történetek vagy megjelenésükről szóló elbeszélések csaknem egészen hiányoznak a héber Szentírásban; és a nekromancia, a halottakkal történő érintkezés, megvetett dolog volt” (F. Adler).

Deut 18,13

Légy teljesen az Örökkévalóval. Vagy: „Feddhetetlen légy az Örökkévalóval” (Az Imit régi fordítása). Szószerint: „Légy tökéletesen az Örökkévalóval” (Deutsch); nem pedig engedve részben ördögi hatalmaknak vagy a pogányok más gonosz babonáinak. „Járj Vele egész szíveddel és remélj

Benne. Ne leselkedjél az elfátyolozott jövőbe, hanem fogadd el, bármi sors jut osztályrészedül. Akkor az Ő népe és az Ő osztályrésze leszel” (Rási). „Teljesen az Örökkévalóval”, ez a vallás nagy követelése, ezért a תמים szót nagy kezdőbetűvel írják.

Deut 18,14

nem engedte meg..., hogy így tégy. Hogy jövőmondókhöz fordulj, mert Isten prófétát fog támasztani maguk a zsidók közül, aki tudtukra adja, amit Isten közölni akar velük.

Deut 18,15

Prófétát. Minden nemzedékben.

olyant, mint én vagyok. Nem olyan rangút mint Mózes (XXXIV,10), hanem a próféták sorából valót, akiknek „atyja” Mózes.

Deut 18,16

a Hórében. Izráel lemondott arról a nagy megtisztelésről, hogy közvetlenül hallja Isten hangját. Amint Mózes volt a közvetítő a Hórében, épúgy a későbbi próféták lesznek a közvetítők az ő nemzedékükben.

a gyülekezés napján. L. IX,10.

Deut 18,18

neki parancsolok. A próféta főfeladata nem a jövő események előre látása és elmondása, hanem mint Mózes szellemi utódjáé az, hogy a maga korának tanítója és vallási vezetője legyen; de nem lehet elvitatni tőle a jövődőlés adományát, ha ennek erkölcsi célja van.

Deut 18,20

a próféta haljon meg. „A szigorú büntetés el fog rettenteni mindenkit, hogy mint próféta jelentkezék, aki nincs teljesen meggyőződve isteni hivatásáról” (Dillmann).

Deut 18,22

nem történik meg. A hamis próféta kritériuma – amennyiben a jövőre vonatkozó hirdetésekről van szó – az volt, hogy beteljesedett jövődőlést adott-e elő vagy sem; l. még XIII,2.6; Ezek. XXXIII,33. „Az igaz próféta legbiztosabb kritériuma kijelentéseinek erkölcsi értéke” (Dummelow). Amint a királyság biztosította a nemzeti és társadalmi élet állandóságát és a papság a vallás állandóságát, épúgy biztosította a prófétai rendszer a szellemi haladást és megakadályozta a tespedést. A próféták az isteni akarat ihletett hirdetői. „A jövő események előre megmondása a legalacsonyabb foka a prófétaaságnak és Izráel nagy prófétái előtt csak másodrangú fontosságú volt. Az ő céljuk volt, megérteni a szentség titkait; és arra törekedtek, hogy vezessék a népüket azon az úton, amely az emberiséget a szellemi és politikai jólét felé viszi” (Semtob ben Semtob). Azonban a próféta illetékessége nem korlátlan. Őt is köti a Tóra, amihez semmit hozzá nem adhat és belőle semmit el nem vehet, kivéve rendkívüli fontosságú időleges szükségesség esetén (שעה חוראה). Arra sem szabad vállalkoznia, hogy csakis a reá ruházott prófétai ihletettség alapján intézkedjen a törvényes ügyben. Ebben a tekintetben a bíróra kell bízni az ügyet, a bölcsre, mert csak ő van felruházva azzal a tekintéllyel, hogy a törvényt magyarázza és alkalmazza az elfogadott hagyományok értelmében.

„Nem lehet ellentét próféta és pap között, amint soha nem is volt. Mint Isten törvényeinek őrzői, mind a ketten közös ideálokra törekszenek. A próféták sohasem kívánták a törvények eltörlését. Amire ők mindig törekedtek – és a legszigorúbb kritikusok is elfogadhatják ezt –, az volt, hogy csak az a szív, amely rendben van Istennel, talál helyes és illő kifejezést a jól rendezett istentiszteletben és kerülhet a szertartások útján valóban közel az Örökkévalóhoz. És a jó és igaz pap – mert voltak hamis próféták és voltak hamis papok is – sohasem fogja megengedni, hogy az alacsony erkölcsi fokon álló és gonosz tetteket véghezvivő ember abban a hitben éljen, hogy az áldozatok megvédelmezik az Ég büntetése ellen” (I. Epstein).

Deut XIX

3. Büntető törvények és hadi szolgálat. (XIX–XXI,1–23.)

a) Büntető törvények. 1–13. Menedékvárosok.

Három várost kell kiválasztani az elfoglalandó területen, hogy menedékvárosokul szolgáljanak annak a számára, aki akaratlanul embert ölt; lásd Num. XXXV,9–34 és Deut. IV,41–43. Ily módon megfékeztek egyrészt a vérbosszú ősi szokását, ami ma is átka sok beduin törzsnek, és kiküszöbölték másrészt azt a pogány gondolatot, hogy bizonyos helyek („szentélyek”) még a szándékos gyilkosnak is menedéket nyújthatnak.

Deut 19,3

Készítsd el magadnak az utat. Könnyítsd meg a menekülőnek, hogy elérje a menedékhelyet. A Talmud szerint minden keresztútnál volt egy útjelző tábla ezzel a felírással: „A menedékvárosba”, megmutatva az oda vezető utat (Makkóth 10b).

országod határát. Területét.

oda menekülhessen. A három menedékváros egyforma távolságban legyen egymástól.

Deut 19,4

tegnap, tegnapelőtt. Deutsch: „sem tegnaptól, sem tegnapelőttől fogva”; régtől fogva.

Deut 19,5

meglódul kezében a fejsze. Vagy: „megrándul keze a fejszével” (Az Imit régi fordítása); vagy: „midőn keze megindul a fejszével” (Deutsch).

lecsúszik a vas a nyélről. A fejsze, ahelyett, hogy a fát érte volna, az embert ütötte meg.

Deut 19,6

a vérbosszuló. A megöltnek legközelebbi rokona; Num. XXXV,12.

mert hosszú az út. Ha nem gondoskodnának menedékvárosokról, amelyek egyenletes távolságban vannak egymástól, akkor nagyon hosszú volna az út a központi szentélyhez, amely menedékül szolgálna.

Deut 19,8

kitágítja... határodát. Ha engedelmességük jutalmául megkapják az Ábrahámnak ígért egész területet (Gen. XV,18: „Egyiptom folyójától a Nagy folyóig, az Eufrátesz folyóig”), akkor még három menedékvárost kell kijelölni a már meglevőkön kívül.

Deut 19,10

vérbűn volna rajtad. Ha nem volnának ilyen menedékvárosok, a vérontás bűne nehezedne az egész országra és nemzetre; lásd XXI,1–9.

Deut 19,11

leselkedik reá. Ez és a következő két vers gondoskodik biztosítékról a visszaélés ellen a menedékvárosok jogával, igazságos ítéletet és felmentést biztosít az ártatlan gyilkosnak. De a szándékos gyilkos nem válthatja meg bűnét az áldozat rokonának fizetett váltságdíjjal. Meg kell halnia.

Deut 19,14

Ne told odább. A סוֹגֵר *tő* *hifil* alakja; l. még XXVII,17; Hós. V,10; Péld. XXII,28; XXIII,10; Jób. XXIV,2.

határát. A határköveket, amelyek megjelölik egy ember földjének határát. Deut. XXVII,17 mondja: „Átkozott, aki odább tolja szomszédja határát” azért, hogy megnagyobbítsa birtokát. Az ilyen odábtolás egyenlő volt a lopással. Mielőtt a földmérést bevezették, a határkövek elmozdítását

sokkal nagyobb bűnnek tekintették, mint ma.

Későbbi korokban a határkövek elmozdításának tilalma (חסנת גבול) tágabb értelmet kapott. Ezzel a kifejezéssel jelölték meg azt, amit ma „tisztességtelen versenynek” nevezünk a gazdasági élet minden területén, de vonatkoztatták ezt a tilalmat a szellemi munkákkal kapcsolatos visszaélésekre is.

az elődök. Vagy: a „régiek”. Mózes itt a jövő nemzedékhez szól. Num. XXXIV közli az ország pontos felosztását Eleázár, Józua és minden egyes törzsnek egy kiküldötte felügyelete alatt.

15–21. Hamis tanuk.

Ezekben a versekben előírják, hogy mielőtt a bűnösséget megállapítják az emberölés, gyilkosság, határkövek elmozdítása vagy bármi más, az emberi élet vagy vagyon ellen elkövetett bűn esetében, legalább két tanúnak kell a vádat bizonyítania.

A zsidó törvény szerint a bűn elkövetésének szándéka nem büntetendő, de egészen másképp intézkedik a hamis, a hazug tanúkról (עדים זוממים). Ebben az esetben a szándék nagyon lényeges része a bűnnek és ők olyan büntetésben részesülnek, amelyet az ártatlanul vádolt kapott volna. A rabbik véleménye eltérő volt abban az esetben, ha bűnös szándékuk sikerült (Makkóth 5b).

Deut 19,16

hamis tanú. Szó szerinti: „erőszakos tanú” (Deutsch). Az Imi régi fordítása: „jogtalan tanú”; olyan tanú, aki valamilyen gonoszszágot akart elkövetni.

az igazságtól eltérő. Azaz, lázadást Isten törvénye ellen. XIII,6 ugyanezt a szót használja a bálványimádás bűnéről.

Deut 19,17

a két férfiú. Mind a két félnek jelen kell lenni az ügy tárgyalásánál; lásd I,16.

az Örökkévaló színe elé. Azaz, a papok és a bírák elé, akik Isten képviselői az ítélelhozatalnál.

abban az időben. Akárki a bíróságon abban az időben, köteles tiszteletet kell iránta tanúsítani. „Jiftáh a maga nemzedékében ugyanolyan volt, mint Sámuel az övében”, (Rós Hasáná 25b); lásd XVII,9.

Deut 19,19

amint szándékozott tenni. A hamis tanúnak ugyanazt a büntetést kell elszenvedni, amelyet ő a másikkal akart okozni; ezt kívánja a *lex talionis* (21. vers).

Deut 19,20

hallják. A Talmud szerint szokás volt nyilvánosan kihirdetni: „Ez a személy büntetést kapott hamis tanúskodás miatt” (Szanh. 89a).

Deut 19,21

És ne sajnálja őt. A szándékos gyilkosságot halállal kell büntetni; lásd Exod. XXI,12 és 14.

lelket lélekért. Lásd Exodus 246–247 és 288. l.

| Deut XX.

b) A háború törvényei.

Izráel köteles emberségesen viselkedni háborúban is: a vőlegény fel van mentve a szolgálat alól; békeajánlatot kell tenni minden megtámadott városnak; gyümölcsfákat nem szabad elpusztítani az ostrom alatt. A háborúskodást okosság és könyörületesség irányítsa. A zsidó királyok híresek voltak emberséges magatartásukról (I. Kir. XX,31); ellenben az egykorú asszír uralkodók tobzódtak az embertelen vadságban és kipusztították az erdőket és tönkretették a megművelt földeket; (Jes. XIV,8).

1–9. Fölmentés a szolgálat alól.

Deut 20,1

lovat. Az egyesszám gyűjtő fogalmat jelent. „Az én szememben a lovak sokasága annyi mint egy ló, tehát ne félj” (Rási a Szifré alapján; l. még Mechilta Pár. Sirá).

aki felhozott. A visszaemlékezés arra, amit Isten Izráelért a múltban tett, biztosíték arra is, amit érte a jövőben fog tenni.

Deut 20,2

a pap. Erre a célra külön kijelölt pap, akit a rabbinikus irodalom így nevez: „a háborúra felkent (pap)”. (משוח מלחמה) Szóta 42b).

Deut 20,3

készen álltok. Szó szerint: „közeledtek”.

ne riadjatok meg. Vagy: „ne ijedjete meg”.

Deut 20,5

és nem avatta fel. Rási így magyarázza: és nem kezdett benne élni. Szíve majd a ház felé húzza és nem a harc felé. Tehát esetleg megszökik a csatából és erre bírja társait is.

Deut 20,6

még nem szabadította föl. Lev. XIX,23–35 szerint a gyümölcsfa termését nem szabad használni az első három évben. A negyedik évben a gyümölcs Istennek van szentelve. Az ötödik évben lett a gyümölcs „profán” (חליץ), azaz már szabad volt megenni. Tehát ez a kifejezés: *nem szabadította föl*, azt jelenti: még nem élvezte a gyümölcsét.

hogyan hasznát vehesse. Ezek a szavak csak az összefüggés alapján toldhatók be a szövegbe.

Deut 20,8

csüggedt szívű. A félelem fertőző; az ilyen emberek jelenléte a seregben a gyengeségnek és veszedelemnek forrása lehet.

Ezek a versek (1–8) „okos lélektani magyarázatát adják a gyávaság veszélyes fertőzésének és egyúttal rámutatnak arra, miképpen képes azt az egyén legyőzni, ha szabad választást engednek neki. A bátrakkal való érintkezés bátorítólag hat a gyávára és a félelem attól, hogy gyávának fogják nézni, bátrabbá teszi. Hasonlítsuk össze ezt a bölcsességet a mai rideg „lődd agyon” jelszavával és a megtizedeléssel. A zsidó törvény könyörületes és okos, összhangba hozza a közösség szolgálatát a szabadsággal” (Zangwill).

ne tegye csüggedtté. A *hifil* megfelelőbb alak volna; a LXX valóban ezt az olvasatot adja: „jámész”; l. még I,28.

Deut 20,9

csapatvezéreket. A hadsereget részekre osztották, mindegyiknek megvolt a vezére.

10–18. Pogány városok elfoglalása.

Deut 20,10

hívd föl előbb békére. A háborút az utolsó eszköznek kell tekinteni. Először fel kell ajánlani a békét. Ha elfogadják, senkit sem szabad bántani sem személyében, sem vagyonában; a város Izráel adófizetője lesz. Minden hagyományos kommentár megegyezik abban, hogy minden ellenséges városnak meg kell tenni ezt az ajánlatot, tehát a kanaánitáknak is. Ez utóbbiaknak fel kell hagyniok a bálványimádással és meg kell tartaniok a hét noachida törvényt: törvényszékek felállítása, az istenkáromlás, a bálványimádás tilalma, vérfertőzés és a vérontás, a rablás tilalma, az élő állatról levágott hús élvezetének tilalma; lásd Gen. 81. l.

Deut 20,14

költsd el. Az Imit régi fordítása: „élvezd”.

Deut 20,15

igen távol vannak. Amelyek nem tartoznak a 17. versben (és VII,1–3) említett népek közé.

Deut 20,16

egy lelket sem. Ha visszautasítják a békeajánlatot és nem akarnak lemondani a bálványimádásról és elfogadni a természetes vallás szabályait; lásd 10. vers.

Deut 20,17

hittit... jebúszit. Itt csak hat nemzetet sorol fel, míg VII,1–3-ban hétről van szó. Ibn Ezra azzal indokolja meg a girgási elhagyását, mert ez volt a legkisebb a hét nemzet közül, tehát elhanyagolható. Érdekes hagyományt őrzött meg a Talmud: „Hármas üzenetet küldött Jósua az Ígéret Földjére, mielőtt a honfoglalást megkezdte. Ez volt a tartalma: Aki el akarja hagyni az országot, elmehet; aki békét akar kötni, megadatik neki; és aki háborút akar viselni, azzal harcba szállunk. A girgási elhagyta Kanaánt és elköltözött Észak-Afrikába; a gibeóniták békét kötöttek; Kanaán harmincegy városának királyai a háborút választották és elbuktak” (Lev. Rabbá XVII; jer. Sebiith VI,1). Jósua XI,19-ből is kitűnik, hogy minden egyes esetben békeajánlatot tettek. A gibeóniták reménye az volt, hogy külön kiváltságokban fognak részesülni.

Deut 20,18

ne tanítsanak benneteket. „Ez világosan azt jelenti, hogy ha elhagyják útálatos bálványimádásukat, megkímélik őket” (Szifré).

isteneiknek. Tiszteletére.

A kanaániták átok alá vetése.

A 10–18. versekben foglalt erkölcsi nehézségekből sokféleképp nyilatkoztak és sokat vitatkoztak zsidó és nemzsidó szakemberek. A hagyományos zsidó felfogást tükrözik a mi magyarázataink. Nemzsidó exegeták a régi iskolából rámutatnak arra, hogy a kiirtás Mózes előtti intézmény volt és nem szorítkozott a semita világra. Megtalálható egymástól olyan távoleső népeknél, mint a rómaiak és a mexikóiak; ezeknél ez csak a kegyetlenség gyakorlása volt magáért a kegyetlenségért. Csak az izraelitáknál történt ez valami erkölcsi indokokból, náluk hatalmas és rettenetes fegyverré lett, hogy vele megvédjék az Izráelre bízott szent ügyet. A törvényadónak legfőbb törekvése az volt, hogy megóvja a zsidóságot az erkölcsi romlástól és elbukástól. Amint ma az állam megvédése minden országban a legfontosabb törvény, amely felülmúl minden más szempontot, ép ilyen volt Izráelben az ország vallásos jellegének megőrzése. És ez helyes is volt, mert ennek megőrzésén alapszik az emberiség egész erkölcsi és szellemi jövője.

Továbbá figyelembe veendő, hogy egy új haza keresése és meghódítása nem elszigetelt jelenség a világtörténelemben. Tény, hogy *csaknem valamennyi mai európai ország népe maga hódította meg mai hazáját, miután nagyrészt kipusztította az előbbi lakosságot.* Így a gótok kiirtották a romanizált keltákat, viszont a normannok a szászokat „pusztították el”, midőn meghódították Angliát. Még borzasztóbb képet nyújt a bennszülött fajok rabszolgaságba vetése vagy kiirtása a tengerentúli birtokokon az új telepések által. Egy nemzetet sem vontak felelősségre azért, hogy ilyen országokat elfoglaltak és hogy így bántak az uralmuk alá került bennszülöttekkel. A népek dicsőítik nemzeti hőseiket, akik megszerezték és biztosították számukra otthonukat és gyarmataikat. Csak Izráelnek kell magát igazolnia, mert meghódította Kanaánt és kipusztította lakosait. Leviticus XVIII. fejezete a kanaániták erkölcsi romlottságával foglalkozva, ezt írja (26–28. vers): „Ne tegyetek semmit ez útálatosságok közül... mert mindez útálatosságokat tettek az ország lakói, akik előttetek voltak és tisztátalanná vált az ország. Hogy ne hányjon ki benneteket az ország, amidőn beszennyezitek azt, amint kihányta a népet, amely előttetek volt”.

Láthatjuk tehát, hogy a kanaániták nem pogány hitük miatt voltak átok alá vetve, hanem gonoszságuk miatt, az emberáldozatok és undorító szertartásaik miatt. A kanaánitáknak ítéleten

alapuló kiirtása ismét példa arra, hogy az emberiség erkölcsi haladásának érdeke megköveteli néha a szigorú és kíméletlen eszközök használatát. „Ez nem egy nemzeti Isten részrehajlása, hogy előnyben részesítse az ő híveit másoknak rovására, tekintet nélkül az igazságra; itt egy hatalom érvényesül, amely az igazságosság diadaláért és a gonoszság ellen küzd; igen, egy hatalom, amely az emberiség javával törődve, maga alá temet egy rothadó hullát, nehogy megfertőzze a levegőt. Az ő jogos szándékának végrehajtásában a Mindenható Istent magasabb célkitűzés vezeti: az emberi jellem nemesítése. Figyelembe kell venni, hogy Izráelt magát is hasonló ítélet fenyegeti, ha követi az erkölcstelen szertartásokat és a pogányok gonoszságait” (Bruce). Egyébként nem alaptalan az a föltevés, hogy a **לֹא תַחֲיֶה** kifejezés csak annyit jelent: ne mozdítsd elő életlehetőségét, ami megfelel a kiközösítés fogalmának, ami utána áll: **כִּי הַחֵרֶם תַּחֲרִימֶם**.

19–20. Fák pusztítása.

Elővigyázatos figyelmeztetés Izráel számára – tekintettel a nomád harcosok gyakorlatára –, hogy ne pusztítsák el az országot, amelyet meg akarnak hódítani.

Deut 20,19

élő fáját. Szó szerint „fáját” (Az Imit régi fordítása).

talán. Ibn Ezra idéz egy spanyol grammatikust, aki szerint az itt használt **כִּי** a **הִכִּי**-nek a rövidítése.

ember-e a mező fája. Ibn Ezra így magyarázza: „Mert a mező fája az ember élete”. Vagyis: a meghódított város fáit nem kell kivágni, mert az ember megélhetéséhez szükségesek. A rabbik (Bábá Qammá 91b; Sabb. 129a) ebből a versből általános tilalmat következtetnek: nem szabad pusztítani semmiféle, az ember számára hasznos dolgot. (**בל תשחית**).

Deut 20,20

hogy nem gyümölcsfa. Ha nem gyümölcsfák, tehát nem fontosak az ember életére, kivághatók, ha a háborús szükség megkívánja.

| Deut XXI.

Ez a fejezet különféle törvényeket tartalmaz, amelyeknek az a céljuk, hogy az élet szentségét, az emberi jogokat és az emberi méltóságot megvédjék.

1–9. Egy felderítetlen gyilkosság kiengesztelése.

Ha egy megölt embert találnak a szabad mezőn és a gyilkos ismeretlen, a legközelebbi város vénei vágjanak le egy fiatal üszőt egy megműveletlen völgyben, ahol patak is van és jelentsék ki, hogy ők nem ontották ezt a vért és nem is látták, hogy kiontották és könyörögjenek bocsánatért. Izráelben a gyilkosság nemcsak egy embertárs ellen elkövetett bűn, hanem bűn Isten ellen is, akinek képére teremtetett az ember; tehát váltságdíj nincs megengedve szándékos gyilkosság esetében (Num. XXXV,33), „mert a lélek nem a legközelebbi rokon tulajdona, hanem az Örökkévalóé, áldott legyen a Neve” (Maimonidesz). „A legrégebbi hellén felfogás szerint a gyilkos csakis a család körét sértette meg. A mózesi törvény, mivel az ő felfogása szerint az emberi lény Isten képmása, a gyilkosságban elsősorban a szent Isten, az emberi élet Teremtője és Ura ellen elkövetett bűnt lát (Gen. IX,5–6), és ezt a bűnt úgy kell kiengesztelni, hogy a bűnös gyilkost ki kell irtani a Szentföldről, mert vérbűnével beszennyezte” (Oehler). Ha a gyilkos nem ismeretes, az egész község felelős az egyik tagján elkövetett bűnért; lásd a 7. verset.

Deut 21,1

a mezőn. Az ország valamely szabad területén.

Deut 21,2

véneid. A közeli város vénei.

bíráid. Természetes, hogy minden falu szeretett volna megszabadulni a felelősségtől és attól a tehertől, hogy egy üszőt adjon; előljárói bizonyára igyekeztek volna nagyítani a távolságot falujuk és a holttest között. Ezért volt szükség a bírákra, mint döntőkre és felügyelőkre, hogy a mérés és a vele járó felelősség minden tekintetben igazságos legyen (Welch).

Deut 21,3

amely még nem dolgozott. Nem használták szántásra, sem egyéb nehéz munkára, tehát nem szentségtelenítette meg közönséges munka.

Deut 21,4

állandó vizű patak völgyébe. Az Imit régi fordítása: „kopár völgybe”. Vad, műveletlen, lakatlan terület, rohanó patakkal. A patak lefolyó vize elviszi az üsző vérét és ezzel szimbolizálja a bemocskolás eltörlését az országról.

A rabbik így magyarázzák ezt a szertartást: „Ölessék meg az üsző, amely sohasem hozott gyümölcsöt (amelyet sohasem használtak munkára), olyan helyen, amely sohasem hozott gyümölcsöt (vad, műveletlen terület), hogy engesztelést szerezzen egy olyan ember haláláért, akit megfosztottak (idő előtt történt erőszakos halállal) attól, hogy gyümölcsöt hozzon” (Szóta 46a végén). Maimonidesz szerint ennek a szertartásnak az volt a feladata, hogy elősegítse a gyilkos felfedezését a vele járó nagy nyilvánosság által.

Deut 21,5

a papok. Az ő jelenlétük azért volt szükséges, hogy vallásos jelleget adjanak a szertartásnak.
minden pör és minden sérelem. Lásd XVII,8.

Deut 21,6

mossák meg kezüket. Az erőszakosan ontott ártatlan vér a gyilkos kezéhez tapad és a tengerek minden vize sem moshatja le a foltot. Másképp van ez azoknál, akik – mivel a gyilkos ismeretlen – csak erkölcsileg felelősek a bűnért. Ebben az esetben a kézmosás szimbolikus cselekedet, hogy megszabadítsa a községet a bűntől (Zsolt. XXVI,6). Ennek a szimbolikus cselekedetnek semmi nyoma sem található a görög vagy római életben (V. ö. Máté XXVII,24).

Deut 21,7

Kezünk... szemünk. „Lehetséges-e, hogy a vének közül valakit gyanúsítottak a gyilkossággal? Nem! Ezzel a város vénei ezt jelentették ki: Nem jött ő hozzánk éhesen és mi nem adtunk neki enni; nem jött hozzánk elhagyottan és mi nem voltunk hozzá barátságosak” (Szifré). Így akarták a rabbik megértetni a néppel a kölcsönös felelősség elvét és az erkölcsi kapcsolat a különböző társadalmi osztályok között.

Deut 21,8

Adj engesztelést. Ez a papoknak szól. Ők kérjenek engesztelést, mert a szomszédságban lakó nép bűnös, hogy nem védték meg az utakat veszély ellen.

Deut 21,9

Te pedig irtsd ki. Ha a gyilkost felfedezik a szertartás után, meg kell ölni. Akkor ezt kell „cselekedned, ami helyes az Örökkévaló szemében”.

ártatlan vér. Amely Istenhez kiált bosszúért; Gen. IV,10; Jób XVI,18.

D.

Monarchia és szabadság Izráelben.

I.

A Biblia államelmélete az emberiség politikai rendszereinek legnagyobb gazdagodása. Ez azonban nem az általános vélemény. Általában az ókori két zsidó királyságot kis keleti zsarnokállamoknak tekintik, amelyeknek állami élete semmi fontossággal sem bírt egyetemes emberi szempontból.

A zsidó és a nem-zsidó írók, – kevés kivételtől eltekintve – egyaránt félreismerték és tévesen értékelték a zsidó államot, mint politikai egységet.

Ennek egyik oka, hogy sok zsidó író a német-amerikai zsidó reformmozgalom hatása alatt állott. Ez a mozgalom lecsökkenti és kiszorítani igyekszik a nemzeti elemet a mai zsidók öntudatából. Ezek az írók, teológiai irányból közeledve a kérdéshez, az ókori Izráel politikai történetét a maga egészében elutasítják, mint „egy rossz kormányzás, zsarnokság és elnyomás szomorú bizonyítékát”. Látni fogjuk, hogy milyen könnyelműen száll szembe ez az elfogult vélemény a történelem tényeivel, amelyeket a tudósok egész sora felsorakoztatott John Michaelistól és Joseph Salvadortól egészen Sulzberger bírőig és T. H. Robinson professzorig.

Sok nem-zsidó író viszont úgy tekinti Izráel nemzeti létét, mint pusztán „előkészítést” a kereszténységnek; vagy pedig elfogadják boldogult Sir Harry Maine babonáját, hogy minden, ami a mai világot – a természeti erőkön kívül – mozgásban tartja, görög eredetű. Ezek azt kívánják tőlünk, hogy Görögország felé forduljunk, ha meg akarjuk ismerni a szabad kormányforma eredetét.

Ami már most Görögországot illeti, ez a 158 apró, civakodó, testvérharcot folytató polis-alakulatból álló államcsoport, amelyet ez a földrajzi elnevezés magába foglal, nagyon kevés anyagot hagyott reánk, ami jelentős a politikai élet fejlődése szempontjából. Így pl. az athéniai bírőikat sorshúzással választották és hadvezéreiket népgyűlésen. „A görögöknek nem volt politikai egységük. Mindegyik kicsiny város-állam független önálló közösség volt. Ez gyűlölséget keltett város és város között és még nagyobb gyűlölködést az osztályok között, mindegyik városon belül, olyan mértékben, hogy ez veszedelmessé is válhatott. Athénban a régi uralkodó családok tagjai szövetséget kötöttek és e szövetség mindegyik tagja esküt tett: „Ellensége leszek a nép pártjának és annyi rosszat okozok nekik, amennyit csak tudok” (Edwyn Bevan). A görögöknél általános volt a pártoskodás bűne és annyira beléjük gyökerezett, hogy fanatizmussal itatta át a politikát és kiirtotta az ellenfeleket gyilkossággal vagy számkivetéssel. „A kormányzás különféle formái, amelyeket a görögök létrehoztak, mind csak kísérletek voltak, amelyek, mivel végig vezették őket a legvégső logikai konklúziókig, eljutottak a képtelenségig. Akármit próbáltak, arisztokráciát, zsarnokságot, demokráciát vagy a katonai kommunizmus spártai rendszerét, mindig volt a népnek egy kivételezett és egy elnyomott osztálya. Nietzsche joggal nevezi őket az ókori történelem politikai bolondjainak”. (Kastein.)

Ezzel teljesen ellentétben Izráelben olyan államforma volt, amely határozott elven épült és ez a politikai alkotmány hű képviselője volt a közösség szellemének és vágyainak. A kormányzás normális formája a monarchia volt; és a királyságnak az a felfogása, amelyet megtestesített, egyedülálló volt az egész ókorban.

T. H. Huxley mondja: „A Biblia volt a szegényeknek és az elnyomottaknak a *Magna Chartája*. Egészen a modern időkig egy államnak sem volt oly alkotmánya, amelyben a népnek érdekeit oly bőven számbavették volna, amelyben nagyobb súlyt helyeztek volna az uralkodó osztály kötelességeire, mint előjogaikra, mint ahogy az Izráel számára a Deuteronomiumban és Leviticusban előírt alkotmányban történik. Seholsem találjuk oly erősen megalapozva azt az alapvető igazságot, hogy az állam jóléte végül is a polgárok becsületességétől függ... A Biblia a világnak a legdemokratikusabb könyve”. (Hertz–Weisz 97.)

II.

A király.

Minden más keleti nép szótárában a *király* szó felelőtlen zsarnokot jelentett, aki feltétlen engedelmisséget követelt. Minden törvény az ő akaratának kifejezése; és míg az állam minden más

tagjára kötelező, az uralkodó maga mellőzheti vagy áthághatja. Nincsenek kötelességei alattvalói iránt és senkinek sem felelős tetteiért. A keleti ember számára a „korlátolt monarchia” ellentmondás volt önmagában.

Egészen másképp volt ez Izráelben. Ott Isten az igazi király és az egyetlen legfőbb tekintély; az uralkodó csak az isteni Király fölkeintje, meghatározott feladattal megbízva, amelyért felelős Istennek, aki őt céljainak elérésére kiválasztotta. Egyetlen zsidó uralkodó sem mert volna isteni tiszteletet követelni és mint az egyiptomi és római császárok tettek, megparancsolni, hogy neki mutassanak be áldozatot. Izráelben az uralkodó a törvény alá van rendelve, köteles volt tiszteletben tarani alattvalóinak jogait, nem foszthatta meg alattvalóit becsületüktől, birtokuktól. Ezt figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni Izráel példanélküli és eredeti állásfoglalását a monarchiával szemben. Olvassuk el a Királyok I. könyvének huszonegyedik fejezetét. Nábót szőleje Aháb király palotájának tözsomszedságában volt Jizreélben. Aháb meg akarta venni vagy egy jobb szőlőt akart érte cserébe adni Nábótnak. Csakhogy, mivel Jizreél fallal körülkerített város volt, a jóbél év törvénye nem alkalmaztatott rá; ha tehát Nábót eladja az atyáitól rászallt örökséget, ez nem kerül vissza az eladóhoz, hanem örökre elveszti a család. Ijedten fogadta tehát a király ajánlatát és visszautasította. Aháb nagyon bosszús volt emiatt. Midőn Izebel, Aháb idegen származású felesége meghallotta az esetet, nem tudta megérteni férjének nehézségeit. Az olyan király nem ér semmit, aki nem veheti el, amit akar; ez volt az ő véleménye a helyzetről. „En majd megszerzem neked a jizreéli Nábót szőlejét”, mondta. Ha a törvényt nem lehet megváltoztatni erőszakkal, majd megkerüljük azt ravaszsággal. Aháb hozzájárulásával királyi hatalmat kap erre a célra. Lehetséges, hogy Nábót felháborodásában a király ajánlata miatt, néhány keményebb szót használt, de nem olyanokat, amelyek igazolnák Izebel eljárását. Nábótot mégis istenkáromlással és felségsértéssel vádolta; szabályszerűen a helyi bíróság elé került és mivel hamis tanúság alapján bűnösnek találták, arra ítélték, hogy életével lakoljon állítólagos bűne miatt. Midőn Aháb birtokba akarta venni a szőlőt, Élijáhú szállt vele szembe. Az igazság és jog prófétája megmondja neki, hogy gyilkos és rabló, és megjósolja az ég büntetését, amely le fog sujtani egész házára. Érdekes összehasonlítani ezt az esetet a Szentírásban a későbbi római császár, Diocletianus módszereivel. Neki az volt a szokása, hogy árulással vádolta meg azt az alattvalóját, akinek a birtokára vágyott, hogy kivégezzék a tulajdonost és azután elkobozhassa birtokát. Ott természetesen nem akadt egy Élijáhú, hogy felemelje szavát a császár eljárása ellen. Diocletianus esete jellemző a római uralkodásra a birodalom provinciáiban, amely hihetetlenül könyörtelen volt. A római prokurátorok undorító rossz kormányzása Palesztinában, amint azt Josephus elmondja, nem volt kivételes. „A római kormányzás keleti alattvalóinak vérét szívta és elvette kedvüket az élettől” (W. R. Inge). Emberséges kormányzás tekintetében Rómától éppoly keveset lehetett tanulni, mint Görögországtól.

Általában, azaz Izráelen kívül, az alattvalók életével, becsületével és vagyonával az egész ókoron keresztül teljesen az uralkodó rendelkezett. És ez nemcsak az egyénnel szemben volt így. Egyiptomban az emberek nagy tömegeinek élete esett áldozatul a fáraók építkezési örületének. Herodotos beszéli el, hogy II. Nechó idejében (609–588 ante) nem kevesebb, mint 120.000 munkást dolgoztattak halálra a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő csatorna építésénél. A zsidók akkori uralkodója, Jehójákim király felül akarta múlni II. Nechó példáját és palotákat építtetett magának kényszermunkával. Más országokban ezt a király kétségbevonhatatlan kiváltságának tekintették volna. De a zsidó elme számára érthetetlen volt az uralkodó korlátlan hatalma és ezt a vállalkozást sértésnek tekintették a törvény és jog, az ősi szokások és az emberiség ellen. Épúgy, mint előtte Élijáhú, Jeremiás prófeta is szembe helyezkedik Jehójákim király akaratával, kapuja elé ment és így szólt: „Jaj annak, aki jogtalansággal építi fel házát és igazságtalansággal szobáit; az szomszédjának szolgálatát ingyen használja és nem adja meg neki a bérét. Ugy fogják eltemetni, mint egy szamarat, hurcolják és eldobják Jeruzsálem kapui előtt” (Jer. XXII,13.19).

Izráel királya elismerte az ő felelősségét nemcsak Istennel és az Isteni Törvénnyel szemben, hanem azzal a közösséggel szemben is, amely trónra ültette őt, mint vezetőjét. Nem a király, hanem a nép van az uralkodói jogok birtokában, és a népnek joga volt a súlyosabb terhek enyhítését kérni az új király trónralépése alkalmából. Ilyen jogos kérések visszautasítása Salamon fiának, Rehabeámnak

királysága nagyobb részének elvesztését eredményezte (I. Kir. XII,16.). És az volt a szabály, hogy a királyok nem merték megsérteni a megegyezést, amelyet alattvalóikkal kötöttek trónralépésük alkalmával. Kivételek voltak e szabály alól: Aháb, akin föníciai felesége uralkodott, és Jehójákim, akit egy idegen hódító emelt Júda fölé. Ez az oka annak, hogy még a nagy próféták, akik sohasem tartózkodtak attól, hogy küzdjenek a szociális igazságtalanság ellen, bárhol jelentkezett is az, ritkán beszélnek a király igazságtalanságáról. És a Zsoltáros kérhette a királyokat, hogy „járjanak sikeresen az igazság, a szelídség és igazságosság útján” (Zsolt. XLV,5); és könyöröghetett: „Isten, add ítéleteidet a királynak. Viruljon napjaiban az igaz, és elnyomástól és erőszaktól váltsa meg lelküket, és drága legyen az ő vérük szemeiben” (Zsolt. LXXII,1.7.13–14). Az összes próféták élesztik a messiási álmot, hogy eljön az idő, mikor a király népének pásztora lesz, amikor a király jogara a béke jogara lesz és rajta nyugszik a bölcsesség és a tanács szelleme és az Úr félelme (Jes. XI,2).

Az igazi demokratikus viszonyt az uralkodó és alattvaló között Izráelben bizonyítják a Szentírás szavai: „És lesz, hogy midőn ül királyi trónján, írja le magának e tan másolatát egy könyvbe... és olvasson benne élete minden napján... nehogy szíve felülemelkedjék testvérein” (XVII,18–20). Egy mai tudós ezt a találó megállapítást tette: „Izráelben a király a népért van. Van hatalma és tekintélye; de ezt nem a saját élvezetére adták neki, hanem a nemzet biztonságáért és jólétéért, amelyen uralkodik. Nem áll magasabb polcon, mint mások, csak annyiban, hogy kötelességei magasabb polcra helyezik. Ő *primus inter pares*, de, noha szükségképp nagy tekintéllyel kell bírnia, mégis ugyanabba a sorba tartozik, mint népe; ő egy közülük. Míg minden más ókori uralkodónál az alattvaló rabszolga volt, az izraelita uralkodónak az alattvaló testvére volt” (T. H. Robinson).

III. Etikai alapok.

Az alkotmányos és törvénytisztelő király fogalma, akinek a legalacsonyabb rendű alattvaló is „testvére” volt, nem egyetlen jellemző vonása a mózesi államnak. Elsorolunk még néhányat a mózesi politika etikai alapjai közül.

1. Az igazságosság uralma az államban.

Figyelemreméltó, hogy a bibliai szabályozásban az igazságosságra vonatkozó intézkedések megelőzik a királyra vonatkozókat (XVII,14–20): az igazságosság az állam fölött áll. Ez kétségtől páratlan az ókorban. Csak a modern világban találjuk hasonló példáit a nemzeti tiszteletnek az igazság iránt. Azok az államok, ahol ma az egyének a legtöbb szabadságot élvezik, főleg annak köszönhetik ezt, hogy náluk történetük régi korszakaiban az igazságszolgáltatás független volt a királyi hatalomtól.

2. A munka méltósága.

A munka méltóságának elismerését nem találjuk meg Athénben és Rómában. Ezekben a közösségekben a munka csak a rabszolga, „a lelkes szerszám” feladata volt, aki meg volt fosztva minden emberi jogtól. Ezekben a közösségekben a munka maga, még az orvosé és a tanítóé is, megalázó volt és mint Spártában, tilos volt a szabad polgár számára.

Ezekkel éles ellentétben a zsidó bölcsök egyértelműen amellel szólnak, hogy a munka nemesít és megszentel és hogy a lustaság kapu a kísértés és a bűn felé. Sokan közülük munkások voltak és mindennapi kenyerüket valamilyen kézimunkával keresték meg, mint kőművesek, szabók, szandalkészítők, ácsok. A leghíresebb rabbi, az idősebb Hillél, favágó volt.

Izráelben nem engedték meg, hogy a munka az ember fölé kerekedve lealacsonyítsa azt, aki vele foglalkozik, hanem az embert rendelték a munka fölé úgy, hogy a közös munkából mindenkinek ki kellett vennie a részét. Végül a „mindenki munkáját” egy hatnapos időszakra korlátozták, viszont egy napra egy általános „mindenki pihenőjét” rendelték el; ez volt a szombat. A szombat a munkásembernek minden héten egy nap szabadságot és pihenést adott. Ez teljesen érthetetlen volt a görögök és rómaiak előtt. Íróik, Tacitus, Juvenális, Plutarchos gúnyolódnak azon a gondolaton, hogy egy szabadnapot adjanak minden héten a munkásnak. A szombat nagyfontosságú, humánus

jelentősége teljesen ismeretlen volt előttük; és „a mi modern szellemünk minden terméketlen elméletével a polgári és politikai jogokról, és törekvésével szabadság és egyenlőség felé, egyetlen olyan intézményt sem gondolt ki és valósított meg, amelyet a munkásosztályra gyakorolt jótékony hatásában a legkisebb mértékben össze lehetne hasonlítani a heti pihenő nap elrendelésével a Szinaj sivatagában” (Proudhon). Hosszú ideig tartott, amíg embermegváltó hatása láthatóvá kezdett lenni. A mózesi korlátozások, például a heti munka napjai, amit a munkástól kívánni lehet, megteremtette azt az elvet, amely alapjául szolgált a későbbi korszakokban a szociális törvényhozásnak. Csak sokkal később, háromezer év múlva, tette meg az emberiség az újabb lépést, akkor került sor a munka napi óráinak szabályozására. A lassúság, amellyel elismerték, hogy a munkára szükség van, kétségtelenül annak a ténynek tulajdonítható, hogy egészen a legújabb időkig, a klasszikus irodalom monopolizálta az uralkodó osztályok nevelését az európai népeknél. Ami a görögöket és rómaiakat illeti, a tétlenség lett a nemesség jellemvonása és a nemes születésű ember méltóságán alulinak tartotta, hogy a jobbágyok és munkások helyzetével törődjék.

3. Vagyon és szegénység.

A rómaiaknál a vagyon fogalma fontosabb volt az emberiség fogalmánál. Ha az adós nem tudta megfizetni a kölcsönkapott összeget, a római hitelezőnek joga volt őt saját börtönébe zárni, fatörzshöz láncolni, eladni rabszolgának vagy megölni. Ahol így istenítették a vagyont, nem csoda, ha a szegénységet magát megbecstelenítőnek tekintették; és a szegény iránt érzett részvét az ő szemükben beteges érzékenykedés volt, nem illő egy szabad emberhez. Vergilius dicséri egyik hőst, mert sohasem érzett szimpátiát az iránt, aki nélkülözésben szenvedett; Seneca természetesnek tartja, ha írtózáttal fordul el az ember a szegény embertől; Plautus kijelenti, hogy az éhezőt táplálni kegyetlenség, mert csak meghosszabbítja nyomoruságos életét.

Izráelben a vagyon soha nem volt *noli me tangere*; és az egész rendelkezési jogot fölötte nem tekintették feltétlennek, amint ezt a szombat-év és a tized törvénye bizonyítja. „Aki azt mondja: ami az enyém, az az enyém és ami a tied, az a tied, az úgy beszél, mint Szodoma polgárai” (Ábóth, V,13).

A tulajdon jogának az alárendelése az emberiség jogai alá, megmagyarázza a szegények helyzetét és jogait a zsidó államközösségben. Ez új elmélet volt a világ történetében; olyan felfogás, amely nem származhatott sem Egyiptomból, sem Görögországból, sem Rómából, tehát eredeti. „A héber államközösség olyan volt, amelynek ideálja, hogy minden ember saját szőleje és fügefája alatt ülhesse és senki se zavarhassa vagy ijeszthesse; amit még a rabszolga is remélhetett és ahol még a teherhordó állat is megpihenhetett. A jóbél harsonájának hangjára a rabszolga szabaddá lett, és az ország új felosztása ismét biztosította a legszegényebbeknek is az ő jogos részét a mindnyájuk Teremtőjének adományából. Az aratónak hagyni kell valamit a böngésző számára, s az ökör száját sem szabad bekötni, mikor a gabonát tapossa” (Henry George).

IV.

Népképviselő és szólásszabadság.

A próféták küzdelme minden visszaélés ellen, amit akármelyik elnyomó erőszakosan elkövetett, állandó volt a zsidó történelem egész folyamán. Sámuel óva inti Izráel törzseit, hogy ne kövessék a keleti zsarnok útjait, és jóval Élijáhú előtt a királyi bűnös felé dörgi Nátán próféta: „Te vagy az az ember!”, miután a király kimondja az ítéletet, hogy az olyan ember, aki a próféta által elbeszélte gazságokat elkövette, halált érdemel. Tekintettel arra az egyedülálló szerepre, amelyet a próféták játszottak a zsidó nép erkölcsi fejlődésében, még a szabadgondolkodó John Stuart Mill is elismeri a próféták hatalmas befolyását az igazi demokrácia ideáljainak megőrzésében. Öbennük látta élő megfelelőjét a mai szólásszabadságnak és sajtószabadságnak.

Hasonló több más mai tudós ítélete is: „A prófétai szellem jellegzetessége volt, hogy az emberi vadságot értelmetlennek tekintették, mint ami ellenkezett a természettel és a józan ésszel. A világ igazságtalanságainak láttára a próféták szíve vérzett, mert megsértették az isteni szellemet és méltatlankodásuk kiáltása visszhangozta az Istenség haragját. Görögországnak és Rómának

megvoltak a gazdagjai és szegényei épúgy, mint Izráelnek és a különböző néprétegek folyton öldösték egymást évszázadokon keresztül; de a vad lármából nem csendült ki az igazságnak és a könyörületnek hangja. Ezért van több élet még ma is a próféták szavaiban és ezért felelnek meg jobban a mai ember lelki szükségletének, mint az ókor összes remekművei” (James Darmesteter). A zsidó állam kialakításában és igazgatásában legfontosabb szerv a Nemzeti Tanács volt. Mayer Sulzberger amerikai bíró és jogtudós kutatásai a zsidó államkormányzás területén világosságot vetettek az ősi Izráel törvényhozó testületének természetére. Az általános benyomás, mondja ő, a mi elménkben megmarad, ha a Pentateuchust és Józsuá könyvét olvassuk az, hogy Izráelt egy fejedelem kormányozta (vezér, bíró, király), aki a katonai és a polgári hatóságok főnöke volt és hogy mellette állott a főpap, aki az egyházi életet irányította. A fejedelem mellett egy Tanács működött, – valószínűleg kétkamarás, – ez irányította a nemzeti politikát; a kisebb kamara tizenkét fejedelemből (*nesziim*) állott, a nagyobb, hetven öregből (*zekénim*) és valószínűleg ez a kettő alkotta az *édah*-t (gyülekezet vagy parlament). Az *édah* nem szűnt meg a mózesi korról. Az ezt követő századokon keresztül ugyanezt a demokratikus intézményt találjuk az államban, ez gyakorolta a végrehajtó, a politikai és a legfelsőbb bírói hatalmat. Ez a Nemzeti Tanács ismert volt már a legrégebb korszakokban is, *am-há-árec* néven (lásd Genézis 192. l.; Exodus 579. l.). Ez emelte trónra és mozdította el a királyokat (pl. II. Kir. XXI,24; XXIII,30); és amint az istenkáromlással vádolt Jeremiás pöre világosan bizonyítja (Jer. XXVI), ez gyakorolta a legfelsőbb bírói hatalmat az államban. Végül újra feléledt a számkivetés után mint *Gerusia*, a Nagy Zsinagóga és a Szanhedrin. Mindezt tanúságot tesz *őseink csodálatos képességéről az önkormányzásra*. Figyelmen kívül hagyhatjuk a tíz törzs birodalmát, akik bálványimádásba sülyedtek és irányítsuk figyelmünket Júda királyságára. Ez a királyság mint független állam élt 933-tól 586-ig (ante); és e 347 évre terjedő egész időszakban nem találjuk legkisebb nyomát sem a polgárháborúnak, nem találkozunk törekvésekkel a dinasztia változtatására (I. Friedländer). Az egyetlen kivétel Ataljáé, Aháb leányaé, megerősíti a szabályt. Mert ő nem volt júdeai, hanem az Északi királyság hercegnője, Izebel leánya. Ő csak bitorolta Júda trónját és a hűséges júdeaiak elűzték hat évi törvénytelen uralkodás után és visszahelyezték a trónra a jogos Dávid-házi herceget, akiről a királynő nem is tudott. Hány más, akár ókori, akár újabbkori népről mondhatjuk, hogy 347, illetve 427 (347 + Dávid 40 + Salamon 40) éven keresztül kitartottak az ősi dinasztia mellett és nem pusztított közöttük polgárháború? És nem tengődő élet volt az, amelyet ez a kis királyság élt e hosszú évszázadok alatt. A prófétai irodalom nagyobb része ebben a korban keletkezett; megtartották a szociális igazságszolgáltatást és a szólásszabadságot; megőrizték nemzeti függetlenségüket, noha Júda kis ütköző ország volt a kor nagy hatalmasságai között, mint egy kis vasdarab az asszír kalapács és egyiptomi üllő között. Mindezeket figyelembe véve a bibliai történet politikai tényeinek ismerői helyeselni fogják a következő ítéletet:

„Egyetlen más nemzetről sem ismerünk olyan történeti tény, hogy olyan régen, ezer évvel a mai időszámítás előtt, le tudta volna győzni ezt a két erőt: a zsarnokságét és a féktelen demokráciáét. A zsidó népnek éppoly erős érzéke és széles látóköre volt a politikai ügyekben, mint a vallásiakban; és mint ahogy a modern világ Egy-istenhívő hite az ő génuszuk terméke, épígy az észszerű, demokratikus kormányforma modern értelmezése ugyanezen ősöknek köszönheti keletkezését. Így könnyen megérthető az az érdekes jelenség, hogy az angol nép és amerikai leszármazottjai az egyetlen nemzet, amely igazán megértette és alkalmazta a parlamenti kormányzás alapelveit, a zsidó bibliát használta szöveggönyvül a szenvedés és zivatarok idejében” (Sulzberger). Ki kell még emelni, hogy a magyar népképviselői alkotmány éppoly régi, mint az angol.

VI. Ki thécé. (XXI,10–XXV.)

4. A családi életre és az emberszeretetre vonatkozó törvények.

a) XXI,10–21. Családi törvények.

10–14. Házasság háborúban foglyul esett nővel.

A háborúban foglyul esett nőt csak egy hónapi várakozás után veheti el feleségül egy izraelita. Tiszteletben kell tartania a fogoly nőnek első fájdalmát. Nem adhatja el később – ha megúnná –, rabszolgául és nem bánhat vele mint rabszolgával.

Deut 21,10

kivonulsz csatába. Palesztinán kívül.

Deut 21,11

szép... megkedveled. Vagy: „szép alakú nőt, megszereted”. (Az Imit régi fordítása.)

Deut 21,12

vidd el őt házadba. Ez a törvény kíméletet és türelmet követel olyan körülmények között, amikor a győzelemittas harcos azt hiheti, hogy tehet, amit akar (Driver). „Ellentétben a közszájon forgó elbeszélésekkel, amelyek háború idején nők ellen elkövetett erőszakosságokról szólnak még az újabb időkben is és amelyek oly kínos érzéssel töltenek el bennünket, ez olyan mint a halk zene, midőn a harcos kötelességéről olvasunk az ellenséghez tartozó nővel szemben, a kötelező házasságról megállapított szertartással és köteles időhaladékkal. A Törvényadó megállapítja a férj kötelességét az esetben is, ha az idegen nő nem szerzi meg teljes és tartós tetszését. Akkor bocsásd el szabadon, de ne add el pénzért, ne bánj vele mint rabszolgával, mert megaláztad őt” (Zangwill).

nyírja le haját és gondozza körmeit. Kötelező számára a tisztálkodás szertartása és lemondás a pogány szokásokról, úgyhogy alkalmassá és méltóvá tegye magát arra, hogy befogadják Izráel gyülekezetébe; Lev. XIV,9. Onkelosz így fordítja: „engedje nőni körmeit”; és a rabbik az egész eljárás célját úgy magyarázzák, hogy tegye magát ellenszenvenné a győző előtt és térítse el attól a szándékától, hogy feleségül vegye (Szifré; Jebám. 48a); lásd a 14. verset.

Deut 21,13

fogságabeli ruháját. A ruhát, amelyben elfogták, le kellett vetnie pogány tisztátalansága miatt.
egy teljes hónapon át. Hogy meggyászolhassa szüleit és megszokja az életet új környezetében.
legyen ő a te feleséged. Élvezze egy zsidó feleség minden jogát, viszont minden kötelességét is meg kell tartania; Exod. XXI,10.

Deut 21,14

nem kedveled. Nem találsz benne gyönyörűséget. A rabbik az ilyen házasságot az emberi gyengeségnek tett engedménynek tekintették, fékezőül az ember kicsapongó szenvedélye ellen. Az ilyen kapcsolat, noha meg van engedve, nem kívánatos. „A Szentírás – mondják – megígéri, hogy az ilyen módon elvett feleség valószínűleg végül kellemetlen teher lesz a férj számára” (Rási; Szifré).

bocsásd el. Válj el tőle, de ha beteg, a férj ne tegye ezt, amíg teljesen fel nem épül (Szifré).

ne add el. Sem valami más módon ne rendelkezél felőle (Ibn Ezra); lásd Exod. XXI,8.

ne bánj vele mint rabszolgával. Az Imit régi fordítása és Deutsch: „ne hatalmaskodjál fölötte”. A megfelelő héber ige csak itt és XXIV,7-ben fordul elő ebben az értelemben. Nachmanidesz szerint ugyanolyan értelme van, mintha נ-³-al írják (XXVI,17) és az „emír” – „úr” szóval hozza összefüggésbe. Ne tekintsd árucikknek. Ne juttassa őt otthonában a rabszolga sorsára (Szifré).

15–17. Az elsőszülött joga.

A vagyon öröklése gyakran egyenlenség forrása a családban, épúgy mint a szülők kedvezése. Azonban az elsőszülött fiút megillető kettős részt nem lehet megvonni tőle, még akkor sem, ha anyja a kevésbé kedvelt feleség.

Deut 21,15

a kedvelt és a gyűlölt. Csak viszonylagos értelemben vett kifejezések, vagyis hogy az egyiket jobban szereti mint a másikat, mint például Léa és Ráhel esete. (Így kell érteni Mal. I,2–3; Genezis, 473. l.) Rabbi Ismáel, illetve Rabbi Simeón mondta: „Az emberi tapasztalat bizonyítja, hogy a kétnejű házasságban a férj az egyiket mindig jobban szereti, mint a másikat” (Szifré).

kedvelt. Szó szerint: „szeretett” (Az Imit régi fordítása).

Deut 21,16

amely napon. Nem szükségkép halála közeledtekor, hanem bármikor, midőn közölni akarja, hogyan osztandó szét vagyona halálakor. A rabbik megtiltják, hogy az apa életében szétossza vagyonát és óva intik attól is, hogy különbséget tegyen gyermekei között, az elsőszülöttnél külön jogát kivéve (Bábá Bathra 133b; Mechilta; Midrás Tanáim).

nem teheti. Nincs joga hozzá.

Deut 21,17

kétszeres részt. Még egyszer annyit, mint bármely más fiúnak.

mindenből, amije van. A Talmud ebből azt következteti, hogy az elsőszülött nem kérhet kettős részt abból a vagyonból, ami az apa halála után keletkezett (Bábá Bathra 124b).

tehetsége zsenyéje. V. ö. Gen. XLIX,3.

18–21. Az engedetlen fiú.

Az izraelita szülők nagyon szeretik gyermekeiket és elnézők. Azonban a javíthatatlan fiút, akit semmi módon nem lehet jobb útra téríteni és a szülők szavára sem hallgat, meg kellett kövezni.

Deut 21,18

konok és engedetlen. Vagy: „makacskodó és engedetlen” (Az Imit régi fordítása). Deutsch: „kicsapongó és ellenszegülő”. A fiú, aki nem ismeri el sem szülei, sem Isten tekintélyét.

atyja... anyja. Figyelemre méltó a szülők egyenrangúsága, mint az ötödik parancsolatban.

megfenyítik. Lásd VIII,5.

Deut 21,19

a helység kapujához. Keleten a nyilvános tér (a forum).

Deut 21,20

tobzódó és iszákos. Nemcsak azt jelenti, hogy részeges, hanem hogy általában kicsapongó.

Deut 21,21

És kövezzék meg... mind. A héber szülőnek nem volt joga gyermekének élete és halála fölött. Görögországban kitették a gyenge gyermeket elhagyott helyre, hogy elpusztuljon. Rómában az atya felnőtt gyermekét is megölhette. Izraelben még akkor is, ha a fiú bűnössége és engedetlensége tűrhetetlen volt, a szülők kötelesek voltak egy pártatlan bírósághoz fordulni. A halálos ítéletet csak a község hozhatta a város véneinek hozzájárulásával.

Állítólag ezt a törvényt egyetlen esetben sem hajtották végre (Szanh. 71a); és amilyen feltételekhez volt ez a halálbüntetés kötve, nem is lehetett végrehajtani (lásd még XXII,22). Szereplése a Tórában csak figyelmeztetés és a legnagyobb nyomatékkal felhívja a figyelmet arra, hogy milyen utálatos bűn az engedetlenség a szülőkkel szemben.

férfilakosai. Szó szerint: „emberei” (Az Imit régi fordítása).

b) XXI,22–XXII,4. Az emberszeretet törvényei.

22–23. Intézkedés a kivégzett ember holttestéről

Deut 21,22

halálbüntetéssel járó bűn. Deutsch: „halálos bűn” és magyarázatul hozzáfűzi: „a három főnév vonzati viszonyban egymással; mégpedig **משפט** vonzója a reá következő **מות** főnévnek, tehát **מות משפט** halálos ítélet, és ha végre még **חטא** mint vonzó hozzájárul... akkor oly bűnt jelöl meg, amelyre halálos ítélet van mérve”.

kivégzik és fölakasztod. A felakasztás a kivégzés után történt; az a gyalázatos büntetés, hogy az embert élve szegezték a keresztre és napokig hagyták kínlódni, római találmány volt. A régi Izráelben a kivégzésnek négyféle módja volt: megkövezés, elégetés, karddal kivégzés és megfojtás. A felakasztást néha alkalmazták a kivégzés után megszégyenítésül és elrettentésül; Józsuá X,26.

holttestét. Szó szerint: „öt” (Az Imit régi fordítása); lásd a Targum Jerusálmi körülírását és Szanh. 46b.

Deut 21,23

el kell temetned. Eltemetés, nem elégetés volt a zsidó szokás; lásd Gen. 191. l. (Löwinger: A halotthamvasztás zsidó szempontjából. Budapest 1932.)

Isten átka. Isten átka van rajta, „Isten lekicsinylése, mert az ember Isten képmására van teremtve” (Rási, Szanh. 46b alapján). És az emberi méltóságot tisztelni kell még a bűnösben is. A halál, tanítja a zsidó felfogás, kiengeszteli a bűnt, tehát testének legrövidebb idő múlva meg kell adni ugyanazt a tisztességes bánásmódot, ami más halottat megillet. Az akasztást elhalasztották estig, hogy a holttestet minél előbb eltemethessék.

meg ne tisztátalanítsd földedet. A holttest elsőrendű forrása a rituális tisztátalanságnak (**הטומאה** **אבי אבות**) és ha a hulla ott maradna az akasztófán, amíg feloszlik és részei lehullanak vagy a madarak tápláléka lesz, ez a tisztátalanság messzire elterjedne.

| Deut XXII.

1–3. Elveszett tulajdon visszaadása.

Ez a három vers ismételése az Exod. XXIII,4–5-ben közölt törvénynek az eltévedt ökör vagy szamár visszaadásának köteleességéről és hogy fel kell emelni az elbukott teherhordó állatot. A törvény itt bővült azzal, hogy más elveszett tárgyakat is vissza kell adni a tulajdonosnak. Figyelemreméltó, hogy míg az Exodus „ellenséged” tulajdonáról beszél, itt szélesebb értelemben a „testvéred” szót használja. Akár testvéred vagy ellenséged a szomszédod, tulajdonát védened kell és vissza kell adnod.

Deut 22,1

ökrét vagy bárányát. Csak két nevet említ, de a törvény minden háziállatra vonatkozik (Bábá Qamma 54b).

ne fordulj el tőlük. Vagy: „ne zárkózz el tőlük”; szó szerint: „ne rejtőzz el tőlük”. Vedd észre és ne mondd: „Ez nem az én dolgom”.

Deut 22,2

add vissza. Ha ezt elmulasztod, lopásnak számít és büntetésül fizesse az ár egy ötödét értékén felül, ha esküvel letagadta; Lev. V,20–24.

4. Segítsen felemelni az elbukott állatot.

Deut 22,4

amint leroskad. Szó szerint: „feküdvé” (Az Imit régi fordítása).

segíts neki. Szó szerint: „állítva állítsd vele”, azaz, a másikkal együtt. A tulajdonos nem állhat ott tétlenül és nézi, hogyan dolgoznak mások. Egy chaszid rabbi amiatt panaszkodott, hogy nem tartják meg ezt a törvényt és ennek a gondolatnak szentelte magát. Gyakran látták az utcán, amint segített az egyik embernek a terhet felrakni, a másiknak kihúzni a szekeret a sárból.

c) XXII,5–12. Vegyes törvények. – Első csoport.

5. A két nem megkülönböztetése ruházattal.

A ruházat felcserélése férfi és nő között elősegíti a szemérmertlenséget és így az erkölcstelenséget is. A törvény valószínűleg a szíriai pogány szokások ellen fordul, ahol el volt terjedve a két nem ruházatának felcserélése és ez az erkölcsi élet romlásához vezetett.

6–7. Az anyamadar megkímélése.

A kíméletnek oka itt a szülői viszony szentsége. Az anyamadar szent mint anya, és hosszú élet ígéretét kapja az, aki ebben a körben is tiszteli az anyaság szentségét, amint ez az ígéret jut annak is, aki megtartja az ötödik parancsolatot. „Ha az anya nincs a fészekben, nem látja, hogy elviszik kicsinyeit és nem érez fájdalmat. A tojás, amelyen ül és az anya gondozására szoruló fiókák nem alkalmasak eledelül, tehát ez a parancs azt akarja elérni, hogy hagyják érintetlenül a fészket. A Tóra megkívánja, hogy ilyen fájdalmat ne okozzanak sem a barmoknak (Lev. XXII,28), sem a madaraknak, mennyivel inkább nem szabad ilyen fájdalmat okozni embertársainknak” (Maimonidesz); lásd XXV,4 s köv.

Deut 22,7

hosszú életű légy. „Ha a Tóra a hosszú élet jutalmát ígéri annak, aki teljesít olyan parancsot, amely semmiféle áldozattal nem jár, mennyivel nagyobb lesz annak a jutalma, aki igazán nagy vallásos kötelességet teljesít” (Rási, Chull. utolsó Misnája alapján). Rabbi Jákób, a hosszú életnek erre az ígéretére célozva felemlíti azt az esetet, hogy egy ember felmászik a toronyra, kiveszi a fiókákat a fészekből, és nem bántja az anyamadarat a parancsolatot követve. Midőn lefelé jön, leesik és meghal. Felveti a kérdést: „Hol van jó dolga és hosszú élete ebben az esetben?” Akiba erre így felelt: „Abban a világban, ahol minden jól megy és minden tartós” (Chull. 142a).

8. Korlát a háztetőn.

A keleti országokban a házakon lapos tető van; ezt járkálásra, alvásra és más házi célokra használják, tehát szükség volt korlátra, hogy elkerüljék a véletlen leesést. A rabbik szerint a korlátnak legalább két rőf magasnak kellett lenni (Bábá Bathra 61a).

Deut 22,8

vérbűnt. Az emberi élet védelmének elmulasztása a ház építőjét, tulajdonosát vagy lakóját a vérbűnben vétkessé teszi Isten szemében. A rabbik ezt a tilalmat kiterjesztik minden olyan esetre, midőn életveszély állhat be hanyagság miatt; például, ha valaki harapós kutyát tart vagy törött létrát támaszt a fal mellé (Ketúb. 41b).

9. A magok keverése ellen.

Ez a törvény és a két következő (ökörrel és számmárral együtt szántani, gyapjúból és lenből keverten készített ruhát viselni) azon a gondolaton alapszik, hogy Isten különbséget tett a természet tárgyai között, tehát helytelen, ha az ember elrontja ezt a keveréssel; lásd Lev. XIX,19.

Deut 22,9

kétféle. Héberül: כלאים; olyan fajták, amelyek egymást kizárják; l. még Lev. XIX,19.

szentté válják. Az így keletkező termést el kell égetni. Az ember elveszíti ennek következtében szőlőjét és a másik termést büntetésül törvénytelen cselekedete miatt.

10. Szántás ökörrrel és számmal.

Deut 22,10

Nagyon különbözők természetükre, nagyságukra és erejükre nézve; tehát kegyetlenség a gyengébb állatra, ha együtt fogják be őket.

11. Kétféléből készült ruha.

Deut 22,11

kevert szövésű ruhát. A szó származása és jelentése bizonytalan. Némelyek az egyiptomi nyelvből származtatják. A tilalom oka valószínűleg ugyanaz, mint a magok keverésének (9. vers). A rabbik ezt a *chuqqim* csoportjába, azaz az olyan rendelkezések közé sorolják, amelyeknek okát nem ismerjük. Sok gúny és lenézés érte az ilyenek miatt a zsidóságot, de az mégis kitartott mellettük, mert ezek megtartásával feltétlen engedelmességét juttatta kifejezésre Istene iránt; lásd Lev. XIX,19.

12. Cicisz.

Deut 22,12

Rojtokat. Vagy: „Bojtokat” (Az Imit régi fordítása). Héberül: „gedilim”. Még I. Kir. VII,17-ben találkozunk ezzel a főnévvel. A „cicisz” szó szinonimája. Az összes népeknél szerepelnek rojtok és csomózások mint szimbolumok és emlékeztető eszközök. A „cicisz” a zsidókat állandóan Istenhez való kapcsolatukra kell, hogy emlékeztesse és az abból folyó kötelességekre. A Talmud sok elbeszélést őrzött meg, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a „cicisz” megpillantása mennyire alkalmas arra, hogy az embert a bűnözéstől visszatartsa (Menách. 44a).

d) XXII,13–XXIII,9. A házasság szentsége. 13–21. Menyasszony ellen emelt vádak.

Aki alaptalanul vádolja feleségét menyasszonysága ideje alatt elkövetett erkölcstelenséggel, azt meg kell fenyíteni és meg kell büntetni, és elveszti azt a jogot, hogy valaha elválhasson tőle. De ha ez a vád igaz, halálos büntetést érdemel az *ifjú asszony*. A bibliai időben az eljegyzett pár minden tekintetben férj és feleségnek számított, csak még nem éltek együtt. A hűtlenséget a menyasszony részéről házasságtörésnek tekintették; lásd a 23. verset. „Ezeket az egyszerű, világos törvényeket tekintve (13–21. vers), gondoljunk arra, hogy ezek fölfelé haladó törekvést mutatnak az ember állati szenvedélyeinek legyőzésében. Hogy közülük egyesekre ma már nincs szükség, annak a ténynek tulajdonítható, hogy *annak idején* szükség lévén rájuk, életbeléptették az ellenük szóló tilalmakat a megfelelő vallási szankciókkal. Csak tudatlanság vagy hálátlanság kifogásolhatja szellemüket vagy alakjukat” (G. A. Smith).

Deut 22,13

azután meggyűlöli. A férfi csak azért kötött házasságot, hogy kielégítse szenvedélyét, később teljesen megváltoztak érzelmei felesége irányában, ami gyakori az ilyen jellemeknél (Bertholet);

lásd XXI,14; v. ö. II. Sám. XIII,15.

Deut 22,14

és reá fog szegyenletes dolgokat. Az Imit régi fordítása: „és reá fog dolgokat hamis ürügyképen”. Deutsch: „és terheli őt hamis vádakkal”.

Deut 22,15

és mutassa elő. Az Imit régi fordítása: „és vigyék ki”.

jeleit. A bizonyítékot, amelynek alapján az asszonyt fölmentik, sok ókori népnél lényegesnek tekintették, noha a hiánya még nem kétségtelen bizonyíték bűnössége mellett. Több rabbi ezért ezt a mondatot a jelekre nézve metaforikusnak fogta fel (בוררין את הדבר כשמלה חדשה), hogy világosan bebizonyítható legyen a vád hamissága tanúkkal és szakértőkkel (Ketúb. 46a). L. még a 20. verset is.

a város kapujában. Szó szerint: „a kapuba” (Az Imit régi fordítása).

Deut 22,18

fenyítsék meg. Testi fenyítéssel sújtsák, „harminckilenc korbácsütéssel” (Josephus, Talmud u. o.).

Deut 22,19

száz ezüst sekellel. Egyes számítások szerint ez körülbelül 400 pengőnek felelne meg, de a valóságban akkor annak az összegnek sokkal nagyobb értéke volt.

a leány atyjának. Akinek a nevét beszennyezte. „Ha a leány árva, a bírság az övé lesz” (Jer. Ketúb. IV,1).

nem bocsáthatja el. Nem válhat el tőle.

Deut 22,20

igaz volt. Ha a bizonyíték ellene szól és ha – teszik hozzá a rabbik – a tanúk idejében figyelmeztették magaviseletének komoly következményeire (Ketúb. 44b).

e dolog. A vád.

Deut 22,21

atyja házána bejáratához. Nem a város kapuja elé, mert atyja házáat szégyenítette meg.

aljasságot. Héberül: גבלה. Ez a héber szó nem intellektuális hiányosságot jelent, hanem a nő lelke mélyében gyökerező képtelenséget a vallási és erkölcsi kötelezettségek megtartására (Driver).

aljasságot... Izráelben. Viselkedése a nemzet erkölcsi érzületének megsértése, támadás a közösség lelkiismerete ellen. „Nemcsak önmagára hozott gyalázatot, hanem Izráel összes hajadonaira” (Szifré).

Deut 22,22

haljanak meg mindketten. A férfi is és a nő is; v. ö. Lev. XX,10. Izráelben nem volt kétféle mérték a házasság erkölcsi tekintetében.

Mint minden főbenjáró bűn esetén, a rabbik megkövetelték, hogy a bűnös feleket figyelmeztessék szándékolt cselekedetük komoly következményeire. Ilyen figyelmeztetés (התראה) nélkül a halálbüntetést nem lehetett végrehajtani. Továbbá főbenjáró bűnöknél az eljárás megindítása és az előre megfontolt szándék bizonyítása olyan szigorú feltételekhez volt kötve, hogy a halálos ítélet kimondása csaknem lehetetlen volt. R. Tarphon és R. Akiba mondta: „Ha mi ott ültünk volna a Szanhedrinben, egy embert sem végeztek volna ki” (Makkóth első perekjének utolsó Misnája). Néhány sorral előbb ezt olvassuk: „A Szanhedrint, amelyik hét évben egyszer egy embert kivégez, „véres kezűnek” (chóblanith) nevezzük”. Eleazar ben Azariah mondta: „Hetven évben egyszer”. (U. o.)

23–27. Eljegyzett hajadon.

Deut 22,26

nincs... bűne. Ahol erőszak (*force majeure*) van, ott nincs bűn, tehát nincsenek törvényes következményei.

Deut 22,27

kiáltott. Kétes esetekben a nőnek adunk igazat (Rásbám, Szfornó). Hasonló intézkedést, hasonló kifejezésekkel, találtak a nemrég felfedezett hittita törvényben, amely az időszámításunk előtti 1350. évből való. Tehát úgy látszik, hogy az erőszakra szóló törvényekben az előhaladottabb gondolkodású semita nemzetek közös törvényei vannak előttünk; épúgy mint ahogy Hammurabi kódexében párhuzamos inézkedéseket találtunk az Exodus polgári törvényeivel; lásd Exod. 290. 1.

28–29. El nem jegyzett hajadon.

A férfinak meg kell fizetni a „jegyajándékot” és feleségül kell vennie a leányt az elválás joga nélkül.

Deut 22,29

meggyalázta. Vagy: „erőszakot tett rajta”.

| Deut XXIII.

1. Tilos a házasság a mostoha anyával.

Ez a törvény a régi pogány szokás ellen szól, hogy az asszonyok épúgy az öröklött vagyontárgyakhoz tartoztak, mint az elhunynak más jószága.

Deut 23,1

atyja leplét. Egyes talmudi tekintélyek szerint itt a **שומרת יבם של אביו**-ról van szó (Jebám. 49a).

2–9. A gyülekezetből kizártak.

Deut 23,2

Ne jusson be... az Örökkévaló gyülekezetébe. Ne tekintessék a községhez tartozónak. Tehát nem vehet feleségül izraelita nőt. Elsősorban azokat zárták ki, akik valamely pogány kultusszal kapcsolatban magukat megcsonkították vagy kiherélték. Jesája viszont (LVI,3 s köv.) olyan emberekről beszél, akiknek megcsonkítása nem saját akaratukból történt.

csontkított tagú. Vagy: „elvágtott tagú” (Az Imit régi fordítása).

Deut 23,3

fattyú. Héberül: **ממזר**. Ez nem jelenti a házasságon kívül született gyermeket, hanem csak a házasságtörésből vagy vérfertőzésből származó gyermeket. Tudniillik, aki tiltott rokonházasságból származik; Lásd Lev. XII és XX. A héber szó még Zek. IX,6-ban fordul elő. Etimológiája kétes. Egyesek arra gondolnak, hogy **מזר** rövidített alakja, mások az arab „*madzara*” tövel hozzák összefüggésbe, amely „szennyes”-t, „romlott”-at jelent.

tizedik nemzedéke sem. Vagyis sohasem. A „tíz” számnév itt igen nagy számot jelent; v. ö. Gen. XXXI,7.

Deut 23,4

ammónita és móábita. Abból, hogy a héber szöveg csak a hímnemű alakot használja, a Talmud azt következteti, hogy csak az ammónita és móábita férfiak voltak kizárva. De a nők, ha áttértek, férjhez mentek izraelitákhoz, például Rúth, aki móábita nő volt, a zsidó Bóaz felesége volt és őse lett Dávid királynak (Jer. Jebám. VIII,3).

A rabbik szerint Ammón, Móáb, Edóm és Egyiptom felvételének tilalma a községbe megszűnt az asszír telepítési politika következtében, mert ennek következtében a Palesztinával szomszédos népek annyira összekeveredtek, hogy nem lehet tiszta fajokról beszélni ezekkel kapcsolatban (Berák. 28a).

Deut 23,5

kenyérrel. Deut. II,29 szerint a móábiták legalább pénzért adtak kenyeret és vizet az izraelitáknak. Az ammónitákról még olyan tudósítás sincs, hogy ennyit tettek volna értük.

fölbérelte. T. i. Bálák, Num. XXII,5.

Deut 23,6

átváltottatta. Lásd Num. XXIII,11.25 és XXIV,10.

Deut 23,7

Ne keresd barátságukat, se jóakarukat. Vagy: „Ne keresd békéjüket és javukat” (Az Imít régi fordítása). Büntetésül, embertelen viselkedésükért Izráellel szemben. „Nem gyűlöletet, hanem közömbösséget parancsol itt” (Oettli).

Deut 23,8

testvéred. Vérrokonod, tehát nem lehet teljesen kizárni.

az egyiptomit. Az elnyomás Egyiptomban a fáraók cselekedete volt, nem a nép akarata. Izráel otthont talált Egyiptomban és „jövevények” (גרִיִּים) voltak az országban. Tehát hálával kell gondolni az egyiptomiakra. Nemzetek hálája éppolyan ritka, mint a nemzetek önkritikája. Ez a parancs klasszikus kifejezője mindkettőnek.

jövevény. A héber גֵר itt vendéget jelent.

e) XXIII,10–25. Vegyes törvények. Második csoport. 10–15. A tábor szentsége.

Deut 23,10

rút dologtól. Szó szerint: „rossz dologtól” (Az Imít régi fordítása). Vonatkozik ez mind a testi, mind az erkölcsi tisztaságra. A tábort megszentelte az isteni jelenlét, tehát kell, hogy a tisztaság helye legyen. Sokkal szorosabb itt a kapocs, mint általában hiszik, a külső és belső tisztaság között. Tisztátalanság istentelenséghez vezet. Az erkölcs, a vallás, az egészség legelemibb szabályainak figyelembe vétele nem volt szokásos az ókori táborokban. Izráelben ez másképp volt.

Deut 23,11

éjszakai eset miatt. L. Lev. XV,16.

Deut 23,13

külön hely. Szó szerint: „kéz”; átvitt értelemben „hely”, „elkülönített hely”; l. még Num. II,17; Jes. LVII,8; Jer. VI,3. „Előre elkészített hely” (Tárgum). Az egészségügyi szabályok életbevágó fontosságúak a táborban. Ebben a tekintetben tehát a mózesi törvényhozás korszakalkotó.

Deut 23,14

ásószerszámod. A megfelelő héber szó csak itt fordul elő ebben az értelemben, egyébként „sátorszöget” jelent.

fegyvered. Egyesek a זֶיֶן „fegyver” szóval hozzák összefüggésbe. (L. még Kélim XXIII,6.)

Deut 23,15

tisztátalan dolgot. Szó szerint: „szemérmetlen dolgot” (Az Imít régi fordítása). Azaz, semmit sem, ami miatt szégyelnie kellene magát.

elforduljon tőled. A tábor „szent” legyen, különben nem méltó hely Isten számára.

16–17. Szökevény rabszolgák.

A rabszolgák száma aránylag kicsiny volt Izráelben, és a rabszolgakereskedelem sem lehetett nagy, hisz a Szentírás seholsem emlékezik meg rabszolgavásárról. A zsidó törvényben a rabszolganak emberi jogai voltak és általában jól bántak velük. Az egész zsidó történelemben sehol sincs szó rabszolgázásról, sem elszökött rabszolgákról. Ez utóbbi esetben nem kellett visszaadni gazdájának. „Milyen megbecsülendő ellentét Hammurabi törvényével szemben, amely halálra ítélte azt, aki elrejt egy szökevény rabszolgát” (McFadyen). Görögországban és Rómában izzó vassal kellett megbélyegezni az elfogott szökevény rabszolgát. *Tamás bátya kunyhója* olvasói emlékezhetnek rá, hogy a múlt évszázad közepén vérebekkel hajszolták Amerikában a megszökött rabszolgát. A mózesi törvénykönyvben ugyanolyan intézkedést látunk, mint amilyenre a mai gyarmatosító hatalmak szeretnék ránevelni a szineseket.

A rabszolgák helyzetéről Görögországban és Rómában, lásd Lev. 284. l. A görögöknél a rabszolgavadászat szokott sport volt. Ami pedig Rómát illeti, Seneca megemlíti, hogy a rabszolgát a legkisebb hiba miatt is a legborzasztóbb büntetésekkel sújtották: kínzás, keresztrefeszítés, vadállatok elé dobás az arénában. Még a stoikusok is vitatkoztak azon, vajon hajótörés esetén fel kell-e áldozni egy értékes lovat, hogy megmentsenek egy rabszolgát. A rómaiak nem tudták megérteni a júdeaiak emberséges bánásmódját rabszolgáikkal. Hadrian üldözései során egyik súlyos vád volt Rabbi Eleazar ben Terata ellen, hogy felszabadította rabszolgáit.

Deut 23,16

a szolgát. Egy külföldről menekülő nemzsidó rabszolgát, aki menedéket keres Palesztinában gazdájának rossz bánásmódja miatt, akár zsidó a gazdája, akár nemzsidó (Gittin 45a; l. még Arákin 29a).

Deut 23,17

Nálad. Nemcsak szabaddá lett, hanem meg kellett védeni és segíteni, hogy meg tudjon élni és hasznos életet folytathasson (Szifré).

kapuid egyikében. Izráel bármelyik városában, akárhol az országban.

ne nyomorgasd őt. Ne kínozd szavakkal; ne sértsd érzéseit gúnyosan emlegetve multját vagy fáját (Szifré); lásd Lev. XIX,33.

18–19. Erkölcstelenség.

Deut 23,18

kéjnő. Szó szerint: „szentelt [nő]” (Az Imit régi fordítása). Nők és férfiak egyaránt hivatásszerűen vettek részt az erkölcstelen és fajtalan kanaánita kultuszban.

kéjfiú. Szó szerint: „szentelt [férfi]” (Az Imit régi fordítása).

Deut 23,19

parázna nő jutalmát. Becstelen módon szerzett pénzt vagy bármi mást, ami erkölcstelenség révén került valaki birtokába, nem szabad elhozni a szentélybe fogadalom teljesítéseként vagy bármely más vallásos célra.

ebnek bérét. A szent berkekben a pogány kultusznál szereplő ifjak is „ebeknek” neveztetnek. (V. ö. egy Astarte-templom föliratát, amire Bertholet utal.) Voltak női és férfi hierodulok, utóbbiak „künesz” néven említve János Apok. XXII,15-ben. Ugyancsak v. ö. a francia *la chienne* kifejezést. A Renan által kiadott föníciai feliratok egyike másika szabályozza az ebek jövedelmét, hogy mi esik rájuk és mi illeti a szentélyt. A rabbik szó szerint vették ezt a kifejezést (Temúra 30a).

utálata. Meggyalázzuk Istent jogtalan vagy nem tiszta úton szerzett ajándékkal.

20–21. Kamatfizetés.

Izráel testvéri szövetség, melynek *tagjait* a szeretet érzése kapcsolja egymáshoz. Ennélfogva az izraelitának kötelessége pénzt kölcsönözni szükségben levő testvérének, anélkül, hogy ezért hasznot várhatna. Más az eset, ha idegen kereskedő kér tőle kölcsönt, akinél nem helyzetének könnyítéséről van szó, hanem üzleti befektetésről; lásd Exod. XXII,24 és Lev. XXV,36–37.

Deut 23,20

Ne fizetess kamatot. „Itt a jótékonyagnak egy nagy kötelességét állapítja meg: a rossz helyzetbe kerültek megsegítését egy időre szóló kölcsönrel hogy képes legyen fenntartani magát saját munkájával, anélkül, hogy alamizsnára szorulna. Ha a szegény valóban hasznot tud magának szerezni ezzel a kölcsönrel, akkor sem szabad többet kérni tőle, mint amennyit kapott” (H. Adler).

Deut 23,21

Az idegennel fizetethetsz kamatot. Ellentétben az ott élő idegennel („jövevénnel”) (גר) az igazi idegen (נכרי) csak rövid ideig tartózkodik Izráel országában. Ez rendesen csak Palesztinán átutazó kereskedő volt. „A karaván-kereskedés nagyon kiterjedt volt és a külföldi kereskedő teljes védelmet élvezett az ország szokásai és törvényei szerint. A kereskedelem folytonossága és a karavánok ellen elkövetett erőszakosságokról szóló panaszok teljes hiánya kedvezően bizonyítják ezt a tényt. Némi különbségtétel az izraelita és az idegen között elkerülhetetlen volt. Nem várhatták, hogy abban az évben, amikor az izraeliták az elengedés évét ünnepelték, az idegen hitelező is elengedje izraelita adósának tartozását. Azt sem lehet tőle várni, hogy izraelita üzletfelének kamat nélkül adjon kölcsönt. Ha egyforma alapon akarták rendszeresíteni a kereskedelmet izraeliták és idegenek között, ezt csak úgy lehetett elérni, hogy az elengedés évének korlátozásai és a kamatfizetés törvényei, amelyek *a priori* nem voltak kötelezők az idegenre, az izraelitára nézve sem voltak kötelezők, amennyiben idegen kereskedővel van dolga” (Guttmann, Das Judentum und seine Umwelt 27.). Az engedély, hogy egy idegentől kamatot kérhessen, csakis üzleti célra adott kölcsönre vonatkozhatik; ha az idegennek saját megélhetése céljából volt szüksége a pénzre, nem volt különbség izraelita és idegen között. „Ha elszegényedik testvéred és lehanyatlik keze melletted, támogasd őt, akár jövevény, akár zsellér, hogy élhessen melletted. Ne végy tőle kamatot vagy uzsorát és féld Istenedet” (Lev. XXV,35–36). A Talmud szigorúan veszi a kamat tilalmát, még idegennel szemben is; és sehol sem találkozunk az uzsorás szigorúbb elítélésével, mint a rabbinikus irodalomban. A rabbik azt tanítják, hogy az uzsorás tanúskodását nem kell elfogadni a bíróság előtt. Őt egy sorba helyezik a tolvajokkal és hamisjátékosokkal. Ez a fenkölt gondolkodás az uzsorával szemben még nagyobbá teszi a zsidóság erkölcsi tragédiáját a középkorban. Meg lévén fosztva a megélhetés szokásos eszközeitől, pénzkölcsönzésre kényszerült. „Ha eltiltjuk a zsidót a kereskedelemtől és más polgári foglalkozástól, rákényszerítjük, hogy uzsorás legyen”, mondta Luther Márton.

Midőn a francia forradalom előestéjén a Nemzetgyűlés habozott megadni a zsidóknak az emancipációt az uzsoráskodás vádjá miatt, egy előkelő követ, Gregoire abbé így szólt: „Ó nemzet, ha ti felemlítitek a zsidók hibáit, a saját cselekedeteiteket ítéletek el”. De ha sok érvet sorakoztathatunk föl a mult mentségére, semmivel sem védelmezhetjük azokat, akik még napjainkban is kihasználják pénzkölcsönzési ügyekben embertársaik szorult helyzetét. „Nem mentheti ezt a nagy bűnt Isten, Izráel és az emberiség ellen semmiféle jótékony pénzázdozat, csak a teljes megszüntetése ennek az útálatos foglalkozásnak” (H. Adler). Igen szellemesen védelmezi meg a zsidóságot a kamatszedés kérdésében a középkor végén élő hírneves apologéta, Farisszol Ábrahám a Mágén Ábrahám című munkájának 73. fejezetében; v. ö. Exod. 261. old.

ne fizetess kamatot. A rabbik megtiltják a zsidó hitelezőnek, hogy kamatot kérjen akár zsidótól, akár nem zsidótól, és megtiltják a zsidó adósnak is, hogy a zsidó hitelezőnek kamatot fizessen. (Bábá Mecia 75b).

22–24. Fogadalmak.

Deut 23,22

ne halogasd azt megfizetni. A fogadalom szent és kötelező jellegéről lásd Num. XXX,3. Senki sem kénytelen fogadalmat tenni. Ez teljesen önkéntes cselekedet; de ha megtette valaki, híven meg is kell tartania. Kóhélet mondja (V,4): „Jobb, ha nem teszel fogadalmat, mintsem, hogy teszel fogadalmat és nem fizeted meg”. Lásd még Numeri 310. l.

Deut 23,24

Ami kijön ajkadon, tartsd meg. Szükséges figyelmeztetés arra a szent kötelességre, hogy az ember tartsa meg adott szavát; lásd Lev. 195. l.

25–26. A szomszéd szőlője és földje.

Deut 23,25

kedved szerint. Az arra menő letéphet és ehet annyit, amennyit étvágya megkíván, de többet nem. A rabbik ezt a jogot csak a munkásoknak adják meg, akik a szőlőszedéssel foglalkoznak (Bábá Mecia 87b).

edényedbe. A tarisznyába vagy kosárba, amibe a gyümölcsöt tenni szokták. Éhségét kielégítheti, de nem a mohó vágyát. Nem szabad visszaélni a jósággal.

| Deut XXIV.

f) 1–4. Válás.

A törvény, amelyről itt szó van, nem vezeti be a válást, mint új intézményt és nem rendeli el azt. Ez az intézmény megvolt, lásd Lev. XXI,7 és Num. XXX,10. Csak szabályozásáról van szó; arról, hogy a férj, aki elvált feleségétől, nem veheti vissza, ha második férje elvált tőle vagy meghalt. Lásd a későbbi jegyzetet: Házasság és válás a zsidóságban.

Deut 24,1

valami helytelen dolgot. Héberül: **ערוה דבר**. Az Imit régi fordítása: „szemérmetlen dolgot”.

Sammai iskolája ez utóbbi értelemben veszi ezeket a szavakat és azt állította, hogy a válás csak az esetben engedhető meg, ha a feleség szemérmetlenül viselkedett. A Hillél-iskola a „helytelen dolog” értelmet tartja eredetinek és azt tanítja, hogy el lehet válni a nőtől más okból is, nemcsak szemérmetlenség miatt (Gittin 90a).

válólevelet. Szó szerint: „az elválás írása”; bizonyítványt arról, hogy teljesen elvált attól, akivel eddig úgy élt, mint „egy test” (Gen. II,24). Ennek az iratnak későbbi neve: **גט**. A válás ezentúl nem függött a férj akaratától és szeszélyétől és nem lehetett elintézni egyszerű kijelentéssel, hanem meg kellett mondani az okát és okiratot kellett kiállítani, amelyhez szükséges volt egy közhatóság közbenjárása, később a *Béth-din*. A mózesi törvény a házassági köteléket szentnek tartja Isten és ember előtt; nem szabad megsérteni, de feloldható.

Deut 24,4

megfertőztetett. Csakis előbbi férjével szemben, mert egy másik férfihoz ment nőül. Ezt a kemény kifejezést, *megfertőztetett*, azért használja az Írás, hogy elítélje a könnyelmű átpártolást egyik férfiútól a másikhoz, mert ez mindig a női erkölcsi alacsonyrendűséget jelenti és a valóságban házasságtöréshez vezethet, noha megtartják a törvény alakításait (Náchmánidesz). „A nő erkölcsi lény, nem tárgy, amit a férfi átadhat egy másiknak, azután visszaveheti, ha kedve tartja” (König). A Korán kétszer megengedi minden feltétel nélkül a feleség visszavételét, de harmadszor csak akkor, ha valóban felesége volt egy másik embernek. Dávid újra elvette Mikált (II. Sám. III,14), de őt elragadták tőle, nem ő vált el.

ne hozd vétekbe az országot. Erkölcstelenség beszenyeezi az országot.

g) XXIV,5–XXV,4. A méltányosság és emberszeretet törvényei.

5. Mentesség.

Újabb bizonyíték a Tóra emberséges törvényrendszeréről, mindent átható együttérzéséről és emberszerető pártatlanságáról.

Deut 24,5

ne essen rája semmi teher. Deutsch: „ne vessenek rá akármely közdolgot”. Ne terheljék meg semmiféle nyilvános kötelességgel és felelősséggel.

6. Malomkövet nem szabad zálogba venni.

A kézimalom két kőből állott, egy felsőből és egy alsóból. Ha az egyiket elveszik, a másik használhatatlan és megfosztanak a családot mindennapi kenyerétől.

Deut 24,6

magát az életet. Ha megfosztanak egy embert olyan szerszámtól, amely megélhetéséhez nélkülözhetetlen, annyi mintha megfosztanak életétől. Ez tiltva volt a görögöknél és a rómaiaknál is és a régi angol polgári törvénykönyv is megtiltotta.

7. Emberrablás.

Kissé bővebb ismételése a törvénynek, amelyet Exod. XXI,16-ból ismerünk; v. ö. Exod. 244. l.

Deut 24,7

és zsarnokoskodik vele. Lásd a XXI,14-ről szóló magyarázatot.

haljon meg. A Hammurabi kódex halállal bünteti a rabszolga elrablását; de ebben nem emberies érzés, hanem a tulajdonjog tisztelete vezeti.

8–9. Poklosság.

A poklosságra vonatkozó törvényeket szigorúan meg kell tartani. Ezek meg vannak állapítva Lev. XIII és XIV-ben. „Még akkor is, ha a poklos király, mint Úzzia, nem szabad őt tisztelni (azzal, hogy kivételt tesznek vele), hanem őt is ki kell küldeni az elszigetelő táborba” (Rásbám).

Deut 24,8

Légy gondos. Vagy: „Óvakodjál” (Az Imit régi fordítása).

Deut 24,9

Mirjámmal. Noha próféta és Mózes nővére volt, midőn poklos lett, hét napig kizárták a táborból; Num. XII,14 s köv.

10–13. A zálog átvétele és visszaadása.

Minthogy a kamatszedés tilos Izráelben és mindenféle óvintézkedést megtettek a túlságos eladósodás ellen, kevesebb lehetőség volt az adós szorongatására, mint máshol. Meg volt engedve zálogot adni, de ekkor is köteles volt a hitelező kímélni az adós érzékenységét. Nem szabad kíméletlenül bemenni az adós házába és kiválasztani azt a zálogot, amely neki tetszik. Tiszteletben kell tartania a szegény méltóságát és szorult helyzetét nem szabad kihasználni. „E törvények emberséges voltánál még finomabb nemes tiszteletbentartása az ember egyéniségének. Deuteronomium azt emeli ki, ami legfinomabb a héber etikában és legnagyobb adománya a világ számára. Talán a legfinomabb, – mert legegyszerűbb – ez a kijelentése: *‘Midőn hitelez*

felebarátodnak bármilyen hitelt, ne menj be házába, hogy elvedd zálogát. Mert minden izraelitának, akármilyen szegény, megvan a joga, hogy beengedjen valakit a négy fal közé, amely az ő otthona, vagy távol tartson onnan” (Welch).

Deut 24,11

Künn állj meg. Hacsak nem hív meg, hogy lépj be. Mivel segítségünkre szorul, gondolnunk kell arra, hogy mennyire lealacsonyítja a szegényt, ha tapintatlanul bánnak vele, még ha jóakarattal is (Harper).

Deut 24,13

lefeküdhessek ruhájában. Ha az adós szegény ember, valószínűleg valamelyik szükséges ruháját adja zálogba, például a *szimlát*, melyet a szél és eső ellen védelmül használtak és takaróul szolgált alváskor. Palesztinában az éjszakák általában hidegek és a szegény embernek nincs más takarója, csak a ruházata. Ezért parancsolja meg a Tóra, hogy a hitelező estefelé adja vissza ezt a ruhát és ne fossza meg őt szívtelenül attól, ami nélkülözhetetlen az élethez. Az ilyen szívtelenség sértette az izraelita erkölcsi érzését; Ámós II,8; Gen. 500. l.

és áldjon téged. A nagylelkű cselekedet a szegénnyel szemben megszerzi az ő áldását.

érdemül lesz. Az Imit régi fordítása szószerint veszi: „igazságul lesz”. Deutsch: „érdemed lesz” és hozzáfűzi magyarázatul: „nemcsak jutalmát veszed ebbeli emberséges cselekvésednek, hanem azonfölül örök érdemed lesz Isten színe előtt”.

Ennek a törvénynek szelleme teljes ellentétben van a görögök és rómaiak viselkedésével a szegényekkel szemben; lásd 258. l.

14. Bánásmód a munkásokkal.

Nem szabad megrövidíteni a munkást azzal, hogy várják a bérére. Pontosan ki kell fizetni a neki járó összeget azon a napon, amikor dolgozott érte; Lev. XIX,13.

Deut 24,14

akár a jövevények közül való. Ugyanaz a törvény védje az izraelita és a nemizraelita munkást.

Deut 24,15

Az nap. Ugyanazon a napon meg kell kapnia bérét, mihelyt a napi munkát befejezte; Lev. XIX,13: „ne hagyd éjjelen át béresszolgádnak munkadíját magadnál reggelig”.

az után vágódik lelke. Mert szüksége van rá, hogy este a nappal megszolgált pénzen vegyen családjának élelmet. Rási (Bábá Mecia 112a alapján) úgy magyarázza ezt a kitélt: életét kockáztatja a munkánál a bérért.

nehogy ellened kiáltson. V. ö. a 13. vers végét.

16. Egyéni felelősség.

A régi időben a bűnös családja gyakran vele együtt súlyos büntetést szenvedett.

Noha a család erkölcsi egység és a nemzet etikai összetartozását sem szabad figyelmen kívül hagyni, mégsem lehet sem a bírónak, sem a törvényszéknek joga, a szülőket halálra ítélni a gyermekek által elkövetett bűn miatt, sem a gyermekeket a szülők bűne miatt. Ezekiél nagy nyomatókkal fejezi ki ezt a tanítást: „A vétkező lélek, az hal meg, a fiú nem viseli az atya bűnét és az atya nem viseli a fia bűnét” (XVIII,20).

Deut 24,16

az atyák miatt. Királyok II. könyve (XIV,5–6) elmondja, hogy Amacja, Júda királya „megölette szolgáit, akik megölték atyját, a királyt. De a gyilkosok gyermekeit nem ölette meg, amint írva van Mózes tanának könyvében: Ne ölessenek meg az atyák a gyermekek miatt stb.”. Némelyek úgy magyarázzák ezt a tilalmat, hogy az atya nem halhat meg a fia *helyett*, sem a gyermek az atya

helyett. Másképpen volt ez a babilóniai törvényben. Ha rossz építkezés miatt egy ház összedőlt és maga alá temetett egy gyermeket, nem az építőmestert ítélték halálra, hanem a gyermeket végezték ki. Lásd „Fiút fiúért, leányt leányért a Hammurabi-kódexben”. Exodus 289. l.

17. Igazságtalanság a jövevénnyel, az árvával és az özvegyel szemben.

„Meglepő, hogy a törvényeknek mily nagy része foglalkozik, különösen az emelkedett szellemű Deuteronomiumban, a szegények és elhagyottak érdekeinek védelmével” (McFadyen). „A jogtudománynak egyetlen más rendszere sem mutat fel ilyen emberies érzést a szerencsétlen iránt egy országban és egy korban sem” (Houghton). A jövevénnyel, az árvával és az özvegyel való bánásmódnál figyelembe kell vennünk nehéz sorsukat. A zsidó gondolkodás jellemző vonása ez a törődés velük az ókorban, a középkorban és a mai időkben is.

Deut 24,18

emlékezzél arra. Lásd XV,15.

azért. Amint Isten jóságos volt az izraelitákhoz a szükség órájában, ők is jók legyenek azokhoz, akik bajban vannak.

19–23. Nagylelkűség a földnélküliek iránt.

Deut 24,19

ott felejtessz egy kévét. Az ilyen kéve neve שֵׁכָחָה volt. Mivel ezt a parancsot nem lehetett előre meggondoltan végrehajtani, Rabbi Cádók bánkódott azon, hogy ő sohasem teljesíthette ezt a micvát. Midőn végre egyszer ott felejtett néhány kévét a földjén, örült és vendégséget csapott ennek megünneplésére a maga és házanépe számára (Midrás Tannáim; Tósz. Péa III,8; Szifra Chóba 12).

Deut 24,20

levered. L. még a Jes. XXVII,12-höz szóló magyarázatot. (Exodus 462. l.)

olajfádat. A rabbik azt mondták, hogy az a törvény, amely szerint „ne arasd le teljesen földed szélét” (Lev. XIX,9), azért, hogy a szegény elvihesse, a fákra is alkalmazandó (Chull. 131b). „Az olajbogyót úgy gyűjtik össze, hogy vagy rázzák a fát vagy leverik a gyümölcsöt egy hosszú pálmaággal. Ma leverik a fáról egy bizonyos napon és ezt egy kikiáltó kihirdeti, azután a szegények összeszedhetik, ami megmaradt. A böngészés szép szokás és néhol még ma is megmaradt Palesztinában, de az aratás új módszereinek alkalmazásával csaknem teljesen megszűnt” (Dummelow).

ne szedd le utólag a felső ágakon maradt bogyót. Az Imi régi fordítása: „ne szedd le magad után a felső ágakat”. Deutsch: „ne tarlózd le koronáját magad után”. A megfelelő héber ige (פִּאֵר) csak itt fordul elő ebben az értelemben.

| Deut XXV.

1–3. A túlzott büntetés ellen.

A régibb társadalmakban, midőn nem alkalmaztak börtönbüntetést a könnyebb vétségek miatt, gyakrabban került sor testi fenytékre, mint ma. Mindenképpen szükséges volt tehát, hogy ezt szabályozzák az esetleges vele járó kegyetlenkedések megakadályozására.

Deut 25,1

és fölmentik az igazságot. Azaz, az ártatlant.

Deut 25,2

ütletet érdemel. Szó szerint: „ha az ütés fia”; „bin = ben”; hasonló jelenséget látunk Józsuá nevével kapcsolatban a következő helyeken: Jóna IV,10; Péld. XXX,1. A vizsgálat előtt és alatt nem ütlegelték a vádlottat és a kínzás alkalmazása, hogy vallomást csikarjanak ki a vádlottól vagy a tanútól, ismeretlen volt Izráelben. A büntetést csak azután lehetett alkalmazni, miután bűnösnek mondták ki a vádlottat.

maga előtt. A bíró jelenlétében, nehogy, aki végrehajtja az ítéletet, elragadtassa magát.

bűnösségéhez mért szám szerint. Deutsch: „bűnösségéhez mérve, számszerint”. Értelme tulajdonképpen az, hogy az ütlegek száma arányban legyen bűnösségével (Ibn Ezra, Mendelssohn és a modernek mind). A hagyományos magyarázat összekapcsolja a 2. vers utolsó szavát a 3. vers első szavával és ebből azt következteti, hogy a 39 ütést pontosan kell számlálni és hogy az ütések számának kiszabásánál figyelembe kell venni a bűnös testi erejét (Makkóth 22a).

Deut 25,3

ütést. Szíjjal, nem bottal vagy más eszközzel, aminek alkalmazása végzetes lehet.

nem többet. A rabbi a 39-es maximumban állapodtak meg, nehogy téves számlálás miatt többet kapjon (Szanh. 10b; Makkóth 22ab).

megbecstelenítve lenne testvéred. Deutsch: „lealáztatnék atyádfia”. Nehogy megvetés tárgya legyen, mert megfosztották emberi méltóságától, pedig ezt tisztelni kell még a bűnösben is. A rabbi kijelentik, hogy „amíg a bűnös meg nem kapta büntetését, addig *gonosztevő*, de miután elszenvedte a büntetést, ismét a *testvéred*. Ha az ember megbűnhődött bűnéért, el kell felejtteni múltját és ismét be kell fogadni Izráel testvéri kötelékébe” (Szifré; Makkóth 23a). Ez a tanítás figyelemreméltó előfutára annak a modern felfogásnak, hogy a büntetésnek erkölcsi célja van: a bűnös megjavítása. „Bizonyos esetekben az embernek kötelessége büntetni, de minden esetben kötelessége, hogy könyörületes legyen a bűnös iránt: azaz részvétet mutasson iránta, noha elítéli bűnét” (Seeley). A bibliai törvénynek ez a bámulatosan humánus szelleme hiányzik a régibb korok minden törvénykönyvéből és sokszor még a mai korbeliekből is. A legtöbb törvénykönyv azt a benyomást kelti, hogy a büntetés célja a bűnös megalázása és kínzása.

Jó bánásmód az állatokkal.

Isten szeretete nemcsak a szegény és a rabszolga irányában nyilatkozik meg, hanem az állatokra is kiterjed.

Deut 25,4

Ne kösd be az ökör száját. Ez a tilalom minden munkába fogott állatra vonatkozik, nemcsak az ökörré. „Az igaz ember ismeri barmának lelkét” (Péld. XII,10), törődik érzelmeivel és szükségleteivel. Túlzott kegyetlenség felingerelni az állat vágyát a táplálék után és megakadályozni a kielégítését. Cornill professzor ezt írja: „Milyen humánus érzést fejez ki ez a törvény: *Ne kösd be az ökör száját, mikor nyomtat*. Az állat ne végezzen nehéz munkát és ugyanakkor szeme előtt legyen a táplálék, de nem ehetik belőle. Emlékszem, hogy néhány évvel ezelőtt olvastam egy gazdag földbirtokosról, aki szüretkor vas szájkosarat kötöttet nyomorult, lázbeteg munkásai szájára, nehogy ezek a szegény parasztok, akik éhbérért dolgoztak a perzselő nap alatt, égető szomjukat és éhségüket néhány szőlőfürttel enyhítsék a tulajdonos sok millió fürtje közül”. A zsidó törvényhozás kiterjesztette ezt a tilalmat, hogy ne kösse be az ökör száját, az élelmiszerek termelésénél foglalkozó munkásokra is; nem szabad megakadályozni, hogy egyenek belőle; lásd 290. l.

Az az óhajítás, hogy az ember részvéttel és figyelemmel legyen az állatok iránt, jellemző a Szentírásra. „A XXXVI. zsoltár 7. versében (*embert és állatot megsegítség, Örökkévaló*) bennefoglaltatik az a gondolat, hogy erkölcsi szempontból nézve nincs teljes szakadás az érző lények sora között; és a háziállatokat valóban az emberi közösséghez tartozóknak tekintik (Gen. VIII,1; Jer. XXI,6). A Tíz parancsolatban az emberrel együtt az emberért dolgozó állatokat is megilleti a szombat pihenése, és a szombatévben (Exod. XXIII,11) a föld termése épúgy az övék,

mint a szegényeké” (Harper).

Kötelességeinket néma barátaink iránt nem vették figyelembe a legtöbb etikai rendszerben. Azt mondják, hogy egy nagy rabbit hosszú ideig tartó testi fájdalommal büntetett meg Isten, mert elkergette a borjút, melyet meg akartak ölni és az feléje futott és bögve kérte segítségét, ő azonban azt mondta: „Ez a te sorsod” (Bábá Mecia 85a). Egy gyönyörű legendában, melyet Coleridge angol költő is feldolgozott, a rabbik elmondják, hogy Mózes, midőn Jitrónál a nyáját őrizte, megkeresett egy eltévedt bárányt és gyengéden fölemelve visszavitte karjában a fáradt állatot a nyájhoz; ekkor egy égi hang így szólt: „Te méltó vagy arra, hogy népem pásztora légy” (Exod. r. II,2–3). „Ez a részvét a néma állatok iránt annál figyelemreméltóbb, mert a rettenetes jelenetek a római arénában világosan mutatják, milyen embertelen érzés uralkodott a civilizált világban a Talmud korában” (M. Joseph).

Csak rövid ideje annak, hogy egyes törvényhozások megtiltották az állatkínzást. A XIX. század közepéig ezt csakis a zsidó törvény tiltotta meg. Tehát az is egyike „a mi civilizációnk konvencionális hazugságainak”, hogy az állatkínzás elleni védelemből tiltják meg a zsidó élet egyik fontos követelményét, a *sechitát*.

Tudvalevő dolog, hogy a rabbik által megállapított *sechita*, a húsfogyasztásra szánt állatok levágásának módja ép arra törekszik, hogy a legkisebb szenvedést okozza az állatnak. „Minthogy az emberi táplálék megszerzése megköveteli az állatok levágását, a törvény megkívánja, hogy az állatok kimúlása a legkönnyebb legyen. Nem szabad az állatot kínozni úgy, hogy torkát ügyetlenül vágják el vagy taglóval ütik le, vagy egy testrészt vágnak le róla, míg az állat él” (Maimonidesz). „A tárgyilagos szakvélemény szerint a rituális vágás nagyon biztos, gyors és célszerű vágómódszer, ami az állatnak semmiképpen sem okoz több fájdalmat, mint a régebbi és sokkal bizonytalanabb kábítás és aminek az utóbbival szemben néhány előnye van. A rituális vágást rögtön követi az eszméletlenség. A fájdalom kb. egy másodpercig tart. A vágás utáni remegéseknél és mozgásoknál az állat már eszméletén kívül van. A vágás tehát viszonylagos értelemben, a többi megölési módokhoz viszonyítva, nem kínozza az állatot... Egy második, a zsidó rítusból folyó és nem kisebb jelentőségű következmény az, hogy az állatot bizonyos tekintetben a magánember kezéből kiveszi. A zsidónak, aki vallását megtartja, nincs módjában, hogy állatot öljön, hogy állatvért ontson. Ezt csak az arra alkalmas szakember végezheti, akinek nagyon a kezére néznek, hogy hivatását kifogástalanul teljesítse. Egy mészáros, aki hivatásában szabálytalanságot követett el, (mészáros és metsző a régi időkben egy és ugyanazon személy volt) avval büntettek, hogy húst nemzsidónak sem adhatott el. Chull. 18a.” (Guttmann Mihály, Erkölcsi szempont az állatkínzási tilalomban. Magyar Zsidó Szemle 1933. 247–60.)

h) 5–10. Sógorházasság.

Sógorházasságnak nevezzük azt a házasságot, midőn a gyermektelenül elhalt férj özvegyét a fivére (בן) feleségül veszi. Nehogy kihaljon testvérének neve és vagyona másoknak jusson, az őt túlélő fivére köteles feleségül venni az özvegyet, hogy örököst szerezzen az elhunyt nevének. Ez a szokás különböző alakban megvolt több régi népnél. Izráelben megvolt már a pátriarchák korában (Gen. XXXVIII.); itt fontos részletekben módosult. A kötelezettség már csak az elhunyt fivérének szól, míg az ősi szokás szerint, ha a sógor nem teljesíti kötelességét, akkor az apósra hárult az özvegy elvételének kötelezettsége. Régebbi formája szerint az özvegy elvétele feltétlenül kötelező volt, a chalica még ismeretlen volt, míg a Tóra szerint a sógor kiteheti magát a chalica eljárásnak, ha nem akarja elvenni sógornőjét. (Róth Ernő: A levirátus története. Budapest, 1941, 6–7. és 25. oldal.)

Deut 25,5

együtt laknak. Nem okvetlenül ugyanabban a községben (Jebám. 17b).

nincs fia. Héberül: *bén*; gyermek értelemben, sem fia sem leánya. A rabbik kiterjesztették a jelentést unokára is, akár ettől, akár más asszonytól (Szifré).

idegen. Aki nem tartozik a családhoz.

sógorházasságban vegye el. Foglalja el elhunyt fivérének helyét, azaz: „építse fel a házat”, melyet

az elhunyt megkezdett és tartsa fenn a nevét.

Deut 25,8

szóljának hozzá. „A vének mondják meg neki, mi a helyesebb az ő szempontjából” (Szifré). Vannak esetek, amikor a sógorházasság nem ajánlatos és inkább a chalicát ajánlották helyette. Rabbi Gérsóm ben Jehúda (960–1040) többnejűséget tiltó intézkedése következtében az áskénáz zsidóság a chalicát alkalmazta a sógorházasság helyett, ha a sógor nős volt. Ezáltal erősen megcsappant a sógorházasságok száma és idővel még a sógor nőtlensége esetén is a chalicát alkalmazták. A szefárd zsidóknál sem a többnejűség, sem a sógorházasság nem tűnt el teljesen.

Deut 25,9

rántsa le lábáról saruját. Ha valaki leveti saruját és másnak átadja, ez jelképesen birtokátruházást jelentett. Azt jelentette, hogy lemond valamilyen birtokról vagy jogról a másik javára; Rúth IV,7. Az a tény, hogy a sarút itt nem a sógor veszi le, hanem az özvegy rántja le a sógor lábáról, világosan elárulja, hogy itt jogfosztásról van szó. A sógort megfosztják bizonyos jogaitól. Ez a jogfosztás a sógorra nézve nagy szégyent jelentett, csúfneve is ehhez az eseményhez tapadt (Róth 33. l.).

köpjön ki előtte. LXX, Vulgata és Josephus szerint az özvegy a sógort arcul köpte. A Talmud (Jebám. 106b) szerint a sógor előtt kell kiköpní. Ez megvetést jelentett az olyan ember iránt, aki szégyent hoz magára és családjára, mert visszautasítja azt a jogot és kötelességet, hogy fenntartsa bátyjának nevét Izraelben.

szólaljon meg. Ünnepelesen nyilatkozzon.

Deut 25,10

a lerántott sarujának. Ezután már nem veheti el feleségül sem ő, sem bármelyik fivérei közül. Az özvegy azonban férjhez mehet „egy idegenhez”.

lerántott sarujának háza. A Talmud (Jebám. 106b) szerint a chalicánál jelenlevők hangosan mondogatták a sógor felé: „lerántott sarujú”, „lerántott sarujú”. A sértés csak a sógort illethette meg és nem az egész családját. A csúfnév tehát csak így hangzott: „lerántott sarujú” (Róth 33. old.).

11–12. Megvetendő szemérmetlenség.

Még enyhítő körülmények mellett is könyörtelenül kell büntetni a szemérmetlenséget.

Deut 25,11

megragadja. Erőszakosan megfogja.

Deut 25,12

vágd le. A rabbik ezt a szigorú büntetést pénzbírságra változtatták, amelynek összege változó volt „a bűnös és az áldozat rangja szerint” (Szifré); de ha kényszerítő körülmények következtében cselekedett, teljesen mentesítették a büntetés alól (Bábá Qamma 28a). Más megcsonkításról nincs szó a Tórában.

13–16. Helyes súly és mérték.

Deut 25,13

kétféle súly. Nagyobb, ha vesz és kisebb, ha elad.

Deut 25,15

hogy hosszú legyen az életed. Becsületes eljárás, tisztességes kereskedelem előmozdítja a társadalom boldogságát és meghosszabbítja a nemzet életét. „Köztudomású tény, hogy az igazságosságra alapított királyság állandó lesz. Az igazságosság olyan, mint egy épület. Az igazságtalanság olyan, mint a repedések ezen az épületen, amelyek miatt bármely percben

összedőlhet” (Ibn Ezra). „Csalárd mérleg útálata az Örökkévalónak, de teljes súlykő kedvére van” (Péld. XI,1).

Deut 25,16

bárki követ el jogtalanságot. Összefoglalás. „Mindazok, akik igazságtalanságot cselekszenek, akár szóval, akár tettel, akár titkon, akár nyíltan” (Ibn Ezra).

17–19. Emlékezzél Amálékra.

Míg Izráelnek az igazságosság és a testvéri szeretet volt vezérlő szabálya, ne feledkezzék meg róla, hogy Amálék gyáva és ok nélküli támadást intézett a gyenge utócsapat ellen, midőn a zsidók kivonultak Egyiptomból; Exod. XVII,8–16.

Deut 25,18

akik gyengülten elmaradtak. Megtámadta az utócsapatot, a gyengéket és a menetelésben elfáradtakat.

nem félt Istent. Nem volt benne szánalom és emberséges érzés; lásd Exodus, 11. l.

Deut 25,19

töröld ki. Az ilyen nép, amelyben nincs természetes vallásosság, hiszen megtámadta a fegyvertelen embereket, nem érdemel semmi könyörületet.

E.

Házasság, válás és a nő helyzete a zsidóságban.

Házasság.

Jelentősége. A házasság az a kapcsolat a férfi és a nő között, amely egyedüli biztosítéka az igaz tiszteletnek az élet misztériuma és szentsége iránt. A Szentírás a házasságot nemcsak mint fontos isteni akaraton alapuló intézményt mutatja be, hanem mint a teremtés egyik főcélját, amely az egész emberiségre vonatkozik. Szentsége visszanyúlik az ember teremtésének történetéig.

Igazságtalanul ítélik meg ezt az isteni intézményt azok, akik nem látnak benne mást, mint polgári szerződést. Életbevágó különbség van házasság és szerződés között. Egy szerződésben a kölcsönös jogok és köteleességek megegyezés eredményei és megválogatásuk és megszerkesztésük a felek pillanatnyi elhatározásától függ. A házassági viszonyban ellenben ezek a jogok és köteleességek fölülte állanak a férj és feleség önkényes akaratának: ezeket a vallás és a polgári törvénykönyv állapította meg és tette kötelezővé. A pusztán szerződéses viszony képtelensége, – amely nem képes a házasságot a köteleesség és a lelkiismeret magasabb szférájába emelni, pedig ez a házasság igazi lényege, – arra indította Hegelt, a filozófust, hogy ezt a felfogást „Schändlichkeit”-nak nevezze.

Célja. A házasság célja kettős: a) az utódok, b) a társas együttélés.

a) A köteleesség otthont alapítani és gyermekeket nevelni (Gen. I,28: „Szaporodjatok és sokasodjatok”) a rabbinikus kódexben úgy szerepel, mint az első a Tóra 613 micvája között. Ezzel a parancsolattal kapcsolatos a gyermek szentsége és fontossága a zsidóságban, amit az ókor legfelvilágosodottabb nemzetei sem tudtak megérteni. Tacitus a zsidók megvetendő előítéletének tartotta, hogy „náluk bűnnek számít egy gyermek megölése”.

Milyen sötét világot vetnek ezek a tények a görög-római társadalomra! Az ilyen társadalomban hirdette a zsidóság azt a bibliai felfogást, hogy a gyermek az emberiség legnagyobb kincse. „Uram, Örökkévaló, mit adhatsz nekem, aki gyermektelenül élek?” (Gen. XV,2) volt Ábrahám jajkiáltása. Mit ér neki a vagyon, a gazdagság ha nincsen gyermeke, aki utána folytathatja munkáját. A héber

nép ősatyjának ez a felfogása megmaradt utódainál a késői korokban is. A gyermektelen házasságot olyannak tekintették, amely nem teljesítette legfontosabb feladatát és a régi időben tíz évi gyermeknélküli házaseletet válóoknak tartottak. A gyermekekben – így tanították – Isten lehetővé teszi az emberiségnek, hogy hibáit jóvá tegye. (Misnáth R. Eliezer V. fej. 94 s. köv.; Menórath Hamáór Alnaqavatól IV, 125 s. köv.) Ők „az emberiség messiásai”, az örökös megújító erő az emberiségben. Nem csoda, hogy a zsidóknál a gyermekhalandóság kisebb volt, mint a nemzsidók között; gyakran csak feleannyi, mint a környező néprétegekben.

b) A házasságnak másik fontos célja a társas együttélés. Az asszony legyen a férfi segítőtársa **כנגדו עוזר**. A feleség legyen férjének második éneje, ő legyen mindaz, ami a férfi létének természeti, társadalmi és lelki kiegészítése, ami csakis a házasságban válik lehetővé. A házasság ezáltal az istentől való szent célok szolgálatába emelkedik. Ez a gondolat fejeződik ki a „*kiddúsin*” (megszentelés) szóban, a zsidó házasságra alkalmazva: két emberi lény megszentelése az élet legszentebb céljaira. A házaseletben találja meg az ember legigazibb és legtartósabb boldogságát és csakis a házaselet által éri el az emberi egyéniség legnagyobb beteljesülését. „Ezért a férfi elhagyja atyját és anyját és ragaszkodik feleségéhez” (Gen. II, 24), mondja a Szentírás. Megjegyzendő, hogy elsősorban a férfinak kötelessége, hogy megfelelő élettársat keressen magának. A méltó élettárs biztosítja a férfiú életének erkölcsi értékét. „Amilyen a feleség – mondják a rabbik – olyan a férj is”. (Gen. r. XVII.) A nőtlen élet áldatlan élet: a zsidó felfogás megkívánja szentjeitől, hogy szentségük a világban, az életben érvényesüljön és a családi élet körében és kötelességei között. „Akinek nincs felesége, az jóság, segítség, öröm, áldás, sőt kiengesztelés nélkül él. Akinek nincs felesége, azt nem tekinthetjük egész embernek” (Jebám. 62a, 63b). A házasságon kívüli viszonyt, amelyet nem szentelt meg a vallás törvénye és nem korlátozzák parancsolatai, a zsidóság megvetendőnek tekint. És az ilyen házasságon kívüli viszony éppoly tilos nemzsidó nővel, mint zsidóval. A Példabeszédek könyve is világosan megállapítja a zsidóság felfogását az „idegen nővel” szemben, akár házasságban, akár azon kívül (I. II, V–VIII. fejezeteket). Nem kevésbé mint a Szentírás törvényei és tanításai követelik az erkölcsi tisztaságot a rabbik is. Az Új Testamentum elfogadta a zsidó felfogást ebben a tárgyban egész teljességében. Az evangéliumok minden tanítása ezzel kapcsolatban, még Máté V, 28 is, megtalálható a Midrásban (Peszikta rab. XXIV. ed. Friedmann 124b és másutt).

A házasság szertartása. A házasság megkötését bevezeti az eljegyzési áldásnak nevezett ima „*birkóth éruszin*”, ezt követi a gyűrű átadásával a házasságkötési formula elmondása, a *ketúba* felolvasása és a megszentelés hét áldása „*birkóth kiddúsin*”; ehhez járul még a pohár eltörésének szertartása. Eredetileg nagyobb időköz volt az eljegyzés (**אירוסין**), ami által a jegyespár az együttélés kivételével mindenben egymáshoz volt kötve, és a házasságkötés (**נישואין**) között. A tizenhatodik század óta az eljegyzési áldás mindig össze van kapcsolva a házasságkötéssel. Az eljegyzési ima és a házasságkötés az áldással kezdődik egy serleg bor fölött. A bor a jókedv szimbóluma, s a jókedv az esküvőn vallásos kötelesség; és az esküvői áldásban dicsérjük Istent, „akinek hajlékában öröm van”. A pár mind a két serleg borából iszik; ez jele annak az elhatározásnak, hogy ezentúl mindent megosztanak egymással, amit a sors nekik juttat. Az „eljegyzés áldása” így szól: „Légy áldva Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki megszenteltél minket parancsolataid által és tiltó törvényt szabta a vérrokonokra és tilalmassá tetted számunkra az általunk eljegyzettet, de megengedetté tetted nekünk az általunk chupa-mennyezet alatt kiddúsin megszentelő szertartással nőül vetteket. Áldva légy ó Örökkévaló, ki megszentelé népét Izráelt Chupa és Kiddúsin, a házasság megszentelése által!” A „hét áldásból” közöljük a következő négyet: „Áldva légy ó Örökkévaló, a világ királya, aki mindent dicsőségére teremtett!

Áldva légy ó Örökkévaló, a világ királya, az ember alkotója!

Áldva légy ó Örökkévaló, a világ királya, aki az embert saját képmására alkotta, a saját lénye hasonlatosságának alakjára, és megalapított belőle örök építményt magának; áldva légy ó Örökkévaló, az ember alkotója!

Örvendeztesd meg az egymást szerető élettársakat, amint örömet adott az első emberpárnak Édennek kertjében az őskorban, áldva légy ó Örökkévaló, aki boldogság örömeivel ajándékozza meg a vőlegényt és a menyasszonyt.”

A tiltott házasságokról szóló parancsolatok a Leviticus XVIII. és XX. fejezetében vannak; a zsidók között ma érvényben lévő házassági tilalmak táblázatát lásd Leviticus 186. l. A „mennyezet ritusa” a *chuppa*, amely alatt a menyasszony és a vőlegény egymás mellett áll a szertartás tartama alatt, annak a szimboluma, hogy a vőlegény hazaviszi a menyasszonyt otthonába. Az áldás után következik a vőlegény nyilatkozata, a házasságkötési formula; ez a szertartás lényeges része. A vőlegény gyűrűt húz a menyasszony jobbkezeének mutatóujjára és ezt mondja: „Íme, nekem vagy szentelve e gyűrűvel Mózes és Izráel törvénye szerint”. A gyűrű általános használata a Talmud utáni korból való; azelőtt helyette bármily más értékes tárgyat használhattak. A vele kapcsolatos mondat legalább kétezer éves és azt az elhatározást fejezi ki, hogy közös életüket a zsidó vallás törvényei és szokásai szerint fogják berendezni.

A *chuppa* alatt felolvassák a *ketúbát*. A *ketúbát* Simeon ben Setach ősi hagyományok alapján tette kötelezővé az első évszázadban ante, a nő védelméül az esetben, ha özvegy lesz vagy elválík. Az okirat azt bizonyítja, hogy ezen és ezen a napon a vőlegény így szól menyasszonyához: „Légy a feleségem Mózes és Izráel törvényei szerint. Dolgozni akarok érted, tisztelni foglak, gondoskodni fogok rólad a zsidó férfiak szokása szerint, akik dolgoznak feleségükért, tisztelik, támogatják őt és gondoskodnak róla hűségesen”. A férj továbbá kötelezettséget vállal egy megállapított összeg, az úgynevezett *ketúba* erejéig a feleség számára, ezt mind jelenlegi, mind jövődöbeli vagyona által biztosítva. „Minden tulajdonomat, még a vállamon levő köpenyeget is lekötöm zálogul a szerződés és ez összeg biztosítékául”. Ezután következik a házasság megáldása hét áldással. A 2–5. áldás fordítását már fent közöltük. A 7-ik áldás így hangzik:

„Légy áldva Örökkévaló Istenünk, a világ királya, aki teremtett örömet, boldogságot, vőlegényt és menyasszonyt, vígságot, örömdalt, ujjongást és vidámságot, szeretetet, testvériséget, békét és élettársi hűséget; ó legyen hallható nemsokára, ó Örökkévaló Istenünk, Júda városaiban és Jeruzsálem terein, öröm és boldogság hangja, vőlegény és menyasszony hangja, vőlegények ujjongása menyegzőjük alól és ifjak hangja lakodalmas éneküktől: légy áldva Örökkévaló, aki megörvendeztetti a vőlegényt és menyasszonyt.”

Látjuk, hogy az áldások magukban foglalják Izráel egész történetét. Minden új otthon kapcsolatba kerül a teremtés történetével és Izráel messiási reményével (Abrahams). Az áldások befejeztével a vőlegény eltör egy poharat; ez Jeruzsálem pusztulására emlékeztet (זכר לחרבן). Megemlíthetünk még egy szimbolumot: épúgy, mint ahogy a rálépés által összetörik a pohár, a hűtlenség lépése is örökre megronthatja az otthon szentségét és feldúlhatja a boldogságát. A szertartás ma a pap áldásával végződik.

Egynejlőség. A házasság bibliai ideálja az egynejlőség. A teremtés története és a Szentírás minden erkölcsi részlete a férfi és egy nő egyesüléséről beszél. Valahányszor egy próféta házasságról szól, mindig ilyen egyesülésre gondol: élethossziglan, hűséges, szent. Mózes és Áron egynejlőségben éltek. A zsidó főpapra nézve az egynejlőség kötelező volt Lev. XXI,13 alapján a Talmud értelmezése szerint (Jebám. 59a).

Egy talmudi halácha szerint köteles a férfi első feleségét a teljes *ketúba* megtérítése mellett elbocsátani, ha az követeli ezt, mihelyt második házasságot köt (Jebám. 65a. végén). Ez azt jelenti, hogy első felesége követelheti a válást saját anyagi kára nélkül, ha a férj második feleséget vesz. A szabály a palesztinai R. Ammitól származik, tehát a III. századból való. De már a II. században találkozunk azzal, hogy idegenkedtek második asszonyt venni, még akkor is, ha az elsővel az együttélés nehézségekbe ütközött vagy magtalan volt. Aki ez ellen vétett, kitette magát annak a gáncsnak, hogy szeretőt tart felesége mellett. Szóval nem ismerték el a második asszonyt feleségnek. De nem is igen kapott asszonyt, akinek már volt felesége (Ketúb. 64a). A többnejlőség úgy látszik teljesen eltűnt Izráelben a babilóniai számkivetés után. A régi rabbinikus irodalom a teljesen egynejlű társadalmat tételezi fel; a Talmudban megemlített 2800 tanítómester közül csak egyről tudjuk, hogy két felesége volt.

Rúth könyvének a IV. századból származó arab átírásában (Tárgum) a rokon (IV,6) megtagadja Rúth „megváltását”, mondván: „Nem vehetem el feleségül, mert már van feleségem, nincs jogom még egy feleséget venni, mert ez viszálykodást okozna otthonomban”. Az ilyen körülírásnak nem volna semmi értelme, ha nem tüntetné fel a nép általános felfogását ebben a kérdésben.

Az egynejűség Izráelben tehát nem az európai érintkezés eredménye volt. Tény, hogy a szigorúan megállapított egynejűség megvolt a zsidó életben sokkal a kereszténység előtt. Az Új Testamentum nem tiltja a többnejűséget, csak azt kívánja, hogy a püspöknek és diakónusnak csak egy felesége legyen (I. Tim. III,2). Luther idejéig a többnejűség nem volt ismeretlen Nyugat-Európában; és a XIII. században az egynejűség csak névleges volt, különösen a társadalom felső rétegeiben. A németekre vonatkozólag v. ö. Tacitus, De mor. Germ., c. 18, és azonkívül Rudolf Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts, Leipz. 1908, 566 és köv. Többek közt azt mondja a rostocki egyetemi jogtanár: „So war denn auch bei den Germanen wenngleich sie sich tatsächlich nach dem insoweit gewiss zutreffenden Bericht des Tacitus meist mit einer Frau begnügten, die Vielweiberei rechtlich keineswegs ausgeschlossen. Bei den Nordgermanen erhielt sich die Polygamie lange Zeit in beträchtlichem Umfange; bei den Westgermanen ist sie nur bei den Vornehmsten und Reichsten, in den Königshäusern, z. B. in denen der Merowinger und Karolinger, noch in christlicher Zeit in Gebrauch gewesen. Und neben der Verbindung mit mehreren vollberechtigten Ehefrauen gab es auch bei den Germanen einen rechtlich anerkannten Konkubinat” (Guttmann M.). Az egyháznak is nehézséget okozott a szigorú egynejűség megkövetelése a keleti keresztények között.

Válás.

Az első évszázadban mai időszámításunk előtt alapvető eltérés volt a palesztinai vallásos iskolák között a válás dolgában. A vita a Deuteronomium XXIV,1. verse körül folyt. Sammai iskolája azt tanította, hogy a házasságot csakis a feleség erkölcsi vétsége miatt lehet felbontani, mert csakis a hűtlenség ássa alá a házasság alapját és teszi lehetetlenné a folytatását. Hillél iskolája amellet foglalt állást, hogy a válást meg kell engedni bármely okból, amely megzavarja az otthon harmóniáját, mert megsérti a házasság legfőbb célját, a társas együttélést. (Misna Gittin végén; lásd bővebben, Blau: A zsidó házasság felbontás I,26 s köv.). A zsidó szektáriusok (az esszeusok, a damaszkuszi „Cadókiták”, a szamaritánusok és a zsidó keresztények) ellene voltak annak, hogy a férj másik feleséget vehessen, amíg az elvált feleség él. A hivatalos zsidóság hosszú időn keresztül Hillél iskolájának elveit követte és ismeretlen volt előttük az a természetellenes tilalom, hogy a felek ne köthessenek új házasságot. Látni fogjuk, hogy a civilizált nemzetek újabb nemzedékei lassanként elfogadták a zsidó álláspontot ebben az alapvető és életbevágó kérdésben.

Nem mintha a zsidóság szeme elől tévesztette volna azt aényt, hogy a válás rossz kényszerűség. „Gyűlölöm az elválást” ez Maleáki prófétának isteni üzenete (II,16). „Az oltár sír azért, aki elválík ifjúsága feleségétől”, mondja a Talmud (Gittin végén, 90b). A későbbi törvényhozás megnehezítette a *get* írását és kiadását, hogy megkönnyítse a kibékülés megkísérlését. A rabbi kötelessége volt kimeríteni minden lehetséges eszközt, hogy lebeszélje a férjet és a feleséget a válásról. „Ha kétség van arra nézve, hogy ki kezdte a viszályt, nem kell a férjnek hinni, ha azt mondja, hogy a feleség kezdte a vitatkozást, mert minden asszonyról fel kell tételezni, hogy szereti a házi békét” (Sulchán Árúch, Eben Ha-ezer CLIV. fejr. 3. RMA).

A zsidó válás jellemző vonásai.

a) Elméletben a válás hatalma a férj kezében van. De a feleség hűtlensége esetében köteles elválík tőle; engedelkenységet és megbocsátást nem tűr a zsidó törvény. „A házasságtörés nemcsak hűtlenség a házastárs ellen, hanem megsértése az isteni parancsnak; olyan bűn, amelyet a sértett fél nem bocsáthat meg” (Z. Frankel, L. Löw). A válás akkor is kötelező, ha a házasság valamely tiltott fokban történt. Vérfertőző házasság esetében nincs szükség válásra, mert ez *ab initio* semmis. (A vérfertőző és a tiltott fokban levő házasság közti különbségre nézve, lásd Leviticus, 175. l.) Van néhány eset, amelyben a Tóra megfosztja a férjet a válás jogától (Deut. XXII,19 és 29). Az asszony is kérheti a válást a zsidó törvényszék előtt, és ez bizonyos esetekben – undorító foglalkozás vagy

betegség – kötelezheti a férjet, hogy bocsássa szabadon. A rabbik egységes törekvése a következő századokban az volt, hogy a törvényt a férfi és nő közötti minél nagyobb egyformaság irányában fejlessze tovább. Végre, a 11-dik században, Rabbénu Gérson elnöklete alatt elhatározták Speier, Worms és Mainz hitközségei, hogy az asszony ellen, hacsak nem volt hűtlen, nem lehet kimondani válást, kivéve az asszony saját akaratából. Maimonidesz még tovább ment: „Ha egy asszony azt mondja: az én férjem undorító előttem és nem élhetek vele, a férj köteles elválni tőle, mert a feleség nem olyan mint egy fogoly nő, hogy kénytelen legyen házaseletet élni egy férfival, akit gyűlöl” (Issúth XIV. fej. 8. p.).

A férj hatalma ilyen korlátozásának a válás tekintetében csak addig volt gyakorlati értéke, amíg a zsidó rabbi-törvényszékeknek törvényes hatalmuk volt határozataikat végrehajtani. E hatalom megszűntével nehézségek merültek föl a válás és a *chalice* körül; olyan nehézségek, amelyeket talán csak egy központi szanhedrin Jeruzsálemben szüntethet majd meg. A legkomolyabb ezek közül az *aguná*-é, az asszonyé, akinek a férje eltűnt. Az ilyen elhagyott feleség érdekében a bizonyítékról szóló törvényt a férj halálhíre tekintetében nagyon enyhítették és mindenképp arra törekedtek, hogy kiszabadítsák a nőt bizonytalan helyzetéből. Míg a tudós rabbik ma is keresik a gyökeres megoldást ebben a sürgős kérdésben, sajnos, hogy az aguna-probléma játékszer lett azoknak a kezében, akik fel akarják forgatni a hagyományos zsidóságot és akik közül többen nem rettennek vissza semmi túlzástól, hogy ezt a célt elérjék. A cserbenhagyott zsidó feleségek száma aránylag sokkal kisebb azokéval összehasonlítva, akik más valláshoz vagy törvényes rendszerhez tartoznak és akiket elhagytak, de nem engedik meg nekik a válást vagy ha úgy váltak el, hogy nem köthetnek új házasságot.

b) A zsidó válás lehetséges kölcsönös megállapodás alapján, hisz maga a házasság létrejötte is kölcsönös megállapodáson alapszik. Az angol törvény szerint nehéz megnyerni a válást azon az alapon, hogy mind a két fél akarja. Ha a két fél szabad akar lenni, bűnös összebeszélés gyanúja merül föl és az államügyész közbelépését és a válás megtagadását vonhatja maga után, vagy vissza kell vonni, még akkor is, ha az egyik házastárs ártatlan és a másik bűnös. A válás kölcsönös megállapodás alapján érvényben volt Európában még Angliában is, a XVIII. századig. Ma is megengedik több országban, pl. Belgiumban, Svájcban és az Amerikai Egyesült Államok némelyikében.

Meg kell még említenünk, hogy a könnyítések ellenére, amelyekkel a házasság a zsidó törvény szerint elméletben felbontható, zsidók között a válás mégis ritkább, mint egyes országok más lakosai között; lásd *Jewish Encyclopedia*, VIII,340. „A zsidó válások nagyon kis száma annak a ténynek is tulajdonítható, hogy a zsidók között ritka a részegeskedés, a családi veszekedésnek és rossz viselkedésnek gyakori forrása” (H. Adler).

c) Talán legjellemzőbb vonása a zsidó válási törvénynek, határozott megtiltása annak, hogy a házasságtörő férfi elvegye a házasságtörő nőt. Ha egy ilyen házasság meg is történt az igazság eltitkolása által, fel kell bontani. Az anglikán egyháznak egy vezetője sajnálja, hogy a házasság szent intézményét gyakran használják arra, hogy tisztára mossák a házasságtörő párt. „Szeretném látni, hogy a házasságtörő férfi és nő között a házasság feltétlenül meg legyen tiltva” (W. R. Inge). *Válás Magyarországon*. A magyar törvény – az 1894. évi XXXI. t.-c. (a házassági jogról) a válást 76–80. §-aiban szabályozza. Ezt megelőzőleg hazánkban kezdettől fogva a római katolikus egyház házassági joga volt irányadó még a protestáns felekezet tagjaira nézve is, egészen II. József 1786. évi pátensének kibocsátásáig. Később az 1884. évi III. t.-c., majd az 1868. évi XLVIII. t.-c. szabályozták a keresztények közötti egyes házasság esetén a házassági bíráskodást.

A zsidók a régebbi korokban felekezeti jogukkal élhettek, ennek helyébe előbb a II. József-féle pátens, majd az Osztrák Polgári Törvénykönyv s végül az 1868. évi udvari rendelet lépett. Az 1894. évi Házassági Törvény a házassági bíráskodás tekintetében is az ország egész területén és minden polgárra kiterjedően a kötelező polgári házasság intézményét valósította meg és a felekezeti házassági jogok szabályainak kötelező erejét a világi jog szempontjából megszüntette. A vallási szabályok lelkiismereti érvényességét a házassági törvény nem érintette, de mind az egyházi kötést, mind a válást meg kell előzni a világi kötésnek és a világi bírói felbontásnak, és így az egyházak házassági bíráskodása pusztán vallási jelentőségű lett.

A magyar törvény szerint a házasság megszűnik az egyik házastárs halálával vagy bírói felbontással. A felbontásnak mindig feltétele, hogy legalább az egyik házaspár *vétkes* legyen. Enélkül a házasságot felbontani sohasem lehet. A felbontás okai részben *feltétlenek* (abszolút), részben *feltételesek* (relatív), utóbbi esetben tehát bírói mérlegeléstől függenek.

Feltétlen bontó okok: a) ha a házaspár házasságtörést vagy természet elleni fajtalanságot követett el, vagy tudva, hogy házassága fennáll, új házasságot kötött; b) a házasság felbontását kérheti az a házaspár, akit házastársa szándékosan és jogos ok nélkül elhagyott, ha az elhagyás legalább hat hónapig tartott és ennek a határidőnek az elteltével bírói felhívás dacára az elhagyó a házassági életközösséget vissza nem állítja; c) ha a házastárs a másik házaspár életére tör, vagy testi épségét, illetve egészségét veszélyeztető módon szándékosan súlyosan bántalmazza; d) ha a házastársat a házasság megkötése után halálra vagy legalább öt évi fegyházra vagy börtönre ítélték, kivéve, ha a bontást kérő félnek az elkövetett bűntettéről a házasságkötéskor tudomása volt. *A feltételes bontó okokat* a házassági törvény 80. §-a tartalmazza. Ezen esetekben a törvény szerint a házasság csak akkor bontható fel, ha a bíró a házaspár egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével meggyőződött arról, hogy valamely ok következtében a házassági viszony annyira fel van dülva, hogy a felbontást kérőre nézve a házassági életközösség elviselhetetlenné vált.

Ekkor a különélés mindig elrendelendő, de ezt a különélést élesen meg kell különböztetni az ágytól és asztaltól elválás intézményétől, amelyet a törvény azokra tekintettel enged meg, akiknek vallási szabályai tiltják a házasság felbontását, amikor is a bíróság az ágytól és asztaltól elválást bírói ítéletben kimondja ugyan, azonban ez az ítélet lényegileg mégsem szünteti meg a házassági köteléket, csak a házassági életközösséget szünteti meg, mert ilyen ítélet hatálya alatt újabb házasságot egyik fél sem köthet.

Két év elteltével bármelyik fél kérheti, hogy az elválasztó ítéletet a bíróság változtassa át felbontó ítéletté. (Dr. Földes István.)

A zsidó házasság rituális felbontása.

A zsidó válás általános elvi szempontjairól már volt szó, most még a zsidó házasságnak rituális felbontását fogjuk vázlatosan ismertetni.

A válás a válólevél (*get*) átadásával, illetve elfogadásával történik. A válólevél aram és részben héber nyelven írt szövegét a hagyomány a legaprólékosabb részletekig egyszer és mindenkorra megállapította. A válólevelet a férj meghagyásából egy szakavatott író (*szófér*) írja, amit a férj vagy személyesen, vagy erre felhatalmazott küldönc (*sáliach*) útján a nőnek, illetve a nő képviselőjének kézbesít e szavakkal: „Íme ez a te válóleveled, fogadd el tőlem válóleveled és általa légy elválva tőlem mostantól fogva és szabad minden más férfira nézve”. A válólevél írását és átadása módját törvények határozzák meg. Lúdtollal írják 12 sorba (ennyi a *get* szó számértéke). Átadása hármas rabbitanács (*béth-din*) előtt *minján*-ban történik, amelybe beszámítódnak a *béth-din* tagjai, a *szófér*, a tanúk, de a válólevelet adó férfi nem. (Lásd részletesebben dr. Groszmann Zsigmond összefoglaló tanulmányát dr. Kálmán Ödön: A rabbi könyve c. munkájában. Budapest, 1940. 39–49. old.) A válólevél magyar fordítása így hangzik: „A hét ... napján ... hónap ... napján, az ... évben a világ teremtése után, amelyet mi ... városában, amely a ... folyó mellett fekszik, számítunk. Én ... fia ...-nak, aki vagyok ma ... a ... folyó mellett fekvő helységben, lelkem akaratából, kényszer nélkül elengedlek, felszabadítalak és elválasztalak téged, feleségemet ... leányát, aki van ma ...-ban, amely a ... folyó mellett fekszik, aki feleségem voltál régebben eddig, most elengedlek, felszabadítalak és elválasztalak téged, hogy légy szabad és ura magadnak, menvén és eljegyeztetvén magad bármely férfival, kit óhajtasz és senki se gátolhatja ezen jogodat e naptól kezdve örökké. Szabad vagy házasságot kötni bárkivel, mind a veled házasságkötésre jogosult férfiak közül. Ez pedig legyen részedre tőlem elválasztásod könyve, felszabadításod levele és elengedésed válólevele Mózes és Izráel törvénye szerint ... fia ...-nak, tanú; ... fia ...-nak, tanú.”

A házasságfelbontás, jogtörténeti problémájával dr. Blau Lajos foglalkozott alapvető művében: A

zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története I–II., Budapest, 1911–12. (Németül is megjelent.)

A nő helyzete a zsidóságban.

Megdöbbenő, hogy milyen sok ellenséges félremagyarázás van forgalomban a nő helyzetéről a bibliai időkben. „A viszony a feleség és a férj között minden tekintetben olyan volt, mint a rabszolgáé urával szemben”, ezek az *„Encyclopedia of Religion and Ethics”* egyik munkatársának szavai. Ez a megállapítás teljesen hamis, az ellenkezője száz meg száz példával igazolható a Szentírásból. Isten a férfit és a nőt saját képére teremtette (Gen. I,28); mind a kettő, férfi és nő lelki természetükben rokonok Istennel és mind a kettő fel van ruházva ugyanazzal a tekintéllyel, hogy elfoglalhatja a földet és uralkodhatik rajta. A pátriarchák mindegyikének felesége csaknem egyenlő férjével. Mirjám, fivére mellett úgy tekintetik, mint egyike Egyiptom három emancipátorának (Mika VI,4), Debóra bíró Izráelben és vezér a függetlenségi harcban. Hannához így szól férje: „Miért sírsz?... Nem vagyok én jobb hozzád, mint tíz gyermek?” (I. Sám. I,8.) A későbbi századokban nőt is találunk a próféták között (Húlda) és a trónon is találkozunk asszonyokkal. (Atalja, Salome, Alexandra királynő.) A nő dicséretét nem lehet előkelőbben előadni, mint a Példabeszédek XXXI. fejezetében. Ezzel a himnusszal köszönti a zsidó család a ház asszonyát minden péntek este, mielőtt asztalhoz ülnek:

Derék asszonyt, ha valaki talál: annak értéke
Magasabb minden drága gyöngynél.
M megbízik benne férje szíve és ezért nem szenved hiányt szerzeményben.
Jóval hálálja a nő neki, soha rosszal, teljes életében.
Előveszi a gyapjút és a kendert és alkot keze kedvtelésével.
Olyan, mint a kalmár sürgő hajója, messziről hozza kenyerét.
Éjszaka is fölkel és ételmet ad ki házának, rendet leányzóinak.
Kiszemel egy mezőt és meg is veszi, keze munkájának gyümölcséből szőlőt ültet,
Erővel övezi derekát és erőssé edzi karjait.
Rájön, hogy jutalma jó, ezért nem alszik ki mécsze az éjszakában.
Karjait kinyújtja a guzsaly után és tenyerei támogatják az orsót.
De kitárja tenyerét a szegény felé és kezeit kinyújtja a szűkölködő felé.
Nem félti házat hóvihartól, mert egész háza el van látva dús ruhával.
Készített magának díszes leplet bőven, bisszus és bíbor öltözetet.
Elismert a férje a város kapuiban, midőn tanácsban ül az ország véneivel.
Szőnyeget készít és eladja és övet ad áruba a kalmárnak.
Erő és méltóság az ő öltözéke és mosolyogva néz a jövő nap elé.
Száját megnyitja bölcseséggel és a szeretet tanítása van nyelvén.
Vizsgálja házának menetét és a renyheség kenyerét nem eszi.
Fölállanak fiai és magasztalják, férje – és dicsőíti:
Sok nő végzett derék munkát, de Te túltettél valamennyin!
Káprázat a kül-szín, kellem, kábaság a külső szépség,
De az istenfélő asszony – ő méltó a dicsőségre!
Adjatok neki kezei művének gyümölcséből
és dicsőítsék őt tettei a nyilvánosság előtt.

(Dr. Hevesi Simon fordítása.)

És ami a tiszteletet illeti, amelyet gyermekei tanúsítottak iránta, az anya mindig egyenrangú volt az atyával (Exod. XX,12; Lev. XIX,3). Zsidó gyermek nem beszélt volna úgy fájdalomsvoltára anyjával, mint Telemachus, a hős fia, az Odysseiában: „Menj a szobádba és törődjél a te házidolgaiddal. A beszéd a férfiaké, de főleg az enyém: mert én vagyok az úr a házban”. A nő vagyoni jogai pontosan meg voltak állapítva a talmudi időkben. Jogi helyzete a zsidó törvény szerint „az ő előnyére hasonlítható össze a mai civilizációbelivel” (G. F. Moore). „Önálló vagyón

bírása szempontjából a zsidó feleség sokkal kedvezőbb helyzetben volt, mint az angol feleség a legújabb törvények hozása előtt” (Abrahams). Igen meggyőző bizonyítéka annak, hogy milyen fontos helyet foglalt el a nő a zsidó életben, az a tagadhatatlan tény, hogy a zsidó otthon megszentelése az ő munkája volt, és hogy a lelki tisztaság törvényeit a legnagyobb gondossággal tiszteletben tartották ebben az otthonban, férfiak és nők egyaránt. A zsidó bölcsek elismerték a nő csodálatos lelki befolyását és semmi sem múlhatja fölül azt a finomságot, amellyel megadták neki az őt megillető tiszteletet. „Szeresd feleségedet, mint tenmagadat és tiszteld jobban, mint tenmagadat. Vigyázz, nehogy okot adj neki a sírásra, mert Isten megszámlálja az ő könnyeit. Izráelt kiszabadították Egyiptomból asszonyainak erényeiért. Aki feleségül vesz egy jó asszonyt, annyi, mintha teljesítette volna a Tóra minden parancsát” (Jálkut Rúth 14. fej. § 606 végén, mint Midrás idézet: Jebám. 62b végén; Bába Mecia 59a; Szóta 11b).

A tisztelet és megbecsülés, amelyben a nő részesült a zsidóságban, nemcsak előkelő és szép szavakban nyilvánult meg, hanem átvitték az életbe is. Az igaz, hogy sem Minnesänger-ek, sem trubadurok nem énekelték meg a zsidó nőt, de a zsidó nő erkölcsi tisztasága nem is fért össze szerelmi udvarlással vagy lovagi tornákkal. De egy bizonyíték is elég, hogy bemutassuk a mindennapi életben a zsidó és nemzsidó lovagiasság közti különbséget egészen a legújabb időkig. Ez a bizonyíték az asszony megbotozása. Egyik oldalon Rabbénu Tám, Rási híres unokája és a rothenburgi Rabbi Méir, a kiváló jogász, költő, mártír és a XIII. század zsidóságának vezére kijelenthették: „Ilyen dolog nem fordult elő Izráelben”. A *Sulchán Árúch a Béth Din* kötelességévé teszi az asszonyt verő megbüntetését, kiátkozását, és ha ez nem használ, kényszeríteni kell őt, hogy váljon el feleségétől teljes *ketubá*-val (Eben Há-ezer CLIV,3). Viszont a nemzsidókról a középkori történelem nem kisebb tekintélye mint G. C. Coulton, írja: „A feleséget megfenyíteni, nemcsak szokásos volt, nemcsak kifejezetten megengedte néhány város szabályzata, hanem formálisan jóváhagyta a kánonjog”. Még Angliában is a XV. században „az asszony megverése elismert joga volt a férjnek és szegyenérzet nélkül gyakorolták magas- és alacsonyrangúak” (G. M. Trevelyan). II. Károly uralkodása alatt kezdték kétségbevonni a férjnek ezt a jogát; „azonban az alsóbb néposztály, akiknek nagyon tetszett ez a törvény, még mindig követelte és gyakorolta ezt az ősi kiváltságot” (Blackstone).

A mai korban a zsidók barátai és ellenségei egyaránt bámulattal beszélnek a zsidó otthonról és megismétlik a pogány próféta dicséretét: „Milyen szépek a te sátraid, ó Jákób, a te lakásaid, ó Izráel”.

VII. Ki thábó. (XXVI–XXIX,8.)

Deut XXVI.

5. A törvénykönyv befejezése.

a) 1–11. A zsengék bemutatása és az isteni gondviselés elismerése.

Ez a fejezet leírja a szertartást, amely a zsengék és a tizedek bemutatását kísérte a szentélyben. Ez alkalmul szolgált, hogy hálát adjanak Istennek, akinek kegyelméből megszabadultak a mult szenvedéseitől és nagy nemzetté lettek, és kényelemben élnek egy gazdag és termékeny országban. Ez a gyönyörű imádság azt valószínűsíti, hogy a szentélyben történt más áldozások bemutatása is imákkal volt egybekapcsolva; v. ö. Joél II,17; 561. l.

Deut 26,2

minden gyümölcsének zsengéjéből. A valóságban nem minden gyümölcs zsengéjét, csak azét a

hétfélét, amelyeket Deut. VIII,8 említ mint legjellemzőbbeket a termékekben gazdag országban. Ezek: búza, árpa, szőlő, füge, gránátalma, olajbogyó és datolya.

Deut 26,3

Vallomást teszek. Héberül: **הודיתי**. Deutsch: „kijelentem”; és hozzáfűzi magyarázatul: „elismerem és bevallom, hogy stb.”. Az 5–10. versek rövid összefoglalását adják a legrégibb zsidó történetnek. A rabbik ezeknek a verseknek magyarázatát a peszachi Haggadának fontos részévé tették.

a te Istened. Itt hangsúlyozottan használja a „te” névmást, illetve az annak megfelelő ragot, mert úgy képzei el, hogy a pap különös viszonyban van Istennel; v. ö. „Ábrahám Istene” a liturgiában.

eljutottam. A hálaáldozat látható bizonyítéka annak, hogy az ország most az izraeliták birtokában van és hogy az isteni ígélet híven teljesült.

Deut 26,5

szólalj meg és mondd. A „vallomást” (5–10. v.) héber nyelven kellett elmondani. Akik erre nem voltak képesek, azoknak a pap diktálta a szöveget és ők utána mondták. Hogy ne szégyenítsenek meg senkit, később az lett a szabály, hogy mindenki a pap szavait ismételte.

Vándor arámi. Vagy „nomád arámi”. Ibn Ezra, Rásbám és Sforzó ezt Jákóbra vonatkoztatják kóbor és nyugtalan élete miatt; v. ö. „Jákób Arám országába menekült” (Hóséa XII,13). **אֲבִיר** azt is jelenti, hogy: „elveszett”, „céltalanul kóborló” (Ezek. XXXIV,4; Zsolt. CXIX,176). Onkelosz a következőképpen írja körül ezt a kifejezést: „az arám (Lábán) ki akarta irtani” t. i. ősatyámat Jákóbot; l. még a Szifrát és a peszachi Haggádát.

csekély számmal. Összesen hetven lélek.

Deut 26,7

szenvetésünket. Lásd Exod. I,11.

Deut 26,8

félelmetes tetteikkel. Szó szerint: „félelmetességgel” (Az Imit régi fordítása).

Deut 26,9

tejjel-mézzel. Ez kifejezi az ellentétet a nomád életmóddal szemben.

Deut 26,10

amelyet adtál nekem, ó Örökkévaló. Ez az országra vonatkozik, nem a gyümölcsökre. A fentebbi imádságnak minden zsidó imádságra jellemző két jellegzetessége van: 1. elismerése Izrael történeti kapcsolatának Istennel; 2. elismerése annak, hogy Isten minden áldás forrása.

tedd le azt. A zsengek hozója tartsa kezében a kosarat, amíg a vallomást mondja és azután tegye le ismét ünnepélyesen az oltárra.

Deut 26,11

örülj. A zsengeknek évenkénti bemutatása családi ünnepszámba ment, és ebben, épúgy mint az előírt ünnepeken (lásd XVI,9–17), a leviták, akiknek nincs birtokrészük és a „jövevény” szintén részesülnek.

A *Misna* így írja le a zsengek ünnepi menetét a Templomhoz: „Hogyan különítik el a zsengeket? Ha az ember kimegy a földjére és először pillant meg egy érett füget vagy egy érett szőlőfürtöt vagy egy érett gránátalmát, körülköti egy sáslevéllel és így szól: Íme, ezek a zsengek.

„Hogyan viszik el a zsengeket Jeruzsálembe? Az olyan kisebb városnak a lakosai, amely egy *máamád*-hoz (24 ilyen **מַעְמָד**-ra volt Palesztina felosztva a papok 24 csoportjának megfelelően és ezek fölváltva végeztek kiegészítő szolgálatot a papok és leviták mellett a szentély körül) tartozott, összegyülekeztek a *máamád* városában (ahol a *máamád* vezetője lakott) és az éjszakát a városnak egyik terén töltötték. ... Kora reggel a *máamád* tisztje így szólt: Keljetek föl, menjünk Cijónba, az Örökkévalóhoz, a mi Istenünk házához.

Akik közel laktak Jeruzsálemhez, friss füget és szőlőt hoztak, akik távol laktak, szárított füget és szőlőt. Előttük ment egy ökör, szarva be volt vonva arannyal és olajfalevél-koszorú volt a fején. Sípon játszottak előttük, amíg el nem értek Jeruzsálem közelébe. Amikor Jeruzsálem közelébe

érkeztek, üzenetet küldtek, földíszítették zsongáikat. A Templom papi és levita vezetői és kincstárosai az érkezőket megillető tiszteletadással mentek elébük. Jeruzsálem kézművesei mind fel szoktak sorakozni előttük és ezekkel a szavakkal üdvözölték őket: Testvérek! Ennek és ennek a helynek lakosai, üdvözlünk benneteket!”

„A síp szólt előttük, amíg el nem érték a Templomhegyet. Amikor a Templomhegyhez értek, még maga Agrippa, a király is vállára vette a kosarat és így léptek be a Templom udvarába. Mikor a Templom udvarába értek, a leviták ezt a dalt énekelték: „Magasztallak Örökkévaló, mert felemeltél engem és nem örvendeztetted rajtam ellenségeimet” (Zsolt. XXX,2).

„Mialatt a kosár még ott volt a vállán, a férfi elkezdte mondani a szöveget, onnan kezdve: *Vallomást teszek ma az Örökkévaló, a te Istened előtt*, egészen a szakasz végéig. R. Júda azt mondja, hogy egészen ezekig a szavakig: *Vándor arámi volt az atyám*. Mikor ehhez a szóhoz ért *arámi*, levette válláról a kosarat és megfogta szélénél. És a pap alája tette kezét és meglengette; ezután a férfi folytatta a szöveg elmondását onnan kezdve: *Vándor arámi* egészen a szakasz végéig. Azután letette a kosarat az oltár mellé, leborult és kiment”.

„A gazdag ember zsongéit arannyal és ezüsttel borított kosarakban hozta, a szegény ember lehántott fűzfavesszőkből font kosarakban. A szegény emberek kosarait és a zsongékat odaadták a papoknak” (Bikkurim III. fejezet).

b) 12–15. A tized háromévenkénti szétosztása és imádság.

Háromféle tized volt. Az első tized a földnélküli leviták életfenntartására szolgált (Num. XVIII,21–32.). A második tizedet tulajdonosa elvitte Jeruzsálembe, ahol ő és családjának tagjai elfogyasztották vagy megváltották pénzzel (Deut. XIV,22 s köv.). A harmadik évben ezt a második tizedet teljes egészében a szegényeknek és a nincsteleneknek kellett juttatni (XIV,29), akiknek szenvedései oly gyakran felkeltették a próféták és a zsoltáros részvétét és méltatlankodását. Később **מֵעֵשֶׂר עֹנִי**-nak, a szegénytizednek nevezték. A harmadik évet így is nevezték: „a kitakarítás éve”. Ekkor a földbirtokosnak minden tizedét ki kellett vinni a házból, azaz megfizetni minden hátralékát. Ez a „kitakarítás” ünnepélyes nyilatkozat és Isten áldásáért mondott imádság mellett történt.

Deut 26,12

a tizednek évében. A szegénytizedében.

Deut 26,13

és akkor szólj. Szó szerint: „és mondjad” (Deutsch).

Kitakarítottam..., ami megszentelt. „Kiraktam a tizedet házamból. Nem tartottam vissza titokban személyes használatra, hanem odaadtam azoknak, akiknek a Tóra parancsolta, hogy adjam.”

ami megszentelt. Héberül: *kódes*; azaz a tizedet, mint Istennek szenteltet.

Deut 26,14

gyászomban. A második tizedet, mint minden áldozati eledelt, víg hangulatban kell elkölteni.

nem takarítottam ki belőle. Deutsch: „nem fordítottam belőle”.

midőn tisztátalan voltam. Ilyen állapotban nem volt megengedve bármit enni, ami megszentelt. Deutsch: „tisztátalan célokra”.

nem adtam belőle halott számára. Nem használtam fel egy részét sem arra, hogy egy halottnak koporsót vagy halotti ruhát vegyek azon (Szifré), sem eledelül egy halottasházban. Egyes kommentátorok azt mondják, hogy ezek a szavak arra az egyiptomi szokásra vonatkoznak, hogy élelmiszereket helyeznek el a sírban. Mások pedig azt mondják, hogy ez célzás a halottnak bemutatott valóságos áldozatokra, hogy jóindulatra hangolják az élők iránt. Annyi bizonyos, hogy a halottkultusz ellenkezik a Tóra szavaival és szellemével; lásd XVIII,11 és Zsolt. CVI,28.

Deut 26,15

Tekints le. Amint mi teljesítettük kötelességeinket Irántad, ó Isten, teljesítsd Te is nekünk tett ígéretedet, úgy hogy megáldasz bennünket és a nekünk adott országot tejjel és mézzel folyó

országga teszed.

c) 16–19. A szövetség megállapítása Isten és Izráel között.

Deut 26,17

megígértetted. Vagy: „megmondattad” (Az Imit régi fordítása); Deutsch: „[Az Örökkévalót] elismerted”. Valószínűleg jogi kifejezés, amely szerint az egyik szerződő fél a másikat nyilatkozatra bírja kötelezettségéről. Izráel, midőn kötelezi magát, hogy engedelmeskedni fog mindennek, amit Isten tőle követel, alkalmat adott Neki annak a kijelentésére, hogy Ő Izráel Istene.

Deut 26,18

megígértette veled. Az Imit régi fordítása: „megmondatta veled”; Deutsch: „[És az Örökkévaló] elismert tégedet”. Épúgy Isten alkalmat adott az izraelitáknak, annak kijelentésére, hogy ők az Ő kedvelt népe; úgy amint Exod. XIX,5–6 mondja.

Deut 26,19

tegyen téged magasan föléje minden népnek. Ez a nagy kitüntetés minden izraelita számára, aki engedelmes és lojális. Ezzel a gondolattal találkozunk még XXVIII,10-ben: „És látja majd a föld minden népe, hogy az Örökkévaló nevéől neveztetel.”

kiválóságra, hírnévre. Szó szerint „dícséretre, névre” (Az Imit régi fordítása).

amint Ő megmondotta. Lásd Exod. XIX,6: „És ti lesztek számomra papok birodalma és megszentelt nép!”

D)

Mózes harmadik beszéde. A törvény megerősítése. (XXVII–XXX.)

Deut XXVII.

Szertartás a Jordán átlépésekor.

A nemzettel, amikor belép az országba, ünnepélyes formák között közölni kellett azokat a feltételeket, amelyektől boldogulása függ az új hazában. Ezt a célt szolgálják a következők. A törvényt fel kell írni tizenkét kőre és el kell helyezni azokat Ébál hegyén; ugyanott oltárt kell emelni; a szövetséget meg kell erősíteni Ébálon és Gerizzimen; a levitáknak tizenkét átkot kell mondani a gonosztevőkre; lásd Józs. VIII,30–35.

Deut 27,1

A kövek felállítása a törvény feljegyzése céljából. Szimbolikus cselekedet, amellyel az izraeliták részéről kijelentik, hogy az Istennel kötött szövetség erejénél fogva birtokukba veszik az országot, de azzal a feltétellel, hogy hívek maradnak a szövetséghez.

Deut 27,1

vénei. Ezek most Mózessel együtt szerepelnek, mert nemsokára rájuk hárul a felelősség, hogy biztosítsák a törvény megtartását.

megparancsolták a népnek. Így minden egyes izraelitának kötelessége lesz megőrizni a Tóra parancsait és biztosítani megtartásukat, nemcsak a vezetőknek és irányítóknak (Hirsch).

Deut 27,2

azon a napon. Abban az időben; azaz, miután átkeltek a Jordánon. Több kommentár ebben kapcsolatot talál a tizenkét kővel, melyeket Józua kiemelt a Jordánból (IV,3).

nagy köveket. Hogy elférjen rajtuk „e tannak minden szava”. Egyes kommentátorok azt hiszik, hogy a törvénynek csak rövid foglalatát lehetett a kövekre felírni. Azonban mióta azt látjuk, hogy a megtalált Hammurabi-kódex, amely egy hosszabb bevezetésből, 232 pontból és egy befejezésből áll, összesen körülbelül 8000 szóból, egy diorit-tömbre van rávésve, elképzelhető, hogy a Deuteronomium törvényeit, sőt az egész Tórát fel lehetett vésni tizenkét köre. Dárius Behisztuni-felirata, amely három nyelven íródott, még egyszer akkora, mint a törvénykönyv (XII–XXVI) és elfért egy nagy kőn. Tehát semmi ok sincs annak feltételezésére, amint Száadja és Ibn Ezra teszik, hogy a Tóra 613 parancsát ne lehetett volna felírni ezekre a kövekre.

mésszel. Egy mészből és krétából készült anyaggal vonták be a kő felületét és erre írták fekete vagy más színű betűkkel. Az ilyen nem sokáig maradt meg Palesztina téli esőiben és viharaiban; de a cél nem a tartósság volt, hanem hogy a törvény az izraeliták szeme előtt legyen, amikor hallják az áldásokat és az átkokat.

Deut 27,4

Ébál hegyén. Lásd XI,29.

5–8. Oltár építése.

Ez a parancsolat nem ellenkezik a XII. fejezetben közölttel, hogy oltárt csak a központi szentélyben állítsanak, mert ez az utóbbi törvény csak a Szentföld meghódítása után lép életbe.

Figyelemreméltó, hogy az oltár építése, vagyis a nyilvános istentisztelet intézménye volt az izraeliták első kötelessége, midőn bementek Kánaánba. A későbbi korokban is mindig első gondja volt a hithű zsidónak, ha új országba került, hogy gondoskodjon a nyilvános istentiszteletről és gyermekeinek vallásos neveléséről.

Deut 27,5

terméskövekből. Szó szerint: „kövekből” (Az Imit régi fordítása).

ne suhints fölöttük vasat. Lásd Exod. XX,25. „Az oltár célja, hogy előmozdítsa a békét Izráel és égi Atyja között. Tehát ne szennyezze be ezt vasszerszám, a széthúzás és rombolás szimboluma. A vas megrövidíti az ember életét, az oltár hivatása, hogy meghosszabbítsa azt” (Middóth III,4; Mechilta; Rási Exod. XX,25-höz).

Deut 27,6

Ép. A megfelelő héber szó összefügg a שלום béke szóval. Az oltár célja, hogy kiengesztelje Izráelt Istenével és ez csak akkor sikerülhet, ha Izráelben béke és egyetértés honol.

égőáldozatokat. Amint az égőáldozat teljesen elégt az oltáron, Izráel minden törekvése ezentúl teljesen Istennek legyen szentelve.

Deut 27,7

békeáldozatokat. Jelképül Izráel békés kapcsolatának Istennel.

költsd el ott. Az áldozati étkezés egy része a szövetség megkötésének.

Deut 27,8

a kövekre. Nem az oltár köveire, ezek durvák és faragatlanok voltak, hanem a 4. versben említettekre.

egész világosan. Héberül: באר היםב; úgyhogy a törvény szavai könnyen olvashatók és megérthetők legyenek; Deutsch: „elég világosan”; szó szerint: „jól megmagyarázva”; „Hetven nyelven”, volt a rabbik mélyértelmű magyarázata (Szóta 32a), minthogy ez az üzenet minden embernek szólt. Szívesen láttak minden törekvést, hogy megismertessék és megértessék a Szentírást azokkal is, akik nem olvashatták a héber eredetit. Ezek a szavak (baér hétév), amelyek azt kívánták, hogy az írás az oltár kövein világosan olvasható legyen, teremtette meg a szófőreket, az írástudók iskoláját. Az ő feladatuk volt felolvasni Isten törvénykönyvét, világosan kiemelve értelmét, hogy a nép megértse,

amit felolvasnak (Nechemja VIII,8). Későbbi korokban keletkeztek a különböző Targumok, Onkelosz és Jónatán ben Uzziel arab fordításai és Aquilának, Akiba tanítványának görög fordítása. Később a régi írástudóknak utódait különböző nevekkal illették, ma rabbinak nevezik őket. Ő magyarázza a törvényt ünnepélyes összejöveteleken a zsinagógában, alkalmazza a mindennapi élet szükségleteiben és a hívek életében felmerülő kétségek esetén és biztosítja fennmaradásukat azáltal, hogy tanítja erre a reá bízott község gyermekeit (Schechter). A kövekre és az oltárra vonatkozó parancsolatok teljesítéséről szól Józs. VIII,30–32.

9–10. „Noblesse oblige”

Deut 27,9

Figyelj. A megfelelő héber ige csak itt fordul elő a Szentírásban; az arab és az asszír nyelvben ugyanennek a tőnek hasonló értelme van.

Ezen a napon. Az oltár felállítása és a vele kapcsolatos szertartások elvégzése, amelyeket meg kell valósítani, mielőtt az izraeliták bevonulnak Kanaánba, őket Isten népévé tette azzal a kötelességgel, hogy meg kell tartaniuk parancsolatait és törvényeit. Az engedelmesség és engedetlenség következményeiről szól a következő fejezet.

11–14. Az ünnepélyes áldás és átok módja.

A szertartás alakja párbeszéd; a leviták szólnak és a nép rámondja: Ámen. A hagyomány szerint a leviták a frigyláda körül álltak egy helyen a völgyben, Gerizzim és Ébál között közepén. Először Gerizzim felé fordultak és elmondták az áldást és a hegyoldalon az egész nép válaszolt: *Ámen!* Azután Ébál felé fordulva mondták az átkot; ezt is ugyanaz a válasz követte. „Emberi képzelet sohasem volt képes ily hatalmas jelenetet elgondolni, ilyen ünnepélyeset, amely az egész népet így eltöltötte mély és tartós áhitattal, mint ez a befejező szertartás a szövetség megerősítésére, amelyet a haldokló Törvényadó írt elő számukra” (Milman).

Deut 27,12

a nép megáldására. Magát az áldást nem közli az Írás. A Talmud szerint az áldást és az átkot váltakozva mondták; az áldás mindig az átok tagadó alakja (Szóta 37a; 1. még jer. Szóta VII,4). Tehát az első áldás így hangozhatott: „Áldott legyen a férfi, aki nem készít faragott vagy öntött képet; és így tovább”.

Deut 27,14

a leviták. Nem úgy mint a 12. versben Lévi törzsének közönséges tagjai, hanem „a levita papok”. Ők, mint hivatott szószólók, mondták ki az áldásokat és az átkokat a törzsekre.

mondják. Ünnepélyesen jelentsék ki.

15–26. Az ünnepélyes átok.

Az itt következő kijelentések világosságukban és tömörségükben a Tíz parancsolatot juttatják eszünkbe. Elsorolják a vallástalanság és erkölcstelenség legkirívóbb eseteit: 1. bálványimádás; 2. tiszteletlenség a szülőkkel szemben; 3. határjelzők eltolása; 4. kíméletlenség a vakokkal szemben; 5. igazságtalanság a gyámoltalannal szemben; 6–9. vérfertőzés és erkölcstelenség; 10. gyilkosság; 11. megvesztegetés és 12. engedetlenség a törvények iránt. Az itt felsorolt bűnök olyanok, amelyeket leginkább titokban követnek el, tehát nehezen kerülnek emberi bíróság ítélete elé.

Deut 27,15

Átkozott legyen. Vagy: „átkozott”. Ezek a szavak inkább kijelentést tartalmaznak, mint elátkozást; rámutatnak az elkerülhetetlen következményre Isten igazságos kormányzásában ilyen magatartás

esetén.

Amen. „Úgy legyen!”; lásd Num. 54. l. A tilalomra nézve v. ö. IV,16.

Deut 27,16

becsmérli. A héber szó ellentéte ennek: „tiszteld atyádat és anyádat”. Ez a bűn leggyakrabban titokban fordul elő; a szülők nem szívesen viszik a nyilvánosság elé; v. ö. Exod. XXI,17; Lev. XX,9.

Deut 27,17

felebarátjának határát. Lásd Deut. XIX,14.

Deut 27,18

a vakot. Ez vonatkozik a tapasztalatlanra és az erkölcsileg gyengére is, aki egy helytelen tanács miatt végzetes hibát követhet el (Rási); lásd Lev. 196. l.

Deut 27,19

elferdíti... jogát. Lásd Deut. XXIV,17.

Deut 27,20

atyjának leplét. Lásd Deut. XXIII,1; Lev. XVIII,15.

Deut 27,21

bármely barommal. Lásd Lev. XVIII,23; XX,15.

Deut 27,22

leánytestvérével. Bármelyik szülő részéről; v. ö. Lev. XVIII,9.17. Mivel ilyen házasságokat gyakran kötöttek a Tóra adása előtt, szükséges volt különösen kiemelni ennek tiltott voltát.

Deut 27,23

anyósával. Ilyen törvényekre szükség volt még sokkal későbbi korokban is. A perzsák feleségül vették legközelebbi vérrokonukat; pl. Cambysesnek két nővére volt a háremében. Ilyen utálatosságok ellen küzdeni kellett az Egyház kezdő korszakában is (König).

Deut 27,24

agyonveri felebarátját. „Rágalmazással” (Rási), mert ez sújtja felebarátunk becsületét, békéjét és boldogságát; és a rágalom mindig titokban dolgozik; v. ö. Exod. XXI,12.

Deut 27,25

megvesztegetést. V. ö. Exod. XXIII,8; Deut. XVI,19.

hogy ártatlan vért halállal sújtsa. Az Imit régi fordítása: „hogy megöljön valakit, ártatlannak a vért ontva!”.

Deut 27,26

nem tartja meg. Összefoglalása az elsorolt tilalmaknak. A Tórának, mint egységes egésznek megtartását teszi kötelezővé minden egyes izraelita számára (Wiener).

Deut XXVIII.

Az áldások és az intelmek.

Az átkok ünnepélyes elmondása után következik hatásuk és jelentésük megvilágítása. „A próféta megismertette a törvényt; rámutatott arra, hogy minden emberi kötelesség Isten és ember iránt Isten szeretetében gyökerezik; és most az ember természetszerű félelmét és reményét, mint magasztos eszméinek szövetségeseit akarja bemutatni” (Harper). Az intelem (**תוכחה**), ahogy ezt a fejezetet héberül nevezik, sokkal részletesebb, mint a megfelelő intelmek a Leviticusban (XXVI. fej.). Fontosságukra nézve lásd Lev. 290. l. és 319. l. hasonlóságáról a Hammurabi-kódexel. „Ennek a fejezetnek a nyelve a legmagasabb fokra emelkedik; a jóslatok a zsidóknak későbbi időben bekövetkezett szétszóródásáról és szenvedéseiről a legkiemelkedőbbek a Szentírásban. Világosak,

pontosak és részletesek; beteljesedésük szószerint, a maga egészében és kétségbevonhatatlanul bekövetkezett” (Speaker’s Bible).

1–14. Az áldások.

Deut 28,2

elérnek téged. Az áldásokat (és átkokat, 15. v.) megszemélyesíti, mint akik elérik tárgyukat. Ugyanazt az igét használja a vérbosszúlókról, XIX,6.

Deut 28,5

kosarad és süttőteknőd. Képes kifejezés, jelenti a gyümölcs szedését és a mindennapi kenyeret.

Deut 28,6

jöveteledkor... elmeneteledkor. A biztonság áldása a mindennapi élet sokféle cselekedetében. Rási [a Talmud alapján; Bába Mecia 107ab] tágabb szellemi jelentést tulajdonít neki: „Eltávozásod ebből a világból olyan büntelen legyen, mint világra jöttöd”.

7–13

Az Isten áldása árad majd minden vállalkozásukra békében és háborúban. Győzelmet aratnak ellenségeiken; anyagi eredmény jutalmazza munkájukat, vallási és kulturális felsőbbbségre jutnak a nemzetek között.

Deut 28,7

hét úton. Kerek szám, nagy mennyiséget jelent. Az érkező ellenség egységes tömegét szembe állítja a megvert ellenség szétszóródásával sokféle irányba.

Deut 28,9

szent népévé. Az Ő saját népe, tehát legyőzhetetlen.

Deut 28,10

az Örökkévaló nevéől neveztetel. Azaz, az Övé vagy, tehát körülvesz az Ő védelmével (Driver).

Deut 28,11

És fönntart... jóra. Vagy: „Bővelkedővé tesz... javadra” (Az Imit régi fordítása). Deutsch: „Bővelkedővé teszen... minden jóval”.

Deut 28,12

dús. Szószerint: „jó” (Az Imit régi fordítása).

kincsestárát. Az égi tárházat, ahol az eső el van raktározva; v. ö. Jób XXXVIII,22.

kölcsön adsz. A jólét, a hatalom és a függetlenség jele.

Deut 28,13

csak felül. Mindig fölfelé halad. Izráel gazdagodása és sikere megszakíthatatlan lesz.

15–16. Az intelmek.

E fejezet további részében a Törvényadó hatalmas erejű szavakkal juttatja kifejezésre azt a gondolatot, hogy Isten törvényeinek van egy másik oldala is; hogy az isteni szövetség valóban reményt és biztatást nyújt, de egyúttal felelősséget és intelmet is tartalmaz. „A fenyegetések nagyszerűsége felülmúl mindent az egész világ költészetében és szónoklataiban. Semmi más, csak a valóságos borzalmak a zsidóság történetében közelíthetik meg a rettenetes átkokat, amelyekkel intette az Örökkévaló Izráelt a Törvény megsértése esetén” (Milman). „Háromszor emelkedik és esik a szent szenvedély hulláma. Először az elsorolt szenvedések sokasága ragadja meg figyelmünket; a párhuzamos mondatok ritmusa, ami más beszédekben a bevezést jelenti, itt időközönkénti megnyugvást hoz csak. A fenyegetések egy másik hulláma szembeállítja az Istennek

vidáman és örömteli szívvel történő szolgálatából eredő gazdagságot az ellenség szolgálatával éhségben, szomjúságban és mezítelenségben, minden dolgok hiányában. És az ellenség ostromát olyan borzalmakkal rajzolta, amilyeneket az ész alig tud elképzelni. A beszédnek még egy újabb hulláma kezdődik az Ő „fönséges és félelmetes” nevével; és elvonul előttünk a szenvedések és számkivetés kálváriája; számkivetésben a remegő szív, az elgyengülő szem és a kínlódo lélek. Végül a befejező emelkedésben Izráel eredeti megváltása átváltozik önkéntes visszatéréssé a szolgaság országába, ahol a nép eladja magát ellenségeinek rabszolgákká. És következik egy még rettenetesebb befejezés, „de nem lesz, aki megvegyen” (Moulton). Az átkok kollektív, nem egyéni jellegűek. Mind feltételesek, arra az esetre, ha teljesen elszakad Izráel Istenétől. Ez azonban sohasem történt meg az egész néppel. Ezek az itt megjósolt bajok szószerint bekövetkeztek a zsidó nép történetének egyik vagy másik korszakában. Hogy Izráel mégis túlélte az isteni büntetést, azt annak a ténynek köszönheti, hogy mindig volt „igaz maradék”. A számkivetés és kétségbeesés legsötétebb napjaiban ez a hű kisebbség meggyújtotta a remény és a megbánás lángját népének lelkében és így tette őt elpusztíthatatlanná.

16–19

Ezeknek az átkoknak szavai és tartalma megfelel az 1–6. versekben közölt áldásoknak és kiterjednek a nemzeti élet minden ágára.

20–26

Szerencsétlen évek, láz, éhínség és vereség a csatában.

Deut 28,20

Általános kifejezés, a részletezés következik.

zavart. Képtelen leszel a vállalt feladatok elvégzésére (Ibn Ezra).

kárhozatot. Nem fogod élvezni a munka gyümölcsét folytonos aggodalom és zaklatás miatt.

Deut 28,21

dögvészt. Veszedelmes járványokat.

Deut 28,22

Megver téged. Hét csapással; öt az emberekre és kettő a vetésre vonatkozik.

sorvadással. Deutsch: „fekélyekkel”; l. még Lev. XXIV,16.

forró lázzal. Malária.

gyulladással. Hagymázos láz.

forrósággal. A megfelelő héber főnév – miként az előtte álló – csak itt fordul elő; a חרר többől származik; mint személynév is ismeretes. Ezr. II,51 = Nech. VII,53.

szárazbetegséggel. Egyesek a „chóreb” olvasatot helyezik előtérbe.

Deut 28,24

homokot és port. Célzás a sirokkóra, homokból és porból álló ködével.

Deut 28,25

borzadályá leszel. Az Imit régi fordítása: „leszel iszonyodássá”.

Deut 28,26

aki elriasztja. Amint Ricpa anyai szeretete tette (II. Sám. XXI,10). Olyan gyorsan fognak menekülni, hogy a halottakat nem lehet majd eltemetni.

27–37

Gyógyíthatatlan betegségek, lelki vakság, gyámoltalan zsákmánya a kegyetlen hódítóknak és szégyenletes számkivetés.

Deut 28,27

Egyiptom fekélyével. Lásd VII,15.

tályogokkal, ótvarral és viszketésséggel. Az Imit régi fordítása: „kelésekkel, varral és rühvel”.

Deut 28,28

a szív bódulatával. Ijedség, elmezavar.

Deut 28,29

Tapogatózni. Tehetetlen lesz, mint a vak.

mint a vak, tapogat a sötétben. „Rabbi Jósze mondta: Mindíg bántott, hogy nem tudtam megmagyarázni ezt a verset; hogy mi különbség van a vak számára abban, hogy világosságban vagy sötétségben tapogatózik. Amíg egyszer az úton járva, egy vakkal találkoztam, égő fáklyával a kezében. ‘Fiam – mondtam neki –, miért viszed ezt a fáklyát, hiszen nem láthatod a fényét?’ Barátom – felelte a vak –, igaz, hogy nem látok, de amíg ezt a fáklyát viszem a kezemben, az emberek látnak engem, megsajnálják és megóvnak a gödröktől, tüskéktől és bogáncstól” (Megilla 24b). A feleslegesnek látszó *sötétben* szó csak nyomatékosabban emeli ki a bajt, amely Izráelt érheti. Délben is úgy tapogatóznának, mint a vak a sötétben, egyetlen fénysugár nélkül, és nem lenne, ami felkeltse az emberek szánalmát szerencsétlensége iránt.

Deut 28,30

nem fogod élvezni gyümölcsét. Lásd XX,6. A gyámoltalan lakosok ki lennének szolgáltatva a hódítók önkényének, hogy semmit sem mondhatnak a magukénak, még feleségeiket és gyermekeiket sem.

Deut 28,31

szemed előtt. Szemed előtt történik mindez és még kezedet sem emelheted fel, hogy megakadályozd.

Deut 28,32

Fiaidat és leányaidat. A történelem folyamán többször hurcolták el a zsidó népet távoli országokba.

Deut 28,36

és királyodat. II. Kir. XXIV elbeszéli, hogy Jehójákint fogságba hurcolták Babilóniába 10.000 alattvalójával együtt.

más isteneket, fát és követ. „Az elhurcolás egy pogány országba a beolvadást jelenti a pogány vallásba és életbe” (Welch); l. még Ezek. XX,32.

Deut 28,37

példázattá. Róla mint elrettentő példáról fognak beszélni.

38–44

Az elszegényedett Izráel függő helyzetbe kerülne az ott lakó idegenekkel.

Deut 28,39

a szőlőt. Az összefüggés alapján toldjuk be.

Deut 28,41

nem lesznek a tied. Az elhurcolásnak idegen országba természetes következménye az eltávolodás a szülöktől, a vallástól és a néptől. Maleáki is átoknak tekinti a gyermekek eltávolodását a szülöktől (III,24); lásd Lev. 473. l. Bialik felhívja a figyelmet hasonló eltávolodásra a vallástól és néptől a mai korban és ezt tekinti az emancipációs kor legnagyobb tragédiájának.

Deut 28,43

A jövevény. Azokhoz kell könyörületért fordulni, akik azelőtt az izraeliták jótékonyágát élvezték. Azoknak a szolgálai lesznek, akiknek előbb urai voltak.

45–48

E rettenetes bajok okai.

Deut 28,45

mert. Visszatérés a fejezet főgondolatához; 15. vers.

Deut 28,46

jegyként lesznek és csodajelül. Ezek a bajok tanúskodjanak az igazság mellett, hogy Isten beleavatkozik a történelembe. Mihelyt elismerik, hogy amit szenvednek, azt megérdemelték, van még bennük jószág és kegyelmet fognak kapni Isten kezéből.

magzataid ellen örökké. Azaz, amíg megmaradnak engedetlenségük és lázadásuk mellett. De amint Deut. XXX,1–2 mondja, ha „szívedre veszed” és „megtérsz”, akkor érezni fogjátok a meggyógyulás és jólét áldásait.

49–55

Egy messziről jövő nemzet betörése. Az ostrom borzalmai.

Deut 28,49

egy népet hoz reád. Náchmánidesz szerint megjósolása ez a második Templom pusztulásának a rómaiak alatt. Azonban a szavak épügy illenek az asszírok és babilóniaiak betörésére, amint azt a próféták és a történeti könyvek elbeszélnek.

Deut 28,50

keménytekintetű. Vagy: „kemény arcú” (Az Imit régi fordítása). Akik nem törődnek az emberiséggel és könyörülettel.

Deut 28,53

főlfalod saját testednek gyümölcsét. Annyira eldurvítja őket az éhség; lásd II. Kir. VI,25–29; Écha IV,10. Ez a borzalom megismétlődött, midőn a rómaiak Jeruzsálemet ostromolták.

Deut 28,54

írgy szemmel néz. Még ezt a rettenetes táplálékot is sajnálja azoktól, akik legközelebb állnak hozzá.

56–68. Befejező intelmek.

Deut 28,58

ezt a főséges és félelmetes Nevet. A főséges jelző Isten magasztosságára utal, akit hódolat illet; a félelmetes jelző Istennek félelmet keltő szigorát. A *Név* szó néha az Istenség helyett használt szinonima, jelzi az Isten jelenlétét; v. ö. Lev. XXIV,11.

Deut 28,63

örvendett az Örökkévaló rajtatok. Ha egy fiú a helyes úton jár, atyja örül, hogy segíthet neki és jó lehet hozzá. És ha a fiú rossz útra tér, akkor is az atya „öröme”, ha talál módot, akármilyen kínosat, hogy visszatérítse a jó útra. Épígy Isten is „örvend”, ha a bűnös Izráelt a számkivetés próbáival és szenvedéseivel megtisztítja és felemeli és így méltóvá teszi jóakarátára.

Deut 28,65

azok között a népek között. Izráelnek nem lesz nyugalma, örökös aggodalomban és veszélyben él; tűrhetetlen a jelene és rémület a jövője.

elepedő szemet. Rendesen azt jelenti, hogy megszűnt minden reménye; vagy: a szem nem teljesíti feladatát, mert csak rémületet lát.

fájó lelket. Kínlódo és nyugtalan lelket.

Deut 28,66

és életed bizonytalan lesz előtted. Az Imit régi fordítása: „És lesz az életed mintha függene előtted”. Mint egy vékony fonálon függő tárgy, amely az ember szeme előtt van, a fonál minden pillanatban leszakadhat és darabokra törhet a rajta függő tárgy. Lásd a következő magyarázatot is.

és nem hiszel az életedben. „Minden percben azt hiszed, hogy ez az utolsó” (Driver). Nem tudod elhinni, hogy ami történik, az *veled* történik és ámitod magadat azzal a hiú reménnyel, hogy ez csak rossz álom (Steinthal).

Deut 28,68

És visszavisz téged az Örökkévaló Egyiptomba. A baj legmagasabb foka. Isten visszavonja a XVII,16-ban említett tilalmat és visszamehetnek Egyiptomba és lesüllyednek az egykori egyiptomi rabszolgaságba. Midőn a rómaiak elpusztították Jeruzsálemet, Titus és Hadrian a zsidók nagy

tömegét rabszolgaságra vetette és e rabszolgák közül sok jutott Egyiptomba.

hajókon. Egyiptomból elindult „600.000 ember gyalog”, szabad harcosok fegyelmezett serege és most visszavinnék őket rabszolgahajókban összezsúfolva. A rómaiaknak volt hajóhaduk a Földközi-tengeren; ez könnyebb és biztosabb út volt a foglyok szállítására, mint szárazföldön a sivatagon keresztül.

el akarjátok adni magatokat. Hiába fogtok arra vágyódni, hogy megvesznek titeket rabszolgáknak.

nem lesz, aki megvegyen. Josephus elmondja, hogy midőn Jeruzsálem elpusztításakor a római csapatok megúnták az öldöklést, 97.000 fiatalabb foglyot megkíméltek. A tizenhét éven felülieket a bányákba küldték vagy az arénában mint gladiátorok küzdöttek a vadállatokkal. A tizenhét éven aluliakat eladták rabszolgául. De a rabszolgapiacon olyan sok fogoly volt, hogy még olcsó áron sem akarta őket senki megvenni. Akik megmaradtak, azokat börtönbe vetették, ahol százával és ezrével haltak éhen.

Zárszó.

„Ha Hellasban a szépséget a vidám játék gyümölcsének tekintették, ha Rómában azt vallották, hogy a komoly akarat hatalomhoz és joghoz juttat, Jeruzsálemben minden magasztos és szent a szenvedés és gond termése volt” (Steinthal).

Deut 28,69

azon a szövetségen kívül... a Hórében. Utalás az intelmek hasonló sorozatára Leviticus XXVI-ban.

| Deut XXIX.

Ebben és a következő fejezetekben Mózes összefoglalja beszédének okfejtését. Áttekinti az utat Egyiptomtól Móábig. Izráel most készen áll, hogy megkösse a szövetséget Istennel; de ne gondolja, hogy esetleg megszabadulhat az engedetlenség következményeitől. Isten haragja nyilvánvaló lesz azáltal, hogy Izráel számkivetésbe kerül. De még akkor is, a megtérés kimentheti a számkivetésből. Izráel értse meg az isteni parancsnak ezt az egyszerűségét és hogy az élet és halál az engedelmességtől vagy engedetlenségtől függ.

Deut 29,1

Ti láttátok mindazt, amit az Örökkévaló tett. Tanúi voltak, hogy Isten hogyan örködött fölöttük, midőn biztosan vezette őket a sivatagon keresztül és segített nekik legyőzni ellenségeiket.

Deut 29,2

nagy megpróbáltatásokat. Lásd IV,34.

Deut 29,3

szívet, hogy megértésétek. Isten folytonos kegyelme nem hatott rájuk, mert nem volt meg az a szellemi képességük, hogy teljesen megértsek Izráel történetének jelentőségét; v. ö. Jes. VI,9–10; Ex. 51. l.

Deut 29,4

vezettelek benneteket negyven éven át. Az elbeszélés itt átfordul egyszám első személybe, mintha még Isten beszélné.

ruhátok nem koptak le. Nem kellett törődnötök anyagi gondokkal.

Deut 29,5

hogy... Én vagyok az Örökkévaló. Hogy megtanuljátok függéseteket Isten vezetésétől és gondoskodásától.

Deut 29,8

Őrizzétek meg tehát e szövetség szavait. Most, miután sikert értetek el, legyetek alázatosak győzelmetekben; őrizzétek meg a szövetség minden szavát és aszerint cselekedjetek.

VIII. Niccábim. (XXIX,9–XXX.)

| Deut XXIX.

9–28. Mózes harmadik beszéde. Folytatás.

Mózes végigtekint a nép különböző csoportjain, akik összegyülekeztek, hogy szövetséget kössenek Istennel: a törzsek fejei, a vének, a tisztartók, Izráel minden férfja, a kicsinyek, az asszonyok, a jövevények és gondol azokra is, akik majd később vesznek részt ilyen ünnepélyes gyülekezéseken. Figyelmeztet minden férfit és asszonyt, minden családot és törzset, hogy ne térjenek el az Isten által kijelölt útról abban bízva, hogy majd megmenekülnek a többiek igazságossága által. Kijelenti, hogy a bűnös egyén és a bűnös törzs mindig elnyeri büntetését. De megszólaltatja a kegyelem szavát is; és ünnepélyes felszólítást intéz hozzájuk, hogy az életet válasszák, ne a halált (Moulton).

Deut 29,9

Itt álltok a mai napon. Ezeket a szavakat Mózes Izráel egész népéhez intézi, akiket ő összegyűjtött, hogy Isten elé álljanak az ő halála napján (Rási).

fejeitek, törzseitek. Azaz, törzseitek fejei (Rási, Ibn Ezra).

Deut 29,10

jövevényed. A nem izraeliták, akik velük jöttek Egyiptomból; Exod. XII,38; Num. XI,4.

a favágódtól a vízmerítődig. A jövevények, akik kézimunkát végeztek az egyes izraeliták számára. Tehát a lakosság minden rétegét befoglalják a szövetségbe.

Deut 29,11

és esküjébe. Esküvel megerősített szövetség; Gen. XXVI,28.

13–28. Izráel egység ma és a jövőben.

A szövetségnek nemcsak azokat kell összekapcsolni, akik jelen vannak, hanem késő utódaikat is.

Deut 29,15

Mert ti tudjátok. „Mert ti magatok tapasztaltátok Egyiptomban és a szomszédos más népeknél, hogy milyen mélyre süllyedtek a bálványimádás fertőjében, tehát megítélhetitek, mennyire szükséges a jövő nemzedék bekapcsolása a szövetségbe” (Driver).

vonultunk át a népek között. A tapasztalatok, amelyeket szereztek érintkezésük közben Edómmal és Ammónnal, Móábbal és Midjánnal.

Deut 29,16

undokságaikat. A bálványok megvető megjelölése, célzással az erkölcstelen szertartásokra, amelyek a bálványimádással kapcsolatosak voltak.

ezüstből és aranyból. A drága ékességek, amelyekkel imádóik feldíszítették őket (Abóda Zára 51b).

Deut 29,17

Nehogy legyen köztetek. Kihagyásos kifejezés; teljes értelme: „Követelem tőletek, hogy fogadjátok el ezt az esküt és szövetséget, nehogy legyen köztetek...”

mérget és ürmöt hajtó gyökér. Méreg és keserűség, a bálványimádás következményei. A bűnöst keserű gyökérnek nevezi, amely halálhozó gyümölcsöt terem és elpusztítja a nemzet életét.

Deut 29,18

hivalkodnék szívében. Elbizakodott és önámító lenne. Isten Izráelnek tett esküje azt hitetné el vele, hogy már biztonságban van, akármennyi gonoszságot követ is el.

noha szívem kénye után járok. Az Imit régi fordítása: „bizony szívem makacosságában járok”. Deutsch: „ha szívem keménysége szerint járok”; l. még Jer. XXIII,17.

hadd pusztuljon a dús nedvű a szikkadttal együtt. Az Imit régi fordítása: „hogy elpusztítsa az ázottat a szomjással”; Deutsch: „hogy a mámor túlhaladja a szomjúságot” és hozzáfűzi magyarázatul: „értsd: korántsem elégszik meg vágyai kielégítésével, hanem azokat mindig fokozza”. Így is fordítható a pontozás csekély változtatásával: „hogy fokozza a jóllakottság a szomjúságot”. A פָּסַח gyök tetézést, halmozást jelent, de jelent elpusztítást is; Gen. XVIII,23–24; (l. még Num. XXXII,14; Jes. VII,20; XXX,1; Jer. XII,4; Ámós III,15; Zsolt. XL,15).

Deut 29,19

füstölögni fog. Mint pusztító tűz tör ki: v. ö. Zsolt. XVIII,9.

rászáll. Az Imit régi fordítása: „és rajta hever”; a megfelelő héber igének itt ugyanaz az értelme van, mint Gen. IV,7-ben, ahol arról van szó, hogy a bűn mint a vadállat leselkedve hever, hogy az alkalmas pillanatban rátörjön áldozatára. Az átok leselkedni fog arra, aki a szövetséget megszegi és akkor fogja a bűnöst elérni, amikor az nem is gondol rá.

Deut 29,20

És elkülöníti őt. „Ha egy egész törzs bűnös, el kell őket különíteni a többi törzstől és tagjait számkivetésre kell ítélni” (Ibn Ezra). Ez a sors érte később a tíz törzset (II. Kir. XVII,6). 21–28

Az egész ország és nép szenvedni fog a hitehagyás miatt és a jövő nemzedékek és távoli nemzetek borzalommal fogják látni Isten büntetését a kipusztított országon.

Deut 29,22

kénkövet meg sót. A kép a Holt- vagy Sóstenger kopár vidékéről van véve; v. ö. Gen. XIX,24–29.

kénkövet... terem. Az Imit régi fordítása: „kén meg só, kiégve egész országa, nem vettetik be és nem sarjaszt”. Deutsch: „Kéntől és sótól kiégett földjét, amely be nem vettetik, semmit sem terem”.

Adma és Cebóim. Lásd Gen. XIV,2.

Deut 29,25

amelyeket nem nekik osztott részül. Lásd IV,19.

Deut 29,27

vetette őket más országba. „Megjövendölése egész Izráel számkivetésének a jövőben” (Náchmánidesz).

amint a mai napon van. Amint látjuk a mostani esetben; v. ö. II,30.

Deut 29,28

Az elrejtett dolgok az Örökkévalóé..., a mieink. A zsidó gondolkozásban ez a vers alapvető jelentőséggel bír. Vannak határai annak, amit halandó lények tudhatnak. Bizonyos dolgok csak Isten kezében vannak és ezeket Őrá kell bízni. De vannak más dolgok is, amelyek kinyilatkoztatottak, csakis ezekkel kell nekünk és gyermekeinknek törődni. Ilyen kinyilatkoztatott dolgok a Tóra szavai és intézkedései és ezeknek engedelmeskednünk kell nekünk és gyermekeinknek. Benjámin Szold – egy Magyarországból Amerikába vándorolt zsidó bibliaexegéta – szerint az akcentusok alapján így kellene fordítani: „Az elrejtett dolgok az Örökkévalóé, a mi Istenünké, továbbá a kinyilatkoztatott dolgok; a mi gyermekeink [kötelessége] mindörökké, hogy megtegyük e törvény minden igéjét”. Tizenöt esetben fordul elő, hogy a Szentírásban egyes szavakat vagy kitételeket pontokkal látnak el. (נקוד על) Egyes vélemények szerint azért teszik ezeket a pontokat a szavak fölé, hogy kiemeljék a gondolat fontosságát, amely azokban rejlik, mások az első nyomait látják ezekben a pontozásokban a szövegkritikának (Lásd Blau, Massoretische Untersuchungen, Strassburg 1891, Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből, Budapest, 1894).

Deut XXX.

Mózes harmadik beszéde. Befejezés.

1–10. A megbánás mindenható ereje: visszatérés a számkivetésből.

Részletesebb kifejtése régebbi, életbevágó tanításnak (IV,29–31). A büntetés nem jelenti még Izráel sorsának betetőzését. Ha Izráel keresi Istent, kegyelmet fog kapni az Örökkévaló kezéből és visszahozza őt atyáinak országába.

Deut 30,1

és szívedre veszed. Ez azt a vigasztaló jóvendölést tartalmazza, hogy Izráel szenvedései előkészítik jobb sorsát (Hirsch).

Deut 30,2

megtérsz. Izráelt szenvedései egy magasabb és szentebb életmódra nevelik. Megszívleli a kemény leckét, amelyre a számkivetés tanította és őszinte megbánással (תשובה) tér vissza Istenhez.

Deut 30,3

visszahozza... fogságban levőidet. Vagy: „visszahozza... foglyaidat” (Az Imit régi fordítása). Luzzatto szerint a שבות főnév a שוב („visszatérni”) igével van összefüggésben és nem a שבה („foglyul ejteni”) igével. A „fogságban levő”, illetve „foglyaid” fordítás ellen különösen Jób XLII,10 szól, ahol nyilvánvalóan nincs szó fogságból való visszatérésről, hanem Jób sorsának jórafordulásáról. A ושב alak itt egyébként intranszitiv értelmű, mintha ושב lenne (l. még Jer. XXXIII,7.11.26; Ezek. XXIX,14). Luzzatto értelmezése szerint tehát így kellene ezt a kifejezést értelmezni: „jóra fordítja sorsodat”. Valószínű, hogy az eredeti jelentése e kitételnek mégis a „fogságból való visszatérés” volt, csak később kezdték általános értelemben is használni a sors jóra fordulásának értelmében. Lehetne így is fordítani: „és visszatér az Örökkévaló, a te Istened fogságban levőiddel”. Eszerint az a gondolat rejlene benne, hogy Isten is száműzetésben volt Izráellel egyidejűleg; az isteni ügy el volt hanyagolva, amíg Izráel távol volt hazájától, Izráel hazatérése a száműzetésből egyben az isteni gondolat újjáéledését jelentené; l. még 552. l.

Deut 30,4

Noha az izraeliták szét vannak szórva a négy világtáj felé, Isten egyesíteni fogja őket ismét atyáik országában és Izráel lelkületét megváltoztatja.

Deut 30,4

Ha lesz a te eltaszítottságod. Az Imit régi fordítása: „Ha lesznek eltaszítottjaid”. Deutsch: „Ha elszórtjaid volnának”.

Deut 30,6

körülmetszi... szívedet. Azaz, megnyitja szívedet, úgyhogy nem lesz többé bezárva, hozzáférhetetlenül az isteni tan számára. Isten segíteni fog Izráelnek, hogy teljesítse ideális feladatait. Náchmánidesz Jeremiás szavait (XXXI,32: „tanomat belsejükbé adom és szívükre írom és lesznek nekik Istenük és ők lesznek nekem népül”) a mi versünkben kifejezésre jutó gondolat hangsúlyozásának tekinti.

hogy élj. Szó szerinti: „az életed kedvéért”. (Az Imit régi fordítása.)

7–10

Izráel ismét élvezni fogja engedelmességének áldásait saját országában.

11–14. Isten parancsának természete.

Izráelnek könnyű visszatérni Istenhez. Mert Isten parancsa nem nehéz és nem megvalósíthatatlan,

hanem érthető, világos és könnyen megvalósítható. Csak élet és halál, jó és rossz között kell választani. Engedelmesség életet, engedetlenség pusztulást jelent. Válaszd az életet, hogy biztonságban lakhassál az Ígért Földjén.

Deut 30,11

ez a parancsolat. Jelenti mindazokat a törvényeket, melyekről ismételt szó van a Deuteronomiumban.

nem utolérhetetlen neked. Az Imit régi fordítása: „nem elérhetetlen neked”; Deutsch: „nincsen elrejtve előled”. Vagy: „nem lehetetlen számodra [megtartani azt]”; l. még Gen. XVIII,14. Nem nehéz megérteni és nem múlja fölül erőnket, hogy teljesítsük; nem olyan homályos és titokzatos, mint a pogány misztériumok (Hirsch).

nem távoleső. Nem valami elérhetetlen, amely távol van mindennapi életünk körétől.

Deut 30,12

Nem az égből van. Nem természetfölötti. Jósua ben Chananja erre a kitételre hivatkozott, midőn a törvény magyarázatból ki akarta küszöbölni az olyan elemeket, amelyek emberi ésszel nem foghatók fel (Bábá Mecia 59b).

Deut 30,13

nem a tengeren túl. Valamely távoli országban, idegen népek között.

Deut 30,14

Hanem nagyon közel van hozzád az ige. Isten szava ott van az apák és a gyermekek, a tanítók és a tanítványok ajkán. Az ember mindenhol magával viheti a Tórát, a szentélyt nem. „Mikor jársz, vezetni fog téged, mikor lefekszel, öröködik feletted és mikor felébredtél, beszélget veled” (Péld. VI,22). R. Jósze így alkalmazta ezeket a szavakat a Tórára: „Mikor jársz, vezetni fog téged – ezen a világon; mikor lefekszel, öröködik feletted – a sírban; és mikor felébredtél, beszélget veled – a másvilágon” (Midrás Tannaim Deut. VI,7-hez).

hogy megtegyed. Mózes nem mondja, hogy könnyű, „hanem finomabban és helyesebben, hogy magában a Törvényben megvan az az ösztönzés az emberi lelkiismeret számára, hogy teljesítse” (G. A. Smith).

15–20. A beszédek befejezése.

Befejező figyelmeztetés, mint XI,26-ban, hogy két út van előttük: az egyik az élethez és a jóhoz vezet, a másik a halálhoz és a rosszhoz. A választás tőlük függ. Ha bölcsen választanak, hosszú életet és jólétet fognak élvezni az országban, mely most örökségül jut nekik.

Deut 30,19

Tanúkul hívom ma ellenetek az eget és a földet. Az eget és a földet hívja tanúkul, mert ezek sohasem pusztulnak el, túlélnek az emberi élet minden változását; IV,26; Mika VI,1.

Szabadakarat a zsidóságban.

Válaszd tehát az életet. A zsidó etika az emberi felelősség, vagyis a *szabadakarat* elvén alapszik. „Minden Isten kezében van, kivéve az istenfélelmet”, a rabbiknak régi, nem vitatott alapelve (Berák. 33b; Megilla 25a; Nidda 16b és ugyanezen a helyeken a Tószáfothot). És „alávetni akaratomkat a mi Égi Atyánk akaratának”, legfőbb célja az ember földi életének. Josephus mondja, hogy a szabadakarat tanítását védelmezték a farizeusok egyrészt a szadduceusok ellen, akik mindent a véletlennek tulajdonítanak, másrészt az esszeusok ellen, akik a predesztináció hívei voltak. Vallásunk az ember szabad akaratát az emberi felelősség alapján tekinti. Vallásunk szerint az emberben kétféle hajlam küzd egymással, a jó és a rossz. A jó hajlamnak győzelmét biztosítani a rossz felett kötelesek és képesek vagyunk erkölcsi belátásunk követése és

lelki erőnk érvényesítése által. Az ember életének kétféle megnyilvánulása van: az egyik a szellemi élet, a másik az anyagi. Így vallásunk tanítása szerint az ember kettős természetű lény, testből és lélekből alkotva; míg a test az anyagi világ törvényeinek közvetlenül van alávetve, addig a lélek csak a testtel való kapcsolatánál fogva áll az anyagi világ törvényeinek hatása alatt, de bizonyos fokig azoktól független és szabad lehet. Innen van az, hogy szellemi életünk és lelki erőnk képes bensőnkben az anyagi világ által előidézett ingereket és szenvedélyeket mérsékelni, csillapítani, helyes irányba terelni, sőt megfékezni és ekképpen életünket nemesíteni. Ezen alapszik az embernek *szabad akarata*, a **בְּחִירָה** amellyel választani tud jó és rossz között és amelynél fogva maga határozza el, mit és hogyan cselekedjék. Rendes körülmények között az ember akarata és elhatározási képessége szabad, ennél fogva az épelméjű ember *beszámítható és felelős* tetteiért. Ezen vallásos felfogással szembehelyezkedik egy másik tan, amely szerint az embernek egyáltalán nincsen szabad akarata, hanem minden elhatározása előre meg van kötve anyagi előzmények által és a keletkező akarat csupán gépies eredménye az anyagi tényezők összehatásának, minél fogva az ember kénytelen úgy cselekedni, amint az említett anyagi tényezők magukkal hozzák, sőt másként nem is cselekedhetik. Ez a felfogás nagyon el van terjedve *elméletben*, de a gyakorlatban nem érvényesülhet. A gyakorlatban mindig és mindenütt felelősnek tartják a beszámítható embert és felelősségre is vonják. Ám ahol nincs szabad elhatározás, ott nem képzelhető emberi felelősség. Minden rendes szellemi étellel bíró ember mélyen érzi önmagában, hogy felelősséggel tartozik tetteiért. Ezen elemi érzést és természetes meggyőződést megerősíti a vallás tanítása, amely szerint az ember küzdhet bűnös hajlamaival, azokat fegyelmezheti és legyőzheti és akarátának idomításában mindegyre több tért biztosíthat erkölcsi belátásának és önmagát erkölcsi rendeltetésének betöltésében mindjobban tökéletesítheti, míg végre oly magas erkölcsi színvonalra emelkedik, hogy belső küzdelem nélkül tud mindenkor Isten akarátának engedelmeskedni, örömmel választja a jó utat és egész lényre a tiszta erkölcsiséggel teljes összhangba jut. Ezt a fokot elérni az embernek magasztos feladata, feléje törekedni: szent kötelessége.

Ebben elősegíti az embert a kinyilatkoztatás ereje és malasztja. Bár nem tehetjük túl magunkat ama tudományos elméleten, amely szerint az emberi akarat iránya a halandónak természeti mivolta, vérmérséklete, átörökölt tulajdonságai által befolyásolható, mégsem tagadhatjuk, hogy kétféle ösvény van előttünk, hogy cselekedhetünk másképpen is, mint szilaj indulataink vagy önzésünk közvetlen forró sugallata szerint. A kinyilatkoztatás az akarat szabadság tudatát oltja belénk és feltárja lelki életünk eme titkos erejét. „Ne ölj! Ne lopj! Ne légy parázna életű!” Még a büntetés fenyegető kényszerét sem csatolja e rövidségükben fenséges ígékhez a kinyilatkoztatás, mert a vallás nem lángpallost forgató kényszerítő hatalom, hanem szelíd felszabadító angyal, amely intve tanít és nemesít. *Önszántodból* kövesd a törvényt és önmagadat folyton nemesítve oly tetőfokra jutsz, hol alanyiságod a törvénnyel megegyezik. Ez a kinyilatkoztatás egyik eleme. Ezzel a szelíd tanítással, amely az akarat szabadságot megállapítja és épségben hagyja, nagyobb szolgálatot tesz a vallás az emberiségnek, mint a büntető hatalom kényszere, a börtön zára vagy a hóhér kötele! A kinyilatkoztatás lehajolt a föld fiához és így szólt hozzá: Oszd két részre lényedet, az egyik legyen a márványtömb, az alkotás anyaga, amelyből a műremek készül, a másik legyen az öntudatos teremtmény, a művész és állíts elő önmagadból, a földi emberből erkölcsi lényt, erkölcsi remeket! A teremtménynek eme betetőzését neked hagyta Isten az akarat szabadság jegyében! Hogy pedig teremtmény buzgalmad ne lankadjon, új serkentő erőt adok neked az erkölcs szépségének gondolatában, új lelkesítő fényt adok neked az Isten eszméjében!

A vallás ezzel ösztönzi ellenállhatatlan hatalommal az embert, hogy önmagából erkölcsi lényt alkosson, amely közelebb áll az istenséghez. Ezáltal az ember olyan lesz, mint az a légi hajós, aki megküzd a föld vonzási erejével, a nehézkedési törvénnyel, bár magát a törvényt nem tagadja és meg nem szüntetheti, vagy mint a sas a magas levegőben, mely kiterjesztett szárnyakkal lengve, kerengve legyőzi az esési törvény erejét és küzdelme csak bámulatosabb azáltal, hogy folytonos és örök.

Így arat diadalt a szabadakaratra törekvő emberi lény is a föld felé irányuló gravitáció, az erkölcsi nyugodtságot érc törvénye fölött!” (Dr. Hevesi Simon.)

hogy szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet. Jegyezzük meg az istenes élet három fölfelé haladó fokát: 1. Istent szeretni; 2. Istennek engedelmeskedni; 3. Istenhez ragaszkodni.

mert ez a te életed. Istent szeretni, Neki engedelmeskedni. Hozzá ragaszkodni, ez jelenti a hosszú életet.

IX. Vájjélekh. (XXXI.)

E) Mózes utolsó napjai. (XXXI–XXXIV.)

Az V. könyv hátralevő része Mózes életének befejező részével foglalkozik és magában foglalja Búcsúénekét és Áldását, amelyben ismétli és költői alakba öltözteti izenét Izráelnek. Mózesnek egy másik éneke, a XC. zsoltár „Mózesnek, az Isten emberének imája”, valószínűleg szintén a Törvényadó élete utolsó korszakából való. Az emberiség sorsáról való elmélkedés ez:

Összehasonlítja a mulandó ember életét a hegyek roppant korával, de Isten örökkévalósága, aki a hegyek keletkezése előtt is volt, minden felül emelkedik. Stanley ezt a zsoltárt „a világ gyászhimnuszának” nevezi. Olvassuk el:

Uram, te voltál örök menedékünk!
Mielőtt megszülettek a hegyek
S megteremtetted földedet s világod:
mindöröktől Te voltál Istenünk!
Visszatéríted a porba az embert,
mondván: térj vissza, embernek fia!
Hisz ezer év előtted, mint a tegnap,
mely elmúlt, vagy egy őrseignyi idő.
Elragadod: álomképpé fakul:
reggel bújt elő gyenge fű gyanánt,
csak reggel sarjadt és vetett virágot
s megszárad, – fonnyad, mire este lesz.
Mert megemészt bennünket haragod,
indulatodtól rémre ijedünk,
magad elé idézed vétkeink,
titkolt tetteink orcádnak elé.
S megfogynak haragodtól napjaink
s elvesznek éveink sóhaj gyanánt,
Életkorunk határa hetven év,
S ha feljebb hág, akkor nyolcvan talán,
de ennek is javát bú-bajban éljük
s már oda van s mi szállunk is tova.
Ki ismeri erődet haragodban
s félelmes voltod, ha törvényt teszel?
Taníts, úgy mérni napjaink sorát,
hogy bölcs szívvel juthassunk majd eléd.
Uram, térj vissza! Oh jaj, meddig még?
Légy szolgálidhoz könyörületes!

Kegyelmeddel hadd lakjunk jól korán,
hogy víg-örömben teljék életünk.
Nyomorunkért kárpótolj hát örömmel
s az évekért, miket látott szemünk.
Szolgáidon műved hadd, hogy meglássék
s sugározzék fenséged fiaikra.
Uram, jókedved áradjon reánk,
gyámolítsd, segítsd, mit tesz a kezünk,
kezünknek művét gyámolítsd, segítsd!
(Békési Pál fordítása.)

Deut XXXI.

A törvény átadása a papoknak megőrzésre.

1–8. Józsuá megbízása.

Mózes bejelenti vezérségének közeledő végét és utódjának kijelölését. Noha testi gyöngüléséről beszél, szavaiban csupa erő és bátorság van, midőn átadja helyét Józsuának.

Deut 31,2

nem bírom többé a járás-kelest. Az Imit régi fordítása: „nem bírok többé kivonulni meg bevonulni”. Noha most, halála közeledtekor, szeme nem gyengült és ereje sem hagyta el, mégsem vezetheti tovább a közösség életének munkáját.

az Örökkévaló azt mondta nekem. Lásd III,27. Ezt ötször ismétli Mózes és ismét és ismét patetikusan megszakítja ezzel mondatainak magasztosságát. Ez bizonyos szempontból összekötő fonálnak tekinthető a könyv különböző részei között (Moulton).

Nem fogsz átmenni ezen a Jordánon. Még ha bírnám is a „járás-kelest”, meg kell hajolnom az isteni akarat előtt (Biúr).

Deut 31,3

vonul előttem. Ne féljete, hogy az én bekövetkező halálom meggyöngít benneteket. Józsuá fog vezetni titeket a harcban isteni irányítással.

Deut 31,5

tegyetek velük. Lásd VII,1 s köv.; XX,16 s köv.

Deut 31,6

nem enged el. Az Imit régi fordítása: „nem enged ellankadnod” (ugyanígy a 8. versben). Lásd. IV,31.

Deut 31,7

egész Izráel szeme előtt. Úgy, hogy Józsuá tekintélyét ne lehessen kétségbe vonni. Mózes most megismétli egész Izráel előtt azokat a szavakat, melyeket előbb csak Józsuához intézett: III,28.

9–13. A Tóra nyilvános felolvasása.

Miután Mózes befejezte a Tóra leírását, átadja a papoknak és a véneknek, a nemzet vallási és világi fejeinek és lelkükre köti, hogy olvassák fel időnként az összegyülekezett népnek. A vallás a zsidóknál nemcsak a papság ügye volt, akik igazságait a politikai vezetőknek csak egy kis, meghitt körével voltak kötelesek közölni. A papok csak a Tóra őrzői és tanítói voltak, a benne foglalt vallásos igazság az egész népnek örök időkre tartó birtoka volt. Ez a parancsolat is a Mózes által alapított szellemi demokrácia mellett tanúskodik. A Tóra Jákób gyülekezetének öröksége;

Deut 31,10

az elengedés évének idején. A hagyomány szerint ez a „szombatévre” vonatkozik, melyet a XV,1 „az elengedés évének” nevez. A sátrak ünnepe, amiről itt szó van, közvetlenül a szombatév befejezése után van. Bizonyosan különös oka van annak, hogy ezt az időszakot választották a Tóra nyilvános felolvasása számára. Tanúságot kellett tenni amellett, hogy noha ez évben nem volt sem vetés sem aratás, Isten kegyelme mégis az izraelitákkal volt: az Ő szavához örökké hívek akarnak maradni, jólétben és bajokban egyaránt.

Deut 31,11

olvasd fel. Ezt az egész nemzethez intézi; és a nemzet ennek teljesítését képviselőire bízta. Josephus idejében a főpap kötelessége volt. Egy korai Misna azt mondja, hogy ez a király feladata volt (Szóta VII,8).

ezt a törvényt. A rabbinikus hagyomány szerint a király felolvasta a Deuteronomium kezdetétől a Semá első részének végéig (I–VI,9), a Semá második felét (XI,13–21) és befejezte a XIV,22-től a XXVIII. fej. végéig. (U. o. 41ab.)

Deut 31,12

a férfiakat, a nőket és a gyermekeket. Rási mondja a Talmudot (Chagiga 3a) idézve: „a férfiak összejöttek tanulni, a nők hallani, a gyermekek, hogy jutalmat szerezzenek azoknak, akik elhozták őket”. „Ne zárjátok ki a hallgatóságból sem a nőket, sem a gyermekeket, még a rabszolgákat sem. Mert jó, ha ezeket a törvényeket bevésik szívükbe és megőrzik emlékezetükben, hogy onnan sohase törölődjék le. Már a gyermekek kezdjék meg a törvény tanulását, a legszebb tanulmányok ezek és a boldogság forrásai” (Josephus). Senki sem értékelte annyira azt a szellemi erőt, amely a gyermekek és a csecsemők ajkáról jön, mint a rabbik a Szentírás szellemében. Jeruzsálem is csak azért pusztult el, mert megszűntek az iskolái. (Sabb. 119b; lásd bővebben dr. Jakab Jenő tanulmányát: A tanítói felelősség szerepe a Talmudban. Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 1933.)

hallják... megtanulják... gondjuk legyen rá, hogy megtegyék. Ha csak hallják a Tórát hét évben egyszer, nem volna elég. „Meg kell tanulni”, azaz, tanulmány tárgyává kell tenni. Azonkívül a Tóra az élet irányító szabálya legyen, tanításait „meg kell tenni”.

Deut 31,13

gyermekeik is... hallják és tanulják meg. A gyermekek jelenléte az ilyen összejöveteleken jelenti az ő beavatásukat a Tóra és a benne foglalt kötelességek ismeretébe. Ez újabb példája annak, hogy a Tórának ez a könyve milyen nagy fontosságot tulajdonít a vallásos nevelésnek. A rabbik a Törvényadónak szellemében jártak el, midőn elhatározták, hogy a nép könyvévé teszik a Tórát azáltal, hogy lefordítják az ország nyelvére és így hozzáférhetővé teszik a tömeg számára. Nem elégedtek meg azzal, hogy fel kell olvasni a Deuteronomium egy részét minden hetedik évben. Felosztották a Tórát 156 részre és egy-egy részt felolvastattak minden szombaton a zsinagógában, úgyhogy három év alatt felolvasták az egészet. A nagyszámú és nagy befolyású babilóniai zsidóság körében keletkezett az a szokás, hogy egy év alatt olvassák fel az egész Tórát és ez általános szabály lett a Diasporában is. Egy-egy alkalmas részletet a próféták irataiból, a Haftárak, már régóta kíséri a Pentateuchus felolvasását szombaton, ünnepeken és böjtnapokon.

14–23. Bevezetés Mózes Énekéhez.

Az Ének célja és a körülmények, melyek között Mózes a parancsolatot kapta, hogy megalkossa és tanítsa.

Deut 31,14

parancsot adjak neki. Hogy a vezetés feladatát bízam rá.

Deut 31,16

pihenni fogsz őseidnél. Lásd Gen. XLVII,30.

hűtlenül átpártol... isteneihez. Az Imit régi fordítása: „paráználkodik azon ország idegen istenei után”.

amelyek közé eljut. Az ország, amelynek népei között fognak lakni az izraeliták.

Deut 31,17

és arra jut már, hogy fölfalják. Az Imit régi fordítása: „hogyan megemésztésre legyen”. Deutsch: „és felfalni akarják” és magyarázatul hozzáfűzi: „t. i. ellenségei, kik észreveszik, hogy Isten elfordult tőlük”.

mivel Istenem nincs közötttem. Elismerik bűnüket és büntetésük igazságosságát.

Deut 31,18

bűnők. Szó szerint: „rosszaság” (Az Imit régi fordítása).

Deut 31,19

írók föl magatoknak ezt az éneket. A következő fejezetben foglalt Éneket Mózes és Józua együtt írták. Ibn Ezra szerint ez a parancs minden izraelitának szólt. A rabbik ebből azt az óhajást következtették, hogy minden izraelita írja le a maga számára a Tóra egy példányát (Szanh. 21b). Régebben az a szokás alakult ki, hogy a *szófé*, aki a Tórát másolja, az utolsó mondatok betűit csak körvonala. A *szijum*-nak nevezett ünnepély keretében minden egyes betűt egy más egyén ír be. Ez jelképesen azt jelenti, hogy ő is részt vett a Tóra-tekercs leírásában.

tedd a szájukba. Tanulják meg könyv nélkül.

Deut 31,20

arra a földre... meghízik. Az ilyen ország kényelme és fényűzése valószínűleg megrontja őket és rossz útra térnek.

Deut 31,21

legyen... előtte tanú. Isten mellett. Ha a nép zúgolódik és kérdi: „Miért jött reánk ez a baj?” ez az ének igazolni fogja Isten büntetését.

nem fog... feledésbe menni. Isteni biztosítás arról, hogy akármilyen szerencsétlenség éri Izráelt, nem fogja elfelejteni az ő rendeltetését és nem szűnik meg „a Biblia népe” lenni. Ez a tudat örökké élni fog Izráel szívében és ezáltal biztosítva van szellemének újjáéledése (Hirsch).

hajlamát. Itt kedvezőtlen jelentéssel: rossz hajlamait.

Deut 31,23

És parancsot adott. Ez folytatása a 15. versnek. Az alany Isten (Rási).

Deut 31,25

megparancsolta Mózes a levitáknak. A 9. versben említett levita papoknak, akiknek kötelessége volt a szövetség ládáját őrizni és vinni.

Deut 31,26

szövetsége ládájának oldalára. A ládában volt a Tízparancsolat, a szinaji szövetség tíz alapelve. Az egész törvénykönyvet, amely tartalmazta a Szinaj-szövetséget és a Móáb-szövetséget (XXVIII,69), a láda mellett helyezték el (König).

A hagyományos magyarázat szerint a széfert a ládából kinyúló deszkára helyezték. Mások azt tartják, hogy a ládában helyezték el a bizonyosság táblái mellé (Bába Bathra 14ab; l. még jer. Szóta VIII,3).

ott legyen tanúul. Midőn Jósia idejében (II. Kir. XXII,8–17) a Törvénynek ezt a könyvét megtalálták a Templomban, valóban tanú volt Isten mellett Izráelben és eszközül szolgált arra, hogy visszavezesse Izráelt Égi Atyjához.

Deut 31,27

pártos voltodat. Az Imit régi fordítása: „engedetlenségedet”. Deutsch: „ellenszegülésedet”.

pártütők. Az Imit régi fordítása: „engedetlenek”. Deutsch: „ellenszegülők”.

Deut 31,28

hívom fel tanúul ellenük az eget és a földet. Utalás az Ének első szavaira.

Deut 31,29

a későbbi időben. A kifejezés távolabbi időre céloz; Gen. XLIX,1. Az itt megjósolt hitehagyás nagyon elterjedt a bírák idejében; v. ö. Bírák II,11–16; III,7.

kezetek művével. Itt nem azt jelenti, hogy cselekedeteitekkel, hanem mint IV,28-ban a bálványokra, kezük alkotására vonatkozik.

Deut 31,30

Izráel egész gyülekezetének. Akik erre a célra összegyűltek. Ez a vers átmenet az Énekhez.

X. Háazinú. (XXXII.)

Deut XXXII.

2. Mózes éneke.

1–44.

Mózes hivatásteljesítését a Sástenger mellett dicsőítő és győzelmi énekkel kezdte meg és Isten és Izráel szolgálatának szentelt életét himnusszal fejezi be a Jordán partján az Ígéret Földjének meglátásakor. Mind a két ének a sivatagi élet után következő dicső jövő előérzetét hirdeti. A hatalmas Búcsúének, amelyet hév, erő és szónoki lendület jellemez, oktató óda. Mózes gondolatban a halálát követő idő messze jövőjébe képzei magát; onnan pillant vissza Izráel történetére és abból vonja le a tanulságokat. Az eredmény Isten eljárásának igazolása Izráellel szemben. Szembeállítja Isten jóságos szeretetét és változatlan hűségét Izráel hűtlenségével és hálátlanságával. Isten a szerető Atya, Izráel a szeszélyes, engedetlen gyermek. Az egymást követő szerencsétlenségek, amelyek Izráelt sujtani fogják, megtorlás érzéketlen és hálátlán magaviselete miatt. De noha úgy látszott, hogy Isten elfordult Izráeltől, ne örvendezzenek a pogányok és ne mondják, hogy Izráel támasz nélkül van és elpusztult. Isten nem hagyja el Izráelt és a Törvényadó felhívja a nemzeteket, hogy örvendezzenek Isten népének megváltásán.

1–3. Felhívás a világegyetemhez, hogy figyeljen.

Deut 32,1

Figyeljete egek, hadd emeljek szót. Felhívást intéz az éghez és földhöz, hogy tanúskodjanak az isteni igazság mellett, amiről szólni akar; lásd XXX,19; Jes. I,2.

Deut 32,2

tanításom; v. ö. Péld. IV,2. Az Énekben foglalt üzenet hulljon mint az eső és harmat a virágokra és hatoljon be az izraeliták szívébe; üdítse fel, lelkesítse őket és leheljen beléjük új szellemet. Az Ének tehát nemcsak intelem, hanem egyúttal vigasztalás is, hogy a szenvedés idején új reményt keltsen a szenvedő Izráelben.

Hulljon mint a harmat. Isten szava olyan mint a harmat, amely noha szelíden és zajtalanul hull, mégis rendkívül nagy életet adó ereje van; v. ö. Mika V,6.

permetező eső. A gyenge fünek permetező esőre van szüksége, hogy feléledjen. Ilyen az isteni

tanítás is, amely a gyengék és a fiatalok szükségletéhez alkalmazkodik.

a pásztra. A már megnőtt fűnek erős esőre van szüksége, hogy gyarapodjon.

Deut 32,3

az Örökkévaló nevét. Ez a vers megmondja, miért hívta fel az első versben az eget és a földet. Az Örökkévaló nevét akarja hirdetni, azaz, az Ő jellemét akarja bemutatni, amint Izráelért végzett cselekedeteiben megnyilvánul.

Ismerjétek el Istenünk nagyságát. Az Imit régi fordítása: „adatok nagyságot Istenünknek”; Deutsch: „adatok dicsőséget Istenünknek”.

4–6. Isten hűsége és Izráel balgasága.

Az ellentét Isten változatlan egyenessége és népének ingatagsága között.

Deut 32,4

A szikla Ő, műve tökéletes. Az Imit régi fordítása: „A szirt – feddhetetlen az Ő cselekvése”. „Ez a vers rövidre fogott és határozott nyilatkozat Isten etikai tökéletességéről, amely Őt a világ erkölcsi kormányzásában vezeti” (Driver).

A szikla. „Kilencszer fordul elő ebben a himnuszban ez a nagyon kifejező szókép, amelyet Szinaj gránitszikláiról vett és átment minden nép zsoltáraiba és himnuszaiba, mintha e hatalmas sziklacsoport egyik darabját elvitték volna eredete helyéről messze, idegen földre” (Stanley). Jelképezi az isteni változatlanságot és a menedéket az emberek számára. Évszázadok múlhatnak el, de a szikla ott marad a helyén viharban és árvízben.

A hűség Istene. „Megadja az igaznak megillető jutalmát halála után. Még ha ez a jutalom nagyon soká várat is magára, bizonyos, hogy Isten megtartja ígétét és beteljesíti szavát” (Rási a Szifrá alapján).

jogszegés. Vagy: „jogtalanság”. Maimonidesz szerint Isten igazságosságának elismerése a zsidó vallás egyik alapelve; a rabbik is ezt a zsidók legfőbb kötelességének tekintik (צדוק הדין).

Deut 32,5

Gonoszul... nemzedék. Az Imit régi fordítása: „Elromlott – nem is gyermekei, csúfságukra – a ferde és fonák nemzedék”; Deutsch: „Az Ő [népének] romlottsága, nem gyermeki romlottság, hibájuk ferdeeszü és fonák nemzedék hibája”. Magyarázatul hozzáfűzi: „E nehéz vers helyes felfoghatására szükséges tudnunk, hogy mind a két versfélben hiányzik a vonzó név (*nomen regens*) és hogy שחת לו nem más, mint a felbontott genitívus: שחתו (mint ראשית לו [alább XXXIII,21], ראשיתו helyett; הדר לו [alább XXXIII,17] helyett) mintha lenne: שחת לא בניו שחת... E szerint a vers értelme a következő: az Ő (népe) romlottsága oly rendkívül nagy, mintha nem volnának az ő gyermekei, hibájuk egy ferdeeszü és fonák nemzedék hibája”.

Deut 32,6

fizettek. Így bántok Atyáttokkal és Jótevőtökkel.

teremtett. Az Imit régi fordítása: „szerzett téged”. Azzal, hogy kiszabadított Egyiptomból.

Ő alkotott. Nemzetté tett a nemzetek között (Rási).

erőssé tett. Erős alapot szerzett számodra, hogy nagy és tartós szerepet játszal a világ történetében.

7–14. A történelem tanítása.

Deut 32,7

az ősidőkre. Izráel, mint nemzet születésének történetére.

annyi nemzedék. Héberül: דר ודר. Az Imit régi fordítása: „nemzedék meg nemzedék”; Deutsch: „a sok nemzedék”.

atyádat... Véneidet. Ők a vallási hagyomány letéteményesei.

F.

A történelem megszentelése.

I.

Izráel a „történelem” magasabb eszméjének megteremtője. Az egyiptomiak és babilóniaiak reánk hagyták az események évkönyveit, a dinasztiai krónikáit és dicsekvő felirataikat győzelmeikről, de semmi olyat nem hagytak számunkra, ami megérdemelné a történetírás nevét. Csakis Izráelben fogták fel az egész emberi színjátékot mint egységet, kezdetétől az idők végéig. A Szentírás nem kezdődik az Exodus-szal vagy Ábrahám elhívásával, hanem a világ teremtésével és az ember, az egész emberiség ősatyjának teremtésével. Nekünk dogmatikusan azt szokták mondani, „a történetírás, mint sok más dolog, a görögökkel kezdődik”. De ez is csak egy része a hellén mítosznak, amely akadémiai körökben el van terjedve. A görögök nem emelkedhettek fel az egyetemes történelem fogalmához, amíg nem hittek az emberiség egységében; ezt a fogalmat csak századokkal később tanulták meg a héber Szentírás fordításából, a Septuagintából. Továbbá a világegyetem a görögök előtt nem volt egy felsőbb elme teremtése, hanem vak természeti erők zavaros összejárása, ami haszontalan és végtelen visszatérésekkel cél nélkül megy előre és nem vezet sehova. Tehát nem is láttak semmi magasabb értelmet az ember történetében. Ilyen volt mindig azoknak a véleménye, akik a görögök tanítványai az Istenről és világegyetemről szóló felfogásban, mint például a tizenharmadik század szabadgondolkodói. Az ő számukra „a történelem alig több, mint az emberiség bűneinek, ostobaságainak és szerencsétlenségeinek lajstroma” (Gibbon).

Nem így gondolkodtak a zsidók tanítói. Ők Istent erkölcsi hatalomnak fogták föl és meglátták az Ő irányító működését a világban. Ők belerajzolták az isteni cselekedet vonalát az emberek és a nemzetek életébe. Ők a történelemben az isteni gondolat és cél folytonos megnyilatkozását látták az idők távlatain keresztül. Hangosan és elnémíthatatlanul hirdették, hogy az igazság ellenállhatatlan, és hogy *aminek meg kellene lennie, az kell, hogy meglegyen és meglesz.* Arra tanították az embereket, hogy „Isten királyságának” elképzelését, az igazságosságon alapuló emberi társadalmat, úgy fogják fel, mint a történelem messiási célját. Schillernek az a mélyértelmű kijelentése: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*, amely értelmetlen lett volna egy görög vagy római számára, találó kifejezése a héber gondolatnak. És a történelem folyásának semmiféle meglátása sem ér semmit, amely nem egyezik meg lényegében a bibliai gondolattal. Froude ékesszólóan fogalmazta meg ezt ezekben a nemesveretű szavakban: „A történelem az a hang, amely századokon keresztül örökké hirdeti a jó és rossz törvényeit. Vélemények változnak, szokások módosulnak, hitek emelkednek és buknak, de az erkölcsi törvény rá van vésve az örökkévalóság tábláira. Minden hamis szóért és igazságtalan cselekedetért, kegyetlenségért és elnyomásért, élvhajzásért vagy hiúságért, meg kell végre fizetni; nem mindig a főbűnösnek, hanem valaki másnak. Csakis az igazságosság és az igazság marad meg és él”.

II.

Izráel volt az első, aki felfogta, hogy a történelem vezető az emberek nemzedékei számára, amint ez az egész Deuteronomiumban kifejezésre jut és az első, aki megértette életbevágó fontosságát az egyén és az emberi csoportok nevelésében. Az angol civilizációnak egy mai történetírója helyesen mondja: „A mult nem hal meg; amíg a szellemi folytonosság megmarad, addig egy közösség mai

élete az ő összesűrített egész multja és csakis a multat megértve értheti meg önmagát és döntheti el jövőjét. A nép, amely nem ismeri saját történetét, olyan mint egy ember, aki elvesztette emlékező képességét, aki céltalanul kóborol, amíg bajba nem sodorja magát” (Wingfield–Stratford). A történelem óvja meg az embereket és a nemzeteket az emlékező képességnek, a szellemi összetartozás érzésének elvesztésétől. „Az ember a történelem által lesz emberré. A zsidó az, ami atyáink története által lett és elveszteni a maga jobbik felét, ha megszakítaná kapcsolatát multjának történetével” (J. Jacobs).

A zsidó történet területe mérhetetlenül nagy; a zsidóval mindenütt találkozunk és története megnyitja az emberi civilizáció kezdetét. És ez a történet mélyebb nyomokat hagyott az emberek lelkén, mint bármely másik. „A zsidó történet első része, a bibliai történet, olyan forrás, amelyből századokon keresztül millió és millió ember nyert oktatást, vigasztalást és lelkesítést. Hősei régesrég óta típusokká, nagy ideálok megtestesítőivé lettek. Az események, amelyeket elbeszél, élő erkölcsi formulákká szolgálnak. De eljön majd az idő – talán nincs is nagyon messze –, amikor a zsidó történetnek másik fele, a nép élete a bibliai korszak után, ugyanily elbánásban fog részesülni. A zsidó nép évezredek mártírsága, folytonos vándorlása, tragikus sorsa, vallástanítói, mártírjai, filozófusai, küzdői –, ez az egész éposz, az eljövendő időben mélyen bevésődik az emberek emlékezetébe. Beszélni fog az emberek szívéhez és lelkiismeretéhez és tiszteletet fog szerezni a zsidó nép ezüstös hajának” (Dubnov).

III.

Nem is kísérelhetjük meg, hogy itt a zsidó történetírásnak rövid áttekintését adjuk, azaz az ókori, középkori és mai zsidó történetírók kritikai méltatását. Csak néhány szót akarunk mondani a zsidó történetíró feladatáról a mai időkben.

Elsőrendű célja az legyen, hogy ne siránkozzon a multon és ne idealizálja, hanem megértse. Tehát nem szabad csak a zsidó nép mártírságával foglalkoznia, amint a középkori krónikások tették; sem kizárólag a zsidó szellem törekvéseivel a gondolkodás világában, ami leginkább lekötötte Graetz figyelmét. Mind a mártírságnak, mind a szellemi törekvéseknek története alapvető fontosságú. De ezeken kívül a mai történetírónak igyekeznie kell megmagyarázni a zsidók helyzetét azoknak az országoknak nemzeti történetében, ahol laktak. Ez megköveteli egyrészt, a zsidó községek beható tanulmányozását: intézményeik, kulturális értékük és vallásos törekvéseik ismeretét; másrészt a megértését a zsidók szociális, gazdasági és politikai kapcsolatainak az egész lakossággal. Csakis így érthetjük meg a zsidó és nemzsidó eszméknek egymásra, valamint az irodalomra, folklórra és életre gyakorolt termékenyítő hatását. Ezáltal majd meg fog világosodni az igazság a kutató előtt, hogy a zsidóság azonkívül, hogy egy tanokból és hitből álló egész, és az életnek és az üdvözülésnek egy útja, még civilizáció is, amely minden területen jelentékenyen gazdagította az emberi életet, az emberi gondolkodást és az emberi teljesítményt.

IV.

„Izráel története nagy, élő bizonyítéka az isteni gondviselés munkájának a világ ügyeiben. A nemzetek közül csakis Izráel vette ki részét minden nagy mozgalomban, amióta az emberiség hivatásának tudatára jutott. Ha nincs isteni cél Izráel hosszú küzdelmeiben, hiábavaló dolog bármilyen célt keresni az ember életében. E cél visszavert fényében minden zsidó nagyobb önérzettel vezetheti életét” (J. Jacobs).

8–14. Az atyák és a vének feleletei.

Midőn Isten először osztott ki helyet és örökséget a nemzetek részére, amint az a Genézis X. és XI.

fejezetében el van mondva, figyelembe vette az izraeliták külön szükségleteit és számuknak megfelelő örökséget juttatott nekik.

Deut 32,9

Mert az Örökkévalónak osztálya az Ő népe. Különválasztva őket a pogányoktól, Izráel szorosabban tartozott Istenhez, mint bármely más etnikai csoport.

az Ő jussának örök osztályrésze. Az Imit régi fordítása: „az Ő birtokának osztálya”.

Deut 32,10

A pusztaság országában találta meg őt. Ez és a következő versek szemléltetik Isten atyai gondoskodását Izráelről. Izráelt úgy szerepelteti, mint egy elhagyott, éhező gyermeket, aki halálra van szánva a sivatagban (v. ö. Ezek. XVI,3–6). Isten megtalálja és megmenti. Izráel története a negyven évi vándorlással kezdődik a sivatagban, ahol el kellett volna pusztulnia, ha Isten nem látta volna el a szükséges élelemmel és nem védelmezte volna.

üvöltő vadonban. Ahol a vadállatok üvöltenek. Mások szerint: a sivatag mozgó homokja sívó hangot ad, innen a sivatag elnevezés, aminek a sivár szó későbbi származéka.

Körülvette. Felhőoszloppal nappal és tűzoszloppal éjjel.

gondoskodott róla. Törődött Izráel szellemi szükségletével, amennyiben a sivatagban adta a Törvényt (Onkelosz, Rási).

Deut 32,11

Mint a sas. Isten gondoskodása Izráelről hasonlít ahhoz az éberséghez, amellyel a sas öröklik fészke fölött.

virrasztja fészket. Vagy: „fölbreszti fészket” (Az Imit régi fordítása). Eszerint azt jelenti ez a kitétel: midőn elérkezik az ideje, hogy a kicsinyek elhagyják a fészket, az anyamadar nem ébreszti fel őket hirtelen, hanem szárnyával csapkodja a közeli ágakat. Midőn így lassanként fölbresztette őket, buzdítani kezdi a kicsinyeket, hogy utánozzák repülő mozgásait.

Fióka fölött lebeg. Szerető gondossággal lebeg fölöttük és készen tartja szárnyait, hogy felfogja őket, ha kimerülnének.

Kiterjeszti szárnyait, fölemeli és viszi őket. Ha a kicsinyek gyengék vagy félénkek, a sas felveszi őket kiterjesztett szárnyaira és viszi őket. Ezzel védi őket és segít nekik. A vadász nyílnak előbb az anya testén kell áthatolni, hogy elérje a kicsinyeket. Ez a jellemzés képet nyújt arról a gondoskodásról, fegyelemről és önállóságra nevelésről, amit Izráel kapott az isteni kéztől világtörténelmi pályájának kezdő korszakában.

fölemeli... szárnyain. Az Imit régi fordítása: „fölv teszi, fölemeli szárnyára”.

13–14

Izráel élvezni fogja egy bőségben élő pásztornép minden gazdagságát.

Deut 32,13

A föld magasatain járatta őt. Költői kifejezés, jelenti az ország győzelmes és elvitathatatlan birtokba vevését.

És a föld terményeivel táplálta őt. Szó szerint: „és eszi a mező gyümölcseit”; Deutsch: így fordítja le az egész mondatot: „Ülteti őt a föld magasataira, hogy egye a föld gyümölcsét és szoptat vele mézet a kősziklából és olajat a kemény szirtből”.

És mézet szűröletetett vele. A földnek bő termésén kívül még a kősziklából is fakaszt nekik mézet és a sziklás talajon nő az olajfa. Palesztinát gazdag növényzete (3000 fajta virág él ott) és számtalan barlangja és szakadéka a száraz mészkő hegyekben nagyon alkalmassá teszi a méhészetre.

„Majdnem szó szerint vehetjük, hogy méz szivárog ki a sziklából” (Driver).

szűröletetett. Az Imit régi fordítása: „ad neki szopni”.

Deut 32,14

Tehenek vaját... bort. Mindazok a termékek, amelyekről híres a meghódított Transzjordánia.

Básán. Az ország egy része a Jordántól keletre, híres szarvasmarhájáról.

a búza veséinek zsírját. A legjobb és legtáplálóbb búzát, amint a vese zsírja is a legfinomabb zsír. A búzaszem alakja hasonlít a vese alakjára.

15–18. Izráel hálátlansága.

Deut 32,15

Jesúrún. A **ישר** „egyeses” többől; ilyennek kellene Izráelnek lennie; itt persze irónikus éllel használja, hiszen hálátlanságát és hűtlenségét ostromozza.

meghízott... és kirúgott. Mint ahogy az ökör szilaj lesz a jó tápláléktól és nem akarja túrni magán az igát.

kirúgott. A hámból.

meghájjasodtál. Deutsch: „megtestesedtél”.

megkövéredtél. A megfelelő héber ige csak itt fordul elő a Szentírásban. Egyesek a héber **כסה** „befedni” tövel azonosítják, mások az arab **كشي** igére gondolnak, amelynek jelentése: „étellel tömni magát”.

Istenét. A **אלוה** alak csak költői szövegben fordul elő. Egyébként a többes számot használják: **אלהי**.

És nem becsülte meg üdvössége szikláját. Az Imit régi fordítása: „s meggyalázta üdvének szirtjét”. Vagy: „és úgy viselkedett üdvössége sziklájával szemben (mint a **נבל**, az ‘alávaló’)”. „Milyen gyakran cselekszenek úgy az emberek babonás hitükben, mintha Istent meg lehetne csalni és erkölcstelenségükben, mintha nem törődne semmivel” (G. A. Smith).

Deut 32,16

Féltésre ingerelték. Lásd IV,24.

idegen istenekkel. Hamis istenekkel, akiket olyan tiszteletben részesítettek, amilyen csak Őt illeti meg. Ezeket a hamis isteneket „utálatosságokkal” szolgálták, azaz gonosz és bálványimádó szokásokkal, tehát azok maguk is utálatosságok voltak.

Deut 32,17

Gonosz szellemeknek. Deutsch: „hatalmaknak”. Héberül: **לשדים**; az asszírban: „*sédú*” egy állat-isten neve, jó- vagy rosszindulatú démon; l. még Zsolt CVI,37; Ibn Ezra Lev. XVII,7-tel hozza összefüggésbe.

új (isteneknek). Szó szerint: „újjak” (Az Imit régi fordítása). Nemrég kitalált vagy behozott istenek, amelyekről atyáik sohasem hallottak.

nem féltek. Egyesek a **שער** „haj” főnévvel hozzák összefüggésbe. Istenek, akikről nem féltek, nem rettegtek őseik, azaz félelmükben nem állt égnek a hajuk (Rási, Szifré); újabban az arab **شعر** tövel magyarázzák, amely annyit jelent: „ismerni”. Eszerint így kell fordítani ezt a tételt: „akiket nem ismertek atyáitok”.

Deut 32,18

A sziklát, aki szült téged. Merész és szép költői kép. Istent mint atyát tünteti fel, akinek köszönheti létét mint nép; és ugyanakkor mint anyát, aki szüli gyermekét és örökké gyengéd gondoskodással őrökdi fölötte.

elhagyta. A **שחה** (elmúlasztani, elhagyni) többől rövidített alak (Deutsch). Újabban a **שיה** vagy **נשה** töre gondolnak inkább.

19–25. A megérdemelt büntetés.

Deut 32,19

bosszúságtól. Megbántva a meg nem érdemelt megszenteltségtenítés miatt.

Deut 32,20

Elrejttem előlük arcomat. Magukra hagyom őket, amint egy ember magára hagyja fiát, aki őt hálátlanul megbántotta.

Mert felforgató nemzedék ez. Aki elcsavarja az igazságot és jogot; hamisságot szerető faj (Driver). Az Imit régi fordítása: „Mert félszeg nemzedék ők”.
nincs hűség. Ragaszkodás a gyengéd szülőkhöz.

Deut 32,21

hiábavalóságaikkal. Vagy: „lehelletükkel” valami nem valódi, légnemű, tehát hamis istenek. Ugyanezt a kifejezést használja Jeremiás X,8.

És Én felháborítom őket azzal, ami nem nép. Az Imit régi fordítása: „Én meg ingerlem nem néppel”.

ami nem nép. Szeget-szeggel. Amint ők felbosszantották Istent azzal, hogy elfogadtak egy nem-istent Istenül, épúgy Isten felbosszantja őket azzal, hogy egy nem-népet hoz ellenük; azaz egy barbár hordát, akik nem érdemlik meg, hogy „nép”-nek nevezzék őket.

hitvány nemzettel. Tudatlan, tehát barbár, embertelen szokásaiban és cselekedeteiben (Ibn Ezra). És ez a nép fogja legyőzni Izráelt.

Deut 32,22

az alvilág fenekéig. Deutsch: „a sír fenekéig”.

lángba borítja a hegyek alapjait. Talán célzás a tűzhányók működésére, amit Isten haragja kitörésének gondoltak.

Deut 32,23

elfogyasztom nyilaimat. „A bajok mint nyilak zuhannak hirtelen védtelen áldozataikra” (Ibn Ezra).

Deut 32,24

Mikor... dögvéztől. Az Imit régi fordítása: „Kiaszva éhségtől, fölemészttve forróságtól és mérges véstől”.

kiaszottak lesznek. A megfelelő héber szót a מזה (arabul: „mazza”), kiszívni” tövel hozzák összefüggésbe. Ugyanebből az igéből származna a מזו főnév (Zsolt CXLIV,13) és a gyakran előforduló מזון szó.

éhségtől. Ez és a következő vers részletezi a bajokat: éhség, égető láz, dögvész, vadállatok, háború.

égető láztól. Deutsch: „forró láztól”; l. még Chab. III,5.

késérű dögvéztől. Halálos dögvész és rosszindulatú járvány.

Deut 32,25

Künn a kard... rémület. A háború a legnagyobb baj a természet okozta bajok után. Háború dühöng majd az utcákon és betör a házakba. Nem kímélik sem a kort sem a nemet.

[öl meg]. Az összefüggés szerint ezzel kiegészíthető a szöveg.

26–33. Az isteni büntetés szünetelése.

Isten elhatározását, hogy megsemmisíti Izráelt, csak ellenségeinek gúnyjára való tekintetből szünteti meg. Semmi sem mentheti meg Izráelt, csak Isten tisztelete saját neve iránt.

Deut 32,26

elfúvom őket. Vagy: darabokra töröm őket (Driver). Ehrlich עאפם-re akarja a szöveget javítani (hifil עפה-ból) és így fordítja: „nyomtalanul eltüntettem őket”. Az arab nyelvben az عفي ige I. és II. alakja ugyanezt jelenti. Általában a פאה igéből származtatják.

Deut 32,27

Ha az ellenség bosszantását nem átallanám. Az Imit régi fordítása: „Ha az ellenség bosszantását nem rettegném”. Izráel ellenségeinek gúnyolódását, akik nem volnának képesek ebben Isten megtorló igazságát látni.

Deut 32,28

tanácsvesztő nép. Az Imit régi fordítása: „tanácsavesztett nemzet”.

Deut 32,29

Ha bölcsek volnának. Ha ezek az ellenségek bölcsek volnának, ezeket a dolgokat, ideiglenes győzelmüket helyes világításban látnák. Látnák elkerülhetetlen veszтүket, mihelyt Izráel visszatér Istenéhez.

Deut 32,30

Hogyan üldözhet ezret egy. Győzelmük Izráel fölött nem az ő művük. Hogy lehetett volna Izráelt másképp legyőzni, ha Isten, Izráel sziklája, nem hagyta volna el népét szándékosan.

Deut 32,31

Mert az ő sziklájuk nem olyan, mint a mienk. „A pogányok mindezt belátták; azt, hogy Isten szándékosan kezükbe adta Izráelt és hogy így győzelmüket nem köszönhetik sem maguknak, sem isteneiknek, mert hisz az ő isteneik mindeddig tehetetlenek voltak Izráel sziklája ellen” (Rási).

a mienk. Szószerint: „a mi sziklánk”.

Maguk az ellenségeink legyenek bírák. Nekik maguknak be kell vallani, hogy Izráel Istenének tettei példátlanok; v. ö. Exod. XIV,25; Num. XXIII.

Deut 32,32

Szodoma szőlőjéből. Nem köszönhetik győzelmüket annak sem, hogy Isten helyesli tetteiket és pogány szellemüket. Ők gyökerükben romlottak. A nemzeteket egy szőlőtőkéhez hasonlítja, melynek vesszője Szodomából és Gomorából származik, tehát meg vannak fertőzve ezeknek a városoknak romlottságával. Ókori írók (Strabo, Plinius, Tacitus és Josephus) beszélnek a szodomai almáról, „melynek színe olyan, mintha evésre alkalmas volna, de ha kezdeddel leszakítod, füstté és hamuvá válik” (Josephus).

dűlőről. Az Imit régi fordítása: „mezőségeiről”. Deutsch: „mérges mezeiről”.

mérges. V. ö. XXIX,17. A szodomai szőlő gúny tárgya; külseje szép, de belül hamu.

Deut 32,34

Hiszen mind ez el van végezve nálam. Az olyan romlottság és erkölcsi mérgezés, amilyen a pogányok élete és példája, nem maradhat örökké büntetlenül. Isten közbe akar lépni népe érdekében. A büntetés, ami ki van szabva Izráel ellenségeire, fel van írva és meg van pecsételve Isten könyveiben.

Deut 32,35

megtorlás. Itt általános jelentéssel használja büntetés értelmében. Isten türelmét a pogány gonosztevőkkel szemben nem kell feledékenységnek tekinteni. A megtorlás előbb vagy utóbb bizonyosan bekövetkezik.

Abban az időben. Mihelyt.

veszedelmük napja. A hirtelen és helyrehozhatatlan szerencsétlenség ideje.

36–42

Eddig Mózes az intelem szavaival szólt az izraelitákhoz, hogy az Ének tanúskodjon ellenük a szerencsétlenség napjaiban. Az Ének hátralevő részében a vigasztalás szavaival fordul hozzájuk; mi fog történni velük akkor, ha letérnek a rossz útról az őket ért bajok hatása alatt (Rási).

Deut 32,36

Mert az Örökkévaló ítélni fog népéről. Izráel nagy szüksége arra fogja Őt indítani, hogy megvédje Izráelt ellenségei és rágalmozói ellen.

És megszánja szolgálát. Kétségbeesett, lesújtott helyzetükben.

ami őrzött és ami védtelen. Az Imit régi fordítása: „az elzárt s a magára hagyott”; Deutsch: „minden elszórt és hátrahagyott”.

37–39

Isten szerencsétlenségük nagyságán keresztül fog hozzájuk szólni. Majd meggyőzi őket a tények logikája által, hogy az istenek, akikben bíztak, érdemtelenek voltak erre és így lehetségessé teszik az Ő számára, hogy érdekükben közbelépjen (Driver). Mózes arra törekszik, hogy megerősítse „hitüket a föld erkölcsi kormányzásában, mert ez egy igazságos Isten kezében van. A körülmények ellenére, amelyek kétségbeesésbe kergethetik az embert, hinni kell abban, hogy Isten egységes

célkitűzése irányítja a világot. És Izráel, aki előtt kinyilatkoztatta ezt az isteni célt, szilárdan és hittel átvészeli a világnak ezen a szomorú éjszakáján. Neki mindig remélni kell és, aki remélni tud, túlni is képes” (Welch).

Deut 32,39

Lássátok most, hogy Én, Én vagyok az. Izráel értse meg a szenvedésekből, amelyek érték és abból amit a bálványok és imádók teljes tehetetlenségéből tanult, hogy Izráel Istene az egyedüli hű Isten; és hogy csak egyedül az Övé a hatalom az élet és a halál fölött, Ő sebezhet meg és menthet meg halálos veszedelmektől.

Isteni megtorlás Izráel ellenségein.

Deut 32,40

Mert fölemelem kezemet az égre. Annyi mint: esküszöm.

Én örökké élek. Nyomatékosabb változata az eskü szokásos alakjának: amint Én élek.

Deut 32,41

megragadja az ítéletet. Költői kép: Isten megy előre, mint harcos, kezében az igazságos ítélet legyőzhetetlen fegyverével. Az ítéletet az ellenségeken a legnagyobb szigorúsággal hajtja végre. **akik gyűlölnek.** Izráel ellenségei Isten ellenségei.

Deut 32,42

Az ellenség vezéreinek fejéről. Azaz, a király és a főemberek. A „megöltek” és a „foglyok” a közemberek. Deutsch: „az ellenség kopasz fejéről”.

43. Az Ének befejezése.

Deut 32,43

Szereztek örömet, ó nemzetek, az Ő népének. Vagy: „Énekeljete hangosan ó nemzetek, az Ő népéről”. Az Imit régi fordítása: „Ujjongjatok, nemzetek, az Ő népével”. Deutsch: „Magasztaljátok, nemzetek az Ő népét”. A költő felhívja a nemzeteket, hogy csatlakozzanak Izráelhez a felszabadulás énekében. Ez a felszabadulás olyan nagy, hogy még a pogány is, ha látja, örül rajta és részt vesz az ünnepi énekben. „Látni fogják igazságosságát és hűségét és új bizalommal lesznek az erők állandósága és erkölcsi jellege iránt, amelyek a világot kormányozzák” (Harper).

ellenségein. Csak azokat, akik Izráelt a romlás szélére vitték, fenyegeti a bosszú és nem a pogányokat általánosságban, akiket felhív, hogy együtt örüljenek Izráellel.

És engesztelést ad országának és népének. Vagy: „és engesztelést ad az Ő népe országának” Deutsch: „és ki fogja engesztelni földét az Ő népe”. Engesztelést az ártatlanul megölt izraeliták miatt, akiknek vérént ontották Izráel országában.

Deut 32,44

Hóséa, Nún fia. Hóséa, Józua eredeti neve; mielőtt Mózes tanítványa és kijelölt utóda lett (Num. XIII,16), még mindig ezen a néven volt általánosan ismert. „Miért nevezi Józsuát itt Hóséának? Azért, hogy mutassa szerénységét. Noha ő lesz most Izráelnek Isten által kijelölt vezére, ő magát még mindig annak az egyszerű ifjúnak érzi, aki ismeretlensége idejében volt” (Szifré).

46–47. A törvény Izráel élete.

Deut 32,46

hogy megparancsoljátok. Ismételt figyelmeztetés arra a kötelességre, hogy győzzék meg a jövő nemzedéket a Tóra ismerésének és követésének szükségességéről.

Deut 32,47

nem... üres szózat. A Tóra nem üres szavak könyve, melyeknek nincs értelmük és nincs céljuk.
töltekek távoleső. Az összefüggés alapján iktatjuk közbe.

lesztek hosszú életűek. A Tóra a ti életetek, erkölcsi és anyagi jólétek alapja. Az engedelmesség iránta meghosszabbítja az életet, mert távol tart a bűntől, ami viszont megrövidíti. A Tóra szabályai szerint irányított élet egészséges, vidám és szent élet. „Az istenfélelem gyarapítja a napokat, de a gonoszok évei megrövidülnek” (Péld. X,27).

48–52. Mózes felmegy a Nebó hegyre.

Deut 32,48

ugyanazon a napon. Azon a napon, amikor Mózes megismételte az Éneket a nép előtt.

Deut 32,49

erre az Abárim hegyre. Hegylánc Móáb északnyugati részén, ahonnan látszik a Sóstenger északi vége.

a Nebó hegyére. Az említett hegylánc legmagasabb csúcsa.

Deut 32,50

térj be népedhez. Egyesüljön lelked népednek lelkeivel, akik megelőztek téged az elmúlásban. Hasonló kifejezés fordul elő Ábrahám (Gen. XXV,8) és Jákób (Gen. XLIX,33) halála alkalmával.
amint meghalt testvéred, Áron. Mózes jelen volt Áron halálánál a Hór hegyen.

Deut 32,51

hűtlenül viselkedtetek Ellenem. Lásd Num. XX,12.

Izráel fiai között. Úgy látszik, hogy ezeken a szavakon különös nyomaték van. Mózes elismertette a fáraóval Isten nagyságát; Edóm hercegei és Móáb hatalmasai remegtek e tettek láttára (Exod. XV), de mindez Izráelen kívül volt. Izráelen belül a főemberek és a tömeg érzéketlenek maradtak. Mózes műve tehát ebben a tekintetben nem volt sikeres: „ti nem szenteltetek meg engem *Izráel fiai között*”; lásd Lev. XXII,32.

Deut 32,52

Ezért csak túlnanról. Az Imit régi fordítása: „Mert távolról”.

XI. Vezóth habberákha. (XXXIII–XXXIV.)

Deut XXXIII.

3. Mózes áldása.

Az Ének vezeti be a Deuteronomium utolsó napját és e nap folyamán elhangzanak a régóta várt áldó szavak. Az egész nép megérti a titokzatos végzetet és elhelyezkedik az út mentén, amelyen Mózes elindul oda, ahonnan nincs visszatérés. Mint ahogy az atya halálos ágyán kezét gyermekeinek fejére teszi, a távozó vezér is megáldja az egyes törzseket, amint mellettük elhalad. Azután megfordul, hogy végigtekintse még egyszer utoljára az egész sokaságot és áldásra emeli kezeit:

Nincsen olyan, mint az Isten, ó Jesúrún
Aki az egeken száguld segítségedre,
És fönségében a fellegeken.
Menedék az örök Isten
És alulról látható örökké tartó karja.

(XXXIII,26–27.)

Egyszerű prózában mondja el a többit: a magános felmenetelt a hegyre, hosszantartó pillantását az Ígéret Földjére, a halált. De a legélénkebb költői képzelet sem nyújthatott volna a Deuteronomium tartalmához illőbb befejezést. A magános vezér élete eljutott az egyedüléléhez. „és senki sem tudta sírját egész e mai napig” (Moulton).

Deut 33,1

És ez az áldás. Ez az áldás kiegészítője és párja az előző fejezetben közölt Éneknek. Az Ének intelem, amely megmutatja a bajokat, amelyek érhetik a gonosz és hűtlen Izráelt, itt minden áldás, megrajzolva a szép és boldog jövőt. Alakja és tartalma Jákób áldását követi; Gen. XLIX.

az Isten embere. Mózesnek adja ezt a címet Józsuá XIV,6 és a XC. zsoltár címe: „Ima Mózesről, az Isten emberéről”. Ezt a címet néha a prófétákra is alkalmazzák, pl. I. Sám. IX,6.

halála előtt. Közvetlenül halála előtt, valószínűleg azon a napon, amikor meghalt; v. ö. Gen. XXVII,7.

2–5. Bevezetés.

Isten, miután felségesen megnyilatkozott népe előtt a sivatagban, Törvényt adott neki Mózes által és egyesítette a törzseket az Ő királysága alatt. Hasonló bevezetéssel találkozunk: Bírák V.; Chab. III. és LXVIII. zsoltár.

Izrael törzseinek boldogsága és szerencséje az isteni kinyilatkoztatásra vezethető vissza, amellyel Isten megajándékozta népét.

Deut 33,2

Az Örökkévaló a Szinajról jött. A kinyilatkoztatás hegyéről, hogy Izrael közepette lakjék. Szinaj volt a kiindulópontja az isteni dicsőség megnyilatkozásának Izrael számára.

fölsugárzott... tájáról. Az Imit régi fordítása: „tündökölt Széirről feléjük”; Deutsch: „feltűnt nekik Széir felől”.

fölsugárzott. A nap keltétől vett költői kép. Isten felkelt számukra és törvényeinek sugarait küldte Izraelre, úgyhogy ezentúl az ő fényében jártak.

Széir. Edóm dombos vidéke, Szinajtól keletre.

Parán hegye. Talán a Kánaán déli határát alkotó hegysor. Az Isteni Jelenlét együtt haladt Izráellel a Szinajtól Széiren és Páranon át és végül a sivatagon keresztül; segített nekik, gondjukat viselte, amíg végre elérkeztek arra a földre, amelyet Isten megígért atyáiknak.

Felragyogott... felől. Az Imit régi fordítása: „sugárzott Páran hegyéről”.

a szentség tízezrei közül. Vagy: „szent tízezrek közül” (Az Imit régi fordítása). Itt, épúgy mint a zsoltárban (LXVIII,18). Istent költőileg úgy állítja elének, amint kilép az Ő trónján körülvevő angyalok seregéből, hogy megnyilatkozzon népe előtt.

Jobbjában... számukra. Az Imit régi fordítása: „jobbjától tűz: törvényt ad nekik”.

lángtörvénnyel. A törvény, amelyet a tűz közepéből adott, (Deut. V,19–23; Tárgum). A hagyomány szerint két szó: אש דת, de egyesek úgy vélik, hogy az eredeti olvasatot kell elfogadni és אש דת-ra gondolnak Deut. III,17 alapján. (Lásd Bacher, Die Jüdische Bibelepexese. Trier 1892. 21 oldal: Abú Ómar Ibn Jakwa nevében.)

Deut 33,3

a népeket. Egyesek Izrael törzseit értik ezen, mások a világ többi népeit; v. ö. Gen. XXVIII,3.

Minden szentjei. Vagy a törzseknek vagy a népeknek.

kezében vannak. Védelmed és őrizeted alatt vannak.

leborulnak lábaidnál. Mint a tanítványok a mester előtt, várva oktatását.

Átvesszük igéidből. A következő vers megmagyarázza ezt: „igéidből”, vagyis: a törvényt, amit Mózes nekünk megparancsolt, mint Jákób gyülekezetének örökségét. Az Imit régi fordítása így próbálja az egész vers értelmét visszaadni: „Szerette is a népet – mind a szentjei kezében – és ők oda kerültek lábaidhoz, vettek igéidből”; Deutsch viszont így fordítja: „És lekötölezt nemzetségeket,

szentjei mind a te kezében; ők meg leborulva lábaidhoz, elfogadják igédet”.

Deut 33,4

Örökségül. Héberül: מורשה. Elidegeníthetetlen örökség, amely apáról fiúra kell, hogy szálljon. A Tórát mint szent örökséget nemzedékről-nemzedékre kell hagyományozni, hogy soha se merüljön feledésbe.

Örökségül Jákób gyülekezetének. E versnek szavai joggal lettek Izráel nemzeti jeligéjévé. Ezek a szavak az imádkozó kis gyermekek mindennapi reggeli fohászába is belekerültek.

Deut 33,5

És király lett Jesúrúnban. Így kezdődött Isten királysága Izráel fölött.

Együtt Izráel összes törzsei. Az egész nép összegyűlt, hogy megkössék a szövetséget Szinajnál. Az előbbi versek – különösen az első három – a Szentírás legnehezebb szövegei közé tartoznak. Tehát nagyon sokféle és bizonytalan a fordítása. Népszerű magyarázatokban nincs hiány, de nem lehet figyelembe venni.

6–25. A törzsek megáldása.

6. Reúbén.

Deut 33,6

Éljen Reúbén. Miként Jákób áldásában, Reúbén mint elsőszülött itt is első helyen említettik.

és meg ne haljon. Ki ne pusztuljon. Mivel Transzjordanában élt, ki volt téve az ellenség állandó támadásainak.

ne legyen embereinek száma csekély. Ne folytatódjék az a visszaesési folyamat, amelyet a pusztai vándorlás alatt észlelhettünk. Az első népszámlálás alkalmával Mózes idejében Reúbén törzsében a fegyverfogható emberek száma 46.500 volt (Num. I,21). A második számlálás alkalmával 43.730 emberre csökkent (Num. XXVI,7). Dávid idejében területük nagy részét meghódították a móábiták. Mésa, Móáb királya a IX. században ante, midőn felsorolja győzelmeit a keleti törzsek fölött, meg sem említi Reúbén törzsét.

7. Jehúda.

Deut 33,7

Halljad Örökkévaló... népéhez. Onkelosz így írja körül: „Hallgasd meg Jehúda imáját, amidőn harcra indul, és térítsd vissza népéhez”. Jehúda volt az első, aki vállalkozott a még meg nem hódított Palesztina meghódítására, és egy időben az ő birtoka a kanaániták által körülzárt terület volt. Ezért foháskodik, hogy egyesüljön a többi törzsekkel.

bár karja küzd... támadói ellen. Az Imit régi fordítása: „kezeivel küzd magáért, segítségül lép szorongatói ellen”; Deutsch: „az ő kezeivel harcol érette és segítője leszen ellenségei ellen”.

8–11. Lévi.

Feltűnő, hogy Simeón hiányzik itt, aki Jákób áldásában (Gen. XLIX,5) Lévível együtt szerepelt. A valószínű magyarázat az, hogy Jákób már megmondta, hogy Simeón és Lévi beolvadnak más törzsekbe, illetve szét lesznek szórva a többi törzsek között. És mivel Simeón birtoka csak 19 össze nem függő területrészből állott Jehúda határain belül (Józs. XIX,2–9), Simeón törzsét Jehúdához tartozónak tekintették.

Lévít megáldva, kéri Mózes, hogy az Úrim és a Tummim kiváltsága maradjon meg Lévinél, aki bebizonyította a sivatagban hűségét Istenhez.

Deut 33,8

Tummimod és Úrimod. Először Exod. XXVIII,30-ban szerepelnek, mint a főpap mellvértjeihez tartozó díszek, midőn a szentélyben teljesít szolgálatot.

kegyes férfiúdat illeti. Szó szerint: „jámbor emberedé” (Az Imit régi fordítása). Lévi törzse megszemélyesítetik és úgy beszél róla, mint egy emberről.

megkísértettél. Masszában (Exod. XVII,1–7) és Meribánál (Num. XX,1–13), midőn Mózesnek és

Áronnak, Lévi nagy fiainak jámborsága nehéz próbának volt kitéve.

Deut 33,9

Aki azt mondja atyjáról és anyjáról... Lelkes hangon emlékezik meg arról az önzetlen szellemről, amellyel Lévi törzse teljesítette hivatását, nem törődve még a legszorosabb családi kötelekkel sem, ha a vallásos kötelességek teljesítéséről volt szó. A leviták nem kíméltek senkit: társaikat és szomszédaikat is megölték megtorlásul az aranyborjú imádása miatt; Exod. XXXII,27.

ővják szövetségedet. Lásd Maleáki II,5–7: „Szövetségem vele az élet és béke szövetsége volt és adtam neki tekintélyt, mert félve tisztelt engem és Nevem előtt alázatosan meghajolt. Akkor az igazság tana volt szájában és álnokság nem találtatott ajkain, üdvben és egyenességben járt Velem és tömegeket térített meg a bűntől. Mert a papnak ajkai tartoznak őrizni a tudást és szent tanítást keresnek szájából, mert az Örökkévaló Istennek küldötte ő”.

Deut 33,10

törvényeidet. A levitáknak ez a feladatteljesítése érdemessé tette őket arra a kiváltságra, hogy ők tanítsák Izráelt Isten parancsolataira, amint az a Tórában meg van írva és hogy ébren tartsák az igazság gondolatát az emberek között. Izráel Istene „egészen más, mint Izráel szomszédainak istenei és toronymagasságra emelkedik föléjük, mert az Ő nevében igazságot cselekedtek. Róla elmondhatjuk, hogy Őt nem ismerik ott, ahol megsértik a becsületet és az igaz hitet. A pap, az Ő közvetítője, az igazság védője” (Kuenen).

füstölőszert helyeznek színed elé. Azon felül, hogy az igazság őrzői és tanítói Izráelben, az ő feladatuk az áldozás végzése.

Deut 33,11

keze művét fogadd kegyesen. Az Imit régi fordítása: „kezei művét kedvel”.

zúzd... ellene támadnak. Az Imit régi fordítása: „zúzd össze derékon támadóit”; Deutsch: „zúzd össze elleneinek ágyékát”.

akik gyűlölik. Akik ellene vannak a papi kiváltságoknak, mint Kórach (Num. XVI).

12. Benjámín.

Deut 33,12

Az Örökkévaló kedveltje. Mivel Benjámín Jákób kedveltje volt, Mózes ebben az atyai szeretetben látja visszasugárzását Isten szeretetének e törzs iránt.

biztonságban lakozik mellette. Isten mindig Benjáminnal lesz, hogy segítse és védje őt. Rási Benjáminnak közelségét Istenhez úgy magyarázza, hogy a Templom az ő területére kerüljön. A Templom maga Benjámín sziklás határán volt, míg a Templom udvarai Júda területén.

oltalmával fedezi. Az Imit régi fordítása: „oltalmazza őt”. Mint egy mennyezet.

minden időben. Örökké. Minthogy Jeruzsálem, ami Benjámín területén volt, választott ki a szentély helyéül, a *Sechina* sohasem távozik el más helyre.

míg... talál. Az Imit régi fordítása: „és vállai között lakozik”.

vállai között. Józsuá (XV,8) ugyanezt a héber szót „váll” használja, hogy megjelölje a hegyoldalt, ahol a Templom fog állni.

13–17. József.

Az ikertörzs, Efráim és Menasse, amelyekre a József törzs bomlott, a föld termékenységének és a harci bátorságnak áldását kapja; ezeket kíséri az isteni kegy zavartalan élvezése.

Deut 33,13

édes nedűjével. A megfelelő héber szó értékes ajándékot, illetve ízes gyümölcsöket is jelent (Énekek éneke IV,13.16; VII,14). Hosszabbított alakja: מְדִינָה (Gen. XXIV,53; Ezr. I,6; II. Krón. XXI,3; XXXII,23). Az Imit régi fordítása: „drágaságával”. A természet ajándékai: eső, napfény, meleg; mindez nélkülözhetetlen a termékenységhez.

a harmattal. V. ö. Izsák áldását Jákób számára (Gen. XXVII,28): „Adjon neked az Isten az ég harmatából”.

az alatt elterülő mélység árjával. Az Imit régi fordítása: „az alatt heverő mélységgel”. A források

és vizek, amelyek elötörnek a föld mélyéből.

Deut 33,14

a nap érlelte ízes gyümölcscsel. Mindenféle termés, amit a nap fénye és melege érlel. Az Imit régi fordítása: „drágasággal, mely a nap termése”. Az „ízes gyümölcsnek” héber megfelelője מַגֵּד; lásd az előbbi versben az „édes nedűjéhez” kifejezéshez szóló magyarázatot.

és a holdfénytől sarjadó zamatos terméssel. Az Imit régi fordítása: „drágasággal, mely a holdnak hajtása”. A גֵּרֶשׁ főnevet, amely csak itt fordul elő a Szentírásban Deutsch is „hajtásnak” fordítja és a גֵּרֶשׁ „elkergetni, elhajtani” igével hozza összefüggésbe.

Deut 33,15

az ős bércek ormairól... A növényzet, amely dúsan ékesíti Palesztina hegyeinek csúcsait és lejtőit.
zamatos kincsével. A megfelelő héber szó itt is: מַגֵּד.

Deut 33,16

édes drágaságaival. A héber megfelelője ennek is ugyanaz, mint az előbbinek. Láthatjuk, hogy ennek az egy héber szónak milyen sokféle értelme lehet különböző összetételekben. Miután a dombok és hegyek termékenységéről beszélt, most a síkságok és völgyek terményeiről szól.

a Csipkebokorban Lakozónak. Lásd Exod. III,2–10; midőn Isten „tűzlángban a csipkebokor közepéből” megjelent Mózes előtt és megígérte, hogy Izráel megváltója lesz.

szálljon. Költői alak תְּבִיאָה helyett. Egyesek elírásnak tekintik.

testvérei között koszorúzottnak feje tetejére. Az Imit régi fordítása: „feje tetejére testvérei koszorúsának”; Deutsch: „annak tetejére, ki testvéreinek megkoszorúzottja”. Kitűnt testvérei közül; v. ö. Gen. XLIX,26.

Deut 33,17

Elsőszülött tulka. Efráim, akinek Jákób megadta az elsőszülöttség jogát bátyjával, Menasséval szemben; Gen. XLVIII,19.

csupa méltóság. Vagy szószerint: „övé a fenség” (Az Imit régi fordítása).

bőlényszarvak. Lásd Num. XXIII,22.

az ő szarvai. A tulokról vett költői képet itt az erő jelképekül használja.

öklet. Efráim kiterjeszti hódítását távoli népekre.

18a. Zebúlon.

Deut 33,18

kimeneteledkor. Azaz, tevékenységedben; valószínűleg célzás a törzs hajózási vállalkozásaira. Zebúlon területe a mai Tibériás-tótól a Földközi-tengerig terjedt és így tevékeny részt vehettek a tengeri kereskedelemben. Jákób áldása Zebúlonnak így hangzott: „Zebúlon a tenger partján lakik és a hajók kikötője lesz” (Gen. XLIX,13).

18b–19. Jisszákár.

sátraidban. A nyugalom élvezetében; békés életet folytatva, talán földművelést. Míg Zebúlon kalandos vállalkozásokban találta örömét, Jisszákár jobban szerette az otthoni életet. A Midrás úgy értelmezi a sátrakat, hogy a törvény tanulmányozása számára szolgáló otthonokat jelent. (Midrás Tannáim; Gen. r. LXXII.; XCVIII. fej.). I. Krón. XII,33. Jisszákár embereiről azt mondja, hogy a vallás tanítói voltak Izráelben. Tehát a Szentírás összekapcsolja Zebúlon, a kereskedőt és a munka emberét Jisszákárral a tudóssal, a szellem emberével, mintha szükségesnek tartaná rámutatni arra, hogy a társadalom jóléte szempontjából ennek a két embertípusnak mindig együtt kellene dolgozni.

Deut 33,19

A népeket... hívják. Zebúlon és Jisszákár hívja fel a törzseket, hogy csatlakozzanak hozzájuk, hálát adni Istennek.

a hegyre. Cijón, a hely, amelyet Isten ki fog jelölni szentélye számára. Ezt sehol sem mondja meg név szerint a Deuteronomium, és itt is csak célzás történik rá.

igaz áldozatokat. A törvényesen előírt áldozatokat és hálaáldozatokat.

mert. Megmondja az okot, miért hívja össze a két törzs a „népeket”: a bőséges áldás okából, amiben

Zebulon és Jisszákár részesült.

a tengerek bőségét szívják. Utalás Zebulon halászó és hajós tevékenységére.

a fővénynek lappangó kincseit. Talán célzás Jisszákár üveggyártására, amelynek helye Josephus, a Targum Jónatán és a Talmud szerint az Akko vidékén levő homokmezőkön volt (Megilla 6a).

20–21. Gád.

Deut 33,20

kitágította Gád határát. Gád területe a Jordántól keletre volt, Szihónnak, az Emóri királyának területe és nagyobb volt, mint bármelyik nyugati törzsé. Gád „kitágítója” Isten. Deutsch: „Gádot terjeszti”. A „határát” szó nincs meg a szövegben, de az összefüggés alapján odaértendő.

Oroszlánként. Gád híres volt bátorságáról és harci sikereiről. I. Krón. XII,8 s köv. elmondja Gád utódairól, hogy „arcuk olyan volt, mint az oroszlánok arca és olyan gyorsak, mint a szarvasok a hegyeken”.

a kart és a koponyát. Az Imi régi fordítása: „kart is, fejtetőt is”. Az ellenség csapatait és vezéreit.

Deut 33,21

A földnek elejét nézte ki magának. Az Imi régi fordítása: „Első birtokot szemelt ki magának”; Deutsch szószerint igyekszik fordítani: „Mivel kiszemelé magának az elsőt”. A „föld”, illetve a „birtok” szó nincs meg az eredeti szövegben. Dícséri Gád előrelátását, hogy ő volt az első a törzsek közül, aki kiválasztotta területét; Num. XXXII,1 s köv.

a törvényhozó örök helyrésze. Vagy: „a vezér része”, a harcias vezér számára méltó terület. Ennek és a következő versnek értelme nagyon bizonytalan. A hagyományos felfogás szerint az ő területén van Mózes sírja (Szóta 13b).

vonult. Kivette részét Nyugat-Palesztina meghódításából. A **וַיֵּצֵא** = **וַיֵּצֵא**; összevont alak.

Egyébként is arameizmus, illetve inkább költői szövegekben használt igető, lásd a 2. v.

az Örökkévaló igazságát végrehajtotta. Gád teljesítette, amit megígért, tudniillik, hogy átkel a Jordánon és segít a többi törzsnek elfoglalni az ország még meg nem hódított részeit; Num. XXXII,31 s köv. Ezt a jövőben bekövetkező cselekedetet már mint megtörténtet mondja el. Így megtette kötelességét, végrehajtva Isten igazságos akaratát és parancsolatait, aki elhatározta, hogy Izráelnek adja Kanaán országát.

22. Dán.

Deut 33,22

ifjú oroszlán. Jákób áldásában Dánt alattomos kígyóhoz, víperához hasonlítja (Gen. XLIX,17). Itt ürge oroszlánról van szó; mint egy ifjú oroszlán tör elő Básán szikláinak hasadékaiból és barlangjaiból. Básán híres volt szarvasmarháinak nagyságáról és erejéről (Deut. XXXII,14). Mind a két hasonlat Dán vakmerő és kalandos szellemére céloz, amiről az ő törzse híres volt. Ebből a törzsből származott Sámson.

előtör. A megfelelő héber ige csak itt fordul elő a Szentírásban. Összefüggésbe hozható a **וַיֵּצֵא**, **וַיֵּצֵא** főnévvel (Jes. L,11; Péld. XXVI,18).

23. Naftáli.

Deut 33,23

jóllakva a kegyelemmel. Kielégítve jóakarattal. „Régi és mai írók versenyezve dicsérik a Naftáli birtokába került terület földjét és éghajlatát” (Driver).

a tengert... vedd birtokodba. Kinnereth tavát; mai neve Tibériás tó. Az Imi régi fordítása: „nyugatra és délre végy birtokot”; Deutsch: „nyugat és dél foglald el”.

24–25. Ásér.

Deut 33,24

Áldott a fiúk közül Ásér. Az Ásér (a. m. boldog vagy szerencsés) név jelentésének magyarázata. Legyen áldott „a fiúk közül” (jobban, mint a többi), hogy különös jólétet élvezzen.

kedveltje. Szeressék testvérei, úgyhogy örüljenek szerencséjének.

fürössze olajban lábát. A nagy gazdagság szimboluma. Az olajfa különösen termékeny volt Ásér

területén.

Deut 33,25

lábadd sarúja. Az Imit régi fordítása: „záraid”; Deutsch: „záró-kapuid”. A megfelelő héber főnév csak itt fordul elő.

ameddig napjaid, tartson ki erőd. Deutsch: „és napjaiddal növekedik erőd is”. Vagy: „amilyenek voltak ifjúkorod napjai, olyan legyen öregkorod” (Leeser).

26–29. Befejezés: Isten kiapadhatatlan forrása Izráel biztonságának, gyarapodásának és győzelmének.

Mint a bevezető rész (2–6. vers), a befejezés is, a nemzetnek mint egy egésznek anyagi és szellemi boldogulását hirdeti, amelyet Isten jóságának és védő gondosságának köszönhet.

Deut 33,26

Nincsen olyan, mint az Isten, ó Jesúrún. „Nincs más Isten, csak Izráel Istene” (Onkelosz).

az egeken száguld segítségedre. Mózes összehasonlítja Istent egy harci kocsijában ülő királlyal, és látja, amint az égen száguld, hogy győzelemre segítse Izráelt.

főnségében. Mindent fölülmúló nagyságában.

Deut 33,27

Menedék az örök Isten. Ő Izráel otthona és menedéke, amint maga Mózes is mondja: „Uram! Te voltál örök menedékünk!” (Zsolt. XC,1). Deutsch: „Lakóhelye az az ősidők Istenének”.

alulról látható... karja. Az Imit régi fordítása: „alant örök hatalom”; Deutsch: „örök karok alant”; vagy: alulról látva: „a világot tartó két kar”.

örökké tartó karja. Azaz, a két kar, melynek ereje sohasem merül ki. Ő, aki fent trónol az égből, ugyanaz az Isten, aki lent van népével. „Ha vizek árjában jársz, veled vagyok, ha áradó folyamokban, nem öntenek el. Ha tűzben jársz, nem égsz meg és a lobogó láng nem gyújt meg téged” (Jes. XLIII,2). Isten nemcsak menedéke népének, hanem biztos támasza is. Örökkétartó karja, amely nem fárad el, mindig emeli és támogatja őt.

elűzte előled az ellenséget. Isten bebizonyította, hogy népének barátja és segítője volt mindig és marad örökké, azáltal, hogy elűzte ellenségeit.

Deut 33,28

lakott Izráel biztonságban, egymagában. „Minden egyes izraelita egymagában és biztonságban lakna szőlőtője és fügefája alatt. Nem lenne szükség arra, hogy összegyülekezve védjék magukat külső ellenség ellen” (Rási).

Jákób kútfeje. Az Imit régi fordítása: „Jákób forrása”. „Izráel egymást követő nemzedékei olyanok, mint egy forrásból frissen buzogó folyam” (Driver).

Deut 33,29

Ki olyan, mint te. A föld melyik népe olyan, mint Izráel! Egyetlen nép az egyetlen Isten gondviselése alatt.

az Örökkévalóban megváltott nép. Győzelmes, de nem fegyvereivel, hanem Isten gondoskodó szeretetével.

fenséged kardja. Isten védelme Izráelnek nagyszerű és győzedelmes kardja.

Hízelegni fognak neked ellenségeid. A nem őszinte alázat, amivel a legyőzött fordul a győzőhöz.

büszkén jársz magaslataidon. Lásd XXXII,13. „Ezekkel az arany szavakkal búcsúzik el Mózes népétől. Izráel bátor hegylakó nép lett volna, ha Mózes akaratát teljesíti. Az ország elkülönítve fekszik hegyek, tavak és sivatagok között, istenáldotta darab föld, amely szorgalmas földműveléssel és az egységből eredő biztonsággal csodálatosan virágozhatott volna. Már helyzeténél fogva is a világ legboldogabb népe lehetett volna, ha használni tudta volna helyzetét és hű maradt volna törvényeinek szelleméhez” (Herder).

Deut XXXIV.

4. Mózes halála.

Mielőtt Mózes szemét lezárja, megtekinti távolról az Ígéret Földjét a Piszga csúcsáról és meghal Isten akarata szerint. Rangja és jelentősége mint prófétáé egyedülálló Izráel történetében.

Deut 34,1

fölment... Nebó hegyére. Onnan nem jött többé le.

„Visszavonult a nép könnyei között, a nők keblüket verték, a gyermekek nagy jajgatásba törtek ki. Fölfelé haladtában egy ponton jelt adott a síró tömegnek, hogy ne menjenek tovább, csak a véneket, Eleázárt, a főpapot és Józsuát vitte magával. A hegy csúcsán elbocsátotta a véneket, és midőn megölelte Eleázárt és Józsuát és még beszélt hozzájuk, egy felhő borult hirtelen reája és eltűnt egy mély völgyben” (Josephus).

Nebó hegyére, a Piszga csúcsára. „Piszga” külön neve volt egy hegysornak Móáb fennsíkján. Deut. XXXII,49-ben és Num. XXVII,12-ben ezeket a hegyeket általánosabb névvel **הַר הָעֵבְרִים** nevezték; a. m. a túlsó tájék hegyei. Nebó volt a hegység egyikének külön neve; v. ö. Num. XXI,20.

Gileádot Dánig. Palesztina tiszta levegőjében láthatta az előtte elterülő egész országot. Piszga csúcsáról látható egész Nyugat-Palesztina: Gileád hullámos erdei, Hermón hóborította csúcsa, a Tábor és Gilboa, Ébál és Gerizzim hegyek, Benjámín és Júda magaslatai, az Olajfák hegye, Cijón, Betlehem, Hebrón és Beérseba. Rási a Szifré alapján megjegyzi, hogy Mózesnek valamivel többen volt része mint a Szentföld testi meglátásában. Látható lett számára Izráel egész országa, amilyen akkor volt virágzásában és amilyen lenne a szerencsétlenség napjaiban. Prófétai látomásban megjelentek előtte Izráel jövő történetének főbb eseményei; látta Sámson és Gideónt, Debórát és Dávidot és mindazokat a nemzeti hősokeket, akik folytatták az ő befejezetlen vezéri feladatát.

Deut 34,2

a nyugati tengerig. A Földközi-tenger. Figyelemreméltó a hasonlóság a **יָם** „tenger” és a **יוֹם** „nap” között. A hagyomány szerint itt ezt a kifejezést így lehetne fordítani: „az utolsó napig” (Szifré, Rási). Mózes szeme előtt látomásszerűen elvonult a jövőendő minden nagy eseménye egészen a végítélet napjáig.

Deut 34,3

a déli vidéket. A Negebet, azt a kopár területet, amely Júda hegységétől délre terül el.

a környéket. Az Imít régi fordítása: „a Kerületet”.

Jerihó... völgyét. A síkságot, amelyen keresztül folyik a Jordán. Déli végén van a Sós-tenger.

Deut 34,4

oda nem mehetsz be. „Dolgozni és nem látni a munka eredményét, vetni és nem aratni; elhivatni a földi életből mielőtt megbecsülték volna a végzett munkát és amikor nem a kezdeményező fejezi be azt, hanem mások – gyakran megismétlődött a történelem legnagyobb egyéniségeinél. Senkiről sem mondhatjuk, hogy teljesen mentes alóla” (Stanley).

Deut 34,5

Mózes, az Örökkévaló szolgája. Ibn Ezra megjegyzi, hogy Mózes még halálában is Isten szolgája volt; engedelmeskedett Ura parancsának.

meghalt... ott. A Szentírás kiemeli, hogy Mózes ember volt. Mint a többi ember született és épúgy halt is meg. Ő is alá van rendelve a természeti törvényeknek, mint minden halandó; lásd Exod. II,1.

az Örökkévaló parancsa szerint. Szó szerint: „Az Örökkévaló szája által”. Isten, mondják a rabbik, megkíméli az igazat a halál keserűségétől és egy csókkal veszi el lelkét (Móéd Qátán 28a; Szifré; Rási).

Deut 34,6

eltemette őt a völgyben. A Piszga hegység egy mélyedésben. Egy rabbinikus legenda szerint sírja a teremtés alkalmával már el volt készítve számára (Ábóth V,6).

Bét-Peórral szemben. A Talmud szerint engesztelésül a bűnért, amit Izráel elkövetett a Peór bálvánnyal (Szóta 14a); Num XXV,1–9.

és senki sem tudta sírját. Rejtve maradt az emberek elől, mondják a rabbik, hogy ne legyen belőle búcsújáró hely. (U. o. 13a; Én Jákób.)

Ismeretlen koporsóban és fel nem kereshető sírban fekszik. Megpecsételte személyének háterébe szorítását. „Egyiptomban elnyomott testvérei hálátlan ügyének szentelte magát; első elhivatáskor azt kérte, hogy Áron legyen a vezető helyette; a Szinajon azért könyörgött, hogy neve töröltessék ki, ha népét ezáltal meg lehet kímélni; a sivatagban azt óhajtotta, hogy ne csak ő, hanem az Örökkévaló egész népe prófétálhasson. Nem alapított dinasztiát; saját fiai homályban maradtak” (Stanley).

egész e mai napig. Ezeket a szavakat, valamint e fejezet utolsó részét Józsuá tette hozzá. Ez Rabbi Júda véleménye. Megható és költői a másik nyilatkozat: „Ezeket a szavakat a Szentséges, áldott legyen az Ő neve, diktálta és Mózes könnyezve írta le” (Bábá Bathra 15a). Ez volt Philo véleménye is: „Az isteni szellem áradt reá és ő világos látással jósolta meg, még élve, halálának történetét; még a vég előtt, hogy hogyan jön a vég. Elmondta, hogyan temetik el, senki sem lesz jelen, kétségtelenül nem halandó kezek, hanem halhatatlan erők segítségével; hogy nem helyezik örök pihenőre atyáinak sírjába, hanem különös méltóságú emléket emelnek neki, amelyet soha senki sem lát meg, hogyan siratja és gyászolja meg az egész nemzet egy teljes hónapig és nyíltan, mindenki előtt kitárta fájdalmát, megemlékezve az ő nagy jóságáról és örökös gondoskodásáról minden egyes emberért és az egész népért”.

Deut 34,7

nem fogyott meg ereje. Nem szenvedett az öregség betegségeiben és testének természetes frissessége nem száradt el.

Deut 34,8

és leteltek Mózes siratásának napjai. A gyász napjai kell, hogy véget érjenek még a legjobb emberért is. Helytelen dolog ezt túlságosan meghosszabbítani. A munkás eltávozik, de a munka megmarad. „Nem alkonyodott le Mózes napja addig, amíg Józsuáé fel nem virradt”. (Gen. r. XXIII. fej. elején Kóh. I,5-tel kapcsolatban; l. még a Kóheleth r. ugyanezen vershez.

Deut 34,9

a bölcsesség szellemével. Isten szellemével (Ibn Ezra).

Mózes rátette kezét. Így megajándékozta őt szellemének egy részével és átruházta reá az utód számára szükséges képességet; Num. XXVII,18.

Deut 34,10

és nem támadt próféta... mint Mózes. Mózes rendkívüli kiválósága egyik pontja Maimonidesz hitvallásának. „A szabadság felé vezetni egy hosszú időn át zsarnokság alatt nyögő népet; fegyelmezni és rendben tartani egy ilyen hatalmas sereget; küzdő emberekké keményíteni őket, akiktől rettegtek harcias törzsek és behódoltak falakkal védett városok; elnyomni elégedetlenséget, féltékenységet és lázadást; szembeszállni reakcióval és visszaeséssel; feléleszteni a lelkesedés tüzét egy állandó cél érdekében –, mindez egy magasztos jellemet követel, olyan jellemet, amely teljes mértékben egyesíti a politikus, a hazafi, a filozófus és az államférfi tulajdonságait, egyesíti az egyiptomi ember bölcsességét a legszelídebb ember önzetlen alázatával... Egy ilyen ember ihlettségén vitatkozni csak üres szócséplés lenne. A láthatatlan mélységből merítik erejüket az ilyen jellemek; olyan forrásokból, melyek a szív tisztaságából táplálkoznak, fakad az ő bölcsességük. Valamiből, ami valóságosabb, mint az anyag, valamiből, ami magasabban van, mint a csillagok; fényről, amely akkor is lesz, ha a napok halottak és sötétek lesznek, olyan célról, amivel szemben a fizikai világegyetem csak múló folyamat – beszélnek az ilyen életek” (Henry George).

akit az Örökkévaló ismert színről színre. Mózes egyetlen volt abban a tekintetben is, hogy mily szoros viszony kapcsolta Istenhez és hogy milyen fenséges megértést mutatott az Isteni Léttalóság és céljai iránt. Neki nem kellett várni vagy előkészülni, hogy érintkezésbe jusson az Istenséggel, mint más embereknek. Ilyen érintkezés lehetséges volt számára bármely időben, amikor kívánta. Mózes oly könnyen és szabadon tudott Istenhez közeledni, ahogy egy ember beszél szomszédjával

(Rási).

Deut 34,12

hatalmas cselekedetben. Az Imit régi fordítása: „hatalmas erőben”; szószerint: „erős kézre nézve” (Deutsch).

egész Izráel szeme előtt. Mózes nem sötétben dolgozott, nem volt csodagyártó vagy varázsló. Munkáját nyíltan végezte egész Izráel szeme láttára. „Ilyen volt a héber Törvényadó vége, egy olyan emberé, aki, ha csak a történelem világánál nézzük, minden vonatkozás nélkül az isteni ihletésre, nagyobb és állandóbb hatással volt saját népének és az emberiségnek sorsára, mint bármely más egyén, akiről megemlékezik a világtörténelem” (Milman).

Zsidó szokás szerint a Tóra mindegyik könyvének befejezésekor a zsinagógában a gyülekezet **חזק חזק ונתחזק** „Légy erős, légy erős, és erősítsük egymást” felkiáltással jelzi a könyv végét. Ez nem egyéb mint visszhangja a régi harcosok szavának: „Légy erős és erősödjünk népünkért és Istenünk városaiért” (II. Sám. X,12). „Légy erős”, t. i. végrehajtani azokat a törvényeket, amelyek az éppen befejezett könyvben foglaltatnak.

A Masszóra megjegyzi, hogy Deuteronomium verseinek száma: 955, szidráinak száma (*párasijóth*): 11; a *szedárim* kisebb bekezdések száma a hároméves ciklus szerint: 27, fejezeteinek száma: 34.

Az egész Tóra összes verseinek száma: 5845.

G.

A Deuteronomium régisége és mózesi szerzősége.

1. A Deuteronomium és a vallásos újjáébredés Jósijáhu uralkodása alatt (621 ante).

Jósijáhu király a bálványimádó Menasse unokája volt; Menasse ötvenöt évi uralkodása egyedülálló a zsidó uralkodók történetében mind a hosszúság, mind a vallásos élet lezüllése tekintetében.

Menasset fanatikus gyűlölet vezette atyáinak hite ellen. Majdnem sikerült kiirtania az igaz vallást Izráelből és elárasztania az országot trágár és undok bálványokkal. A Templom sem maradt ment a gyaláztatótól: az oltárt megszenteltelenítették, a frigyládát eltávolították a Szentekszentjéből és új oltárokat állítottak fel mindenfelé a pogány kultusz számára. Uralkodása a terror éveinek hosszú sorozata volt a hű kisebbség ellen, akik kísérletet tettek, hogy ellenálljanak a vallási barbárság pusztításának. „Menasse nagyon sok ártatlan vért ontott és megtöltötte vele Jeruzsálemet egyik végétől a másikig” (II. Kir. XXI,16), mondja a Királyok könyvének szerzője; és a Josephus által megőrzött hagyomány szerint, napról-napra a próféták újabb és újabb csoportját végeztette ki. Jesája – azt meséli a legenda – Menasse uralkodása idején szenvedett mártírhálált, olymódon, hogy kettéfűrészelték egy erdei fában, amelybe elrejtőzött, hogy megmeneküljön a zsarnok dühe elől. (Szanh. 103b; Jebám. 49b; l. még a Jesája mártírúma című pszeudepigraph munkát.)

Nem csoda, hogy mire két évvel Menasse halála után egy nyolcéves gyermek, Jósijáhu került a trónra, a szent könyvek és Izráel hitének tanításai feledésbe merültek. De befolyásos személyiségek, akik felelősek voltak az ifjú király neveléséért és politikájáért, nagy ellenszenvet éreztek az előző nemzedékek hitehagyásával szemben és őszintén vágyakoztak arra, hogy visszatérjenek a zsidó nemzeti, történeti hagyományokhoz. Kétségtelen, hogy ilyen szellemben nevelkedvén, Jósijáhu hozzálátott a Templom helyreállításának művéhez, amely elődeinek uralma alatt szégyenletesen elhanyagolt állapotba jutott. A Templom helyreállítása közben olyan felfedezés történt, amely messze kiható fontosságúvá vált Izráel szellemi újjászületése szempontjából. A restaurálási munkálatok folyamán Hilkijáhu főpap talált egy tekercset, amelyet ezekkel a szavakkal adott át a király „írójának”: „Megtaláltam a törvény könyvét az Örökkévaló házában”. Sáfán, az „író” elvitte a könyvet Jósijáhu királyhoz és jelentette: „Hilkijáhu, a főpap átadott nekem egy könyvet. És Sáfán

felolvasta azt a király előtt. És történt, hogy midőn a király hallotta a törvény könyvének szavait, megszaggatta ruháit. És megparancsolta a király Hilkijáhúnak, a főpapnak... és Sáfánnak, az „írónak”... mondván: Menjetek, kérdezzétek meg az Örökkévalót érettem és a népért és egész Júdáért a megtalált könyv szavai felől; mert nagy az Örökkévaló haragja, amely kigyulladt ellenünk, mivel atyáink nem hallgattak e könyv szavaira, hogy mindenben aszerint cselekedtek volna, amint iratott számunkra” (II. Kir. XXII,10–13).

Ezzel az elbeszéléssel kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel:

a) Mit jelent itt: „a törvény könyve”?

Zsidó és nemzsidó hagyomány és vélemény szerint a király elé vitt tekercs a Deuteronomium könyve volt. Néhányan úgy magyarázzák Hilkijáhu szavait („Megtaláltam a törvény könyvét”), hogy ő megtalálta a Deuteronomium eredeti példányát (**כיד משה**, lásd II. Krón. XXXIV,14; ez azt jelenti: Mózes saját kezével írt). Ezért olyan rendkívül nagy az érdeklődés mindenki részéről a törvény könyvének megtalálása iránt és érthető a felfedezés nagy hatása a király lelkiületére.

Az sem véletlen, hogy a Deuteronomium megtalálása Jósijáhu idejében egybeesett a jeruzsálemi szentély újraépítésével. Az ókori Keleten mindenütt az volt a szokás, hogy a vallás törvényeinek könyveit és a szent okiratokat a templomokban helyezték el felépítésük alkalmával és gyakran találtak ilyen szövegeket tatarozások alkalmával. Naville, a hírneves egyiptológus az egyiptomi Halottak Könyvében levő kitételekre utal, amelyek azt igazolják, hogy az egyiptomiaknál a szentélyek restaurálása alkalmával találtak meg ősrégi vallásos szövegeket. Nagyon valószínű, hogy Salamon korában, akinek uralkodása elején építették a Templomot és aki sok tekintetben egyiptomi befolyás alatt állott, – hiszen egyiptomi hercegnő is akadt feleségei között, – sok egyiptomi szokás honosodott meg a zsidók között. Ez esetben a Deuteronomiumnak ez a példánya legalább is Salamon uralkodásának idejéből való. A Templom építése folyamán helyezték el az eredeti szöveget az alapfalakban. Jósijáhu idejében a repedések a Templom falában olyan nagyok lettek, hogy igen nagy összegekre volt szükség, „az ácsok, az építők és kőművesek számára és hogy fát és faragott követ vegyenek, hogy kijavítsák a házat” (II. Kir. XXII,6). Az épület javítása közben vagy a munkások fedezték fel a letétet az alapban vagy véletlenül kiesett a könyv egy hasadékból és a főpap felvette a törmelék közül. Figyelembe véve ezt az általános keleti szokást és különösen az egyiptomi párhuzamot, „nincs semmi ok arra, hogy bármi titokzatosságot vagy félrevezetést lássunk abban, hogy Hilkijáhu főpap megtalálta a Törvény Könyvét” (Jirku).

b) Hogyan magyarázzuk a király magatartását?

A király magatartása, hogy lelkének egész mélységében felizgatta őt a könyv megtalálásának híre, ámbár az egészen új volt számára, könnyen megmagyarázható. Habár a több mint félévszázad óta tartó királyi hitehagyás ideje alatt a Tóra nyilvános felolvasása szünetelt, és ámbár a könyv maga is eltűnt vagy elpusztították a bálványimádás papjai, az emberek még tudtak egy ilyen könyv létezéséről és eléggé tájékozottak voltak annak általános tartalmáról, hogy midőn a Templomban talált példány hirtelen előkerült, hogy felismerhessék azt. Így tehát érthető, hogy első felolvasásának hatása alatt a királyt rémület szállta meg, hallva az ünnepélyes jóslatot a szenvedésekről, amelyek a bűnös Izráelt érik. „A király tudatlanságát, akit a papság nevelt, annak tulajdoníthatjuk, hogy valószínűleg csak nagy általánosságban tanították meg a törvény rendelkezéseire, de akkor először látta magát a könyvet, illetve hallotta annak szavait” (Milman). Az ókori és középkori történelem sokszor emlékezik meg olyan esetekről, hogy törvénykönyvek vagy szent iratok eltűntek és később, nemzedékek vagy esetleg évszázadok múlva kerültek elő. Ez volt például a sorsa Nagy Károly törvénykönyvének a kilencedik században. „A század vége előtt, amelyben meghalt, törvényeinek nagy részét használaton kívül helyezték birodalmának egész területén. A későbbi karolingi hercegek pátensei, törvényei és krónikái arról tanuskodnak, hogy vagy semmit sem tudtak Nagy Károly törvényhozásáról vagy teljesen elfelejtették” (Sir James Stephen). A Szentírás elhanyagolása a reformációt megelőző korban részben megvilágítja a Deuteronomium eltűnését; és a Biblia eredeti héber szövegének újra megtalálása a nyugati népek számára a reneszánsz korában, szintén párhuzam felmerüléséhez Jósijáhu idejében. Ma is ott, ahol a vallás kiirtása az állam politikájának része, elképzelhetjük, hogy vannak férfiak és nők, akiknek van ugyan felszínes ismeretük a zsidóság felfogásáról és vallásáról, de sohasem olvasták vagy hallották

a Szentírás szövegét.

2. Kétségek a Deuteronomium megtalálása felől.

A fentebb említett magyarázat a Deuteronomium tekercsének megtalálása felől a Templom helyreállításával kapcsolatban egészen valószínűnek látszik. Egyes kritikusok azt állították, hogy a Deuteronomium, Mózes búcsúbeszédeinek könyve nem a Törvényadónak munkája, hanem hamisított alkotás, amelyet Jósijáhu korában írtak. Némelyek még azt is hozzáfűzik, hogy ezt a hamis művet azzal a szándékkal rejtették el a Templomban, hogy ott napfényre kerüljön, eljusson a királyhoz és befolyásolja őt bizonyos irányban.

Egy szó sincs erről a Királyok Könyvében (II. Kir. XXIII), ahol elbeszéli a Törvény Könyvének megtalálását a Templomban; és semmi sincs ebben az elbeszélésben, ami jogosan alapjául szolgálhatna ilyen különös föltevésnek. Hilkijáhu a Törvény Könyvéről (ספר התורה) beszél, vagyis a jól ismert Tóráról. Nem használhatta volna ezt a kifejezést, hisz nem értették volna meg, ha nem tudták volna, hogy volt egy ilyen könyv. Világos, hogy a megtalált könyvről azt hitték, hogy egy régi elveszett szent könyv, Mózes törvénykönyve került elő. Csak ez a tény szerezhette neki tekintélyt. Midőn a király előtt felolvasták a könyvet, megszággatta ruháit és izent, hogy kérdezzék meg az Örökkévalót, mi a szándéka vele és népével, mert „nagy az Örökkévaló haragja, amely felgyulladt ellenünk, mert atyáink nem hallgattak ennek a könyvnek szavaira”. Tehát a király meg volt győződve a könyv isteni jellegéről és arról is, hogy megvolt őseinek idejében. És csakis ez a meggyőződés vezette a nevéhez fűződő vallásos forradalomhoz, ahhoz a mozgalomhoz, amely győzelemre jutott a mindenre kész és elszánt pogány elemek igekezete ellenére is. A kétségnek egy hangja sem hallatszott a könyv mózesi eredete ellen egyik oldalról sem; sem a papok részéről, akiknek jövedelmeit erősen érintette, sem a próféták részéről, akik közül sokkal époly szigorúan bánt. „Teljesen érthetetlen, hogy rögtön elfogadtak volna egy könyvet minden ellenvetés és bírálat nélkül, amelynek előbbi létezéséről nem tudott senki semmit, egy olyan könyvet, amely gyökeres átalakítását kívánja az istentiszteletnek és az egész vallásos életnek” (B. Jacob).

Noha a kritikusok közül többen a hamisítás súlyos erkölcsi vádjával illetik a könyvet, egymásközt nem egyeznek meg abban a kérdésben, vajon a szerző a próféták köréhez vagy a papok osztályához tartozott-e; vajon a Könyv egy ember munkája volt-e vagy egy „iskoláé”; vajon Jósijáhu, Menasse avagy Hizkijáhu korából vagy még régebbi időből származik-e; vajon eredetileg is ugyanaz volt-e, ahogy ma ismerjük vagy csak a törvények kódexe volt-e és a történeti beszédeket később tették hozzá; vajjon a törvények kódexét egy kéz írta-e vagy pedig fokozatosan fejlődött évszázadokon keresztül; vajjon a könyvnek csak egynémely része mózesi eredetű vagy pedig semmi sem; és vajjon a könyv szerzője kívánta-e hogy mózesi eredetűnek tartsák vagy nem.

A tizenhatodik századbeli angol deisták bocsátották először világgá azt az elméletet, hogy a Deuteronomium tulajdonképp a ravasz főpaprak, Hilkijáhuinak a hamisítványa. De ez az elmélet semmiképpen sem bírja el a komoly kritikát. Ez a főpap, akinek működése egyébként nem nagyon jelentőségteljes, nem volt az az ember, aki arra vállalkozott volna, hogy a Cijón-hegyet tegye az istentisztelet egyetlen helyévé Izráelben. És az az ember sem volt, aki képes lett volna megírni azokat a buzdításokat istenfélelemre és emberszeretetre, amelyek a Deuteronomiumot az igazság forrásává tették az emberek számára. És bizonyos, hogy ez a „ravasz” egyházi ember nem talált volna ki olyan törvényeket (Deuteronomium XVIII,6), amelyek komolyan megrövidítik a jeruzsálemi papság megállapított jogait, hacsak nem tulajdonítunk neki nagyfokú korlátoltságot, ami pszichológiailag megmagyarázhatatlan. A mi időnkben W. R. Smith, Dillmann, Kittel, Driver és még többen mások visszautasították ezt a képtelen elméletet.

Még kevésbé meggyőző, de annál bántóbb az erkölcsi érzékre az a kísérlet, hogy a hamisítót a próféták között keresik. A tizenkilencedik század bibliakritikájának előharcosa Angliában, Colenso püspök, valószínűnek tartja, hogy Jeremiás volt a hamisító. „Amit a belső hang parancsolt neki, hogy tegye – ezt merte írni Colenso –, azt megtette habozás nélkül, mintegy Isten egyenes parancsára és nem törődött az erkölcs vagy erkölcstelenség figyelembevételével”. Vannak dolgok,

amelyeket nem érdemes megcáfolni. Ez mindenesetre azok közé tartozik.

Érdemes meghallgatni Kittel Rudolf szavait, amelyeket 1925-ben írt: „Nincs semmi bizonyíték arra, hogy Jósijáhú becsapták volna. A hamisítás föltevése egyike azoknak az elméleteknek, amelyet ha egyszer kimondtak, olyan gyakran ismétlik, hogy végre mindenki azt hiszi, hogy be van bizonyítva. És akkor túlságosan maradnak és tudatlannak látszik az, aki nem hisz benne. És ki meri magára venni azt az ódiumot, hogy elmaradt korától?”

3. Belső bizonyíték a Deuteronomium régisége mellett.

A belső bizonyítékok a Deuteronomium későbbi szerkesztése ellen és Mózes szerzősége mellett teljesen meggyőzők. Akármilyen oldalról vizsgáljuk is a kérdést, úgy találjuk, hogy a Könyv tartalma és Jósijáhú korának története nem illenek össze. Nézzünk néhány példát. Jósijáhú uralkodása alatt vagy közvetlen elődeinek idejében az a parancs, hogy irtsák ki a kanaánitákat (XX,16–18) és az amálékitákat (XXV,17–19), akik akkor már rég nem léteztek, épp olyannyira idejét mult lett volna, mint ha királyi parancs ma azt parancsolná Angliában, hogy üzzék ki a dánokat. És hogyan származhat a törvénykönyv Jósijáhú korából, amely egy király kiválasztásáról beszél a jövőben és nem utal az akkori monarchikus kormányzásra? Szükségesnek tartja elrendelni, hogy a király belföldi legyen, nem pedig idegen (XVIII,15), miután már hosszú évszázadok óta Dávid házában öröklődik a trón. Továbbá azt is kívánja, hogy a király „ne akarja, hogy a nép visszatérjen Egyiptomba”, amint mindig készen látszott ezt megtenni minden bajában Mózes idejében (Num. XIV,4); amire azonban senki sem gondolt később, miután Izráel helyzete megszilárdult Kanaánban, különösen nem Jósijáhú korában. Egyszóval, figyelembe véve a monarchiáról szóló törvényt, helyesen mondja H. M. Wiener: „Mint Mózes művének egy része, minden világos; ha későbbi korba tesszük, csupa zavar”.

Ugyanez vonatkozik a Deuteronomium nagyon sok más részletére is. Így például Izráelt mindig mint egységes nemzetet említi: *egy* Izráelről beszél. A legcsekélyebb célzás sincs a tíz törzs kiválására, ami a zsidó népet Salamon halála után két részre szakította. Továbbá a Deuteronomiumban az a remény jut kifejezésre, illetve az az ígélet található, hogy Izráel „magasan lesz minden nép fölött” és a törvény számít hódító háborúkra (XX,10–15). Ez teljesen érthető, ha Mózes korát vesszük tekintetbe, amidőn az izraeliták épp indulóban vannak, hogy meghódítsák Kanaánt. De Jósijáhú idejében az volt a kérdés, vajjon Júda megtarthatja-e önállóságát. A kis zsidó államot a pusztulás szélére juttatta az asszír világhatalom és Jósijáhú halála után kb. két évtizeddel a számkivetés lett népének osztályrésze. És azt is megparancsolja, hogy Edómot nem szabad gyűlölni, holott Dávid uralkodása óta Edóm volt Júda legelkeseredettebb ellensége és a közben eltelt évszázadok szomorú tapasztalata alapján bizony jól láthatták, hogy lehetetlen dolgot követelnének. Maguk a próféták is kénytelenek voltak ezt a tilalmat áthágni. Hiszen Edóm a gyűlöletet valósággal kiprovokálta. Végül, egy olyan könyvben, amelyet csak azért alkottak, hogy átalakulást hozzon létre az istentiszteletben, hogyan magyarázzák a madarak fészkeről vagy a háztetőre készített korlátról szóló rendelkezéseket? Vagy mi utal erre Mózes történeti visszapillantásában? „Mint Mózes művének egy része, minden világos; ha későbbi korba tesszük, csupa zavar”.

4. Az istentisztelet központosítása.

A fentebb elmondottakat és nagyon sok más, hasonló erejű bizonyítékot már régóta felvonultattak a Deuteronomium késői keletkezésének elmélete ellen. Mi az oka, hogy mindez olyan kevés hatással volt a kritikusokra.

Az ok a következő: az a feltevés, hogy a Deuteronomium Jósijáhú korának a terméke, az alapja annak az elméletnek, amelyre a kritikusok a zsidó vallás egész fejlődéstörténetét felépítik. Ezt az elméletet, t. i. az istentisztelet központosítását az ókori Izráelben, dogmává tették és ennek

kérdéssé tételét valósággal „eretnekségnek” tekintik. Jósijáhu koráig, mondják ők, a régi izraeliták áldozhattak bármely helyen; nagyon sok oltár (magas hely) tarkította az országot; és ámbár még nagyon sok pogány orgia tartozott ehhez a kultuszhoz, a természetes jámborság élt a nép körében. De a Deuteronomium előtünésével a helyi kultuszokat kiirtották, a vallást elválasztották az élettől és az istentiszteletet központosították Jeruzsálemben. Ekkor keletkezett az egy Templom gondolata; a vallás összefoglaltatott most egy könyvben és annak tanulmányozása a teológia tárgya lett. Mindez, azt mondják ők, az istentisztelet központosításának következménye; és ez a központosítás kizárólag a Deuteronomium megszerkesztésének eredménye volt Jósijáhu idejében. Mi az igazság az istentisztelet központosítása és a Wellhausen-féle bibliakritika ez állításai tekintetében?

Röviden szólva a központosításról szóló dogmával kapcsolatos egyetlen kritikai állítás sem egyeztethető össze a történelmi tényekkel. Az istentisztelet központosítása nem keletkezett Jósijáhu korában; ez nem volt az ő vallásújításának uralkodó motívuma; és nem volt az oltárépítésnek korlátlan szabadsága az ő kora előtt.

a) *Az istentisztelet központosítása nem keletkezett Jósijáhu korában.* Megvolt már azóta, amióta Izráel egy nép volt (Baxter). Nem kell nagy bibliatudósnak lenni annak ismeretéhez, hogy Jósijáhu előtt kb. 350 évvel felépült Salamon pompás temploma Cijón hegyén. Ez a templom „egész Izráel adójából” épült (I. Kir. V,27), és felavatásához „egybegyűjtötte Salamon Izráel véneit és mind a törzsek fejeit” (VIII,1). Ez volt a központi Szentély Izráel egész háza számára. (Wellhausen azt állítja, hogy „ez a felfogás Salamon templomáról történelemellenes”, mert a Salamon utáni királyok egyike sem maradt megrovás nélkül a bibliai történetíró részéről, hogy túrta „a magas helyek” további létezését. Régi, gyakran megismételt érve a kritikusoknak (lásd Leviticus, 322. lap), hogy az olyan törvények, amelyeket folyamatosan megszegtek, a valóságban nem is léteztek. Ilyen logika mellett nem lehetett Amerikában szesztilalmi törvény.)

És évszázadokkal Salamon előtt is volt központi Szentély Silóban. Elkána, Sámuel atyja „évről-évre fölment városából, hogy leboruljon és áldozzon az Örökkévalónak, a Seregek Urának Silóban” (I. Sám. I,3). Olvassuk, hogy „az izraeliták mind odamentek” (II,14); és hogy a vezető főpap képviselte „Izráel minden törzsét”.

De már évszázadokkal előbb is megvolt a Szentély Szinajnál. A Szentírásban semmi sincs részletesebben és ünnepélyesebben leírva, mint Mózes tabernákulumának építése. A túlzó kritikusok, programjukhoz híven, tagadják létezését. Csakhogy az összehasonlító vallástudomány kimutatta ennek az állításnak képtelenségét. Kittel megfontolt véleménye ez: „Azoknak az ismereteknek, amelyeket az újabb idők kutatásai igazoltak, egy része az, hogy Mózes idejében és a sivatagban tett vándorlás alatt volt egy szent sátor (a Találkozás Sátora), s ez volt a gyülekezet vallási központja a sivatagban”.

b) *Az istentisztelet központosítása nem volt Jósijáhu vallásújításának uralkodó motívuma.* Jósijáhu vallásújítása kezdetétől végéig irtóháború volt a bálványimádás ellen, amely elárasztotta az országot, a jeruzsálemi szentélyt is beleértve; és lerombolták „a magas helyeket”; ez egy része volt a bálványimádás kérlelhetetlen elpusztításának. Az istentisztelet központosítására törekvő mozgalomnak az elbeszélésben semmi nyoma. A Jeruzsálemben és Júdában uralkodó állapot, amint azt a II. Királyok XXIII-ból tudjuk, flagrans megsértése volt sokkal alapvetőbb törvényeknek, mint azoknak a rendelkezéseknek, amelyek a középponti szentélyre vonatkoznak a Deuteronomiumban. Ez a XII. fejezetben fordul elő és ismétlődik az ünnepekre, tizedekre és papi kötelességekre vonatkozó szabályokban, de egészen helytelen azt mondani, hogy ez az a nagy gondolat, amely áthatja a könyvet.

c) *Nem volt az oltárépítésnek korlátlan szabadsága a régi Izráelben.* Az az állítólagos jogosultság, hogy Jósijáhu vallásújítása előtt akárhol áldozhattak, az Exodus XX,21. versének helytelen értelmezésén alapszik: „Földből oltárt készíts nekem, hogy áldozd égő- és békeáldozataidat, juhodat és szarvasmarhádát; mindazokon a helyeken, ahol Nevemet említeni engedem”. Ez azt jelenti: bárhol, ahol megparancsolom neked, hogy Nekem oltárt vagy szentélyt építs. Ez a törvény nem azt engedi meg, hogy istentiszteletet tartsanak „földből vagy faragatlan kövekből készült oltárokon akárhol a föld kerekén”, amint W. Robertson Smith és iskolája állítja. Hiszen a törvény nem

oltárokról beszél, hanem csak egy *oltárról*, és ezt az oltárt fel lehet állítani „mindazokon a helyeken, ahol Nevemet említeni engedem”, azaz, mindazokon a helyeken, amelyeket Isten megnyilatkozása megszentelt. Ebben semmi nincs, ami ellenkezik a Deut. XII-ben foglalt paranccsal, az istentisztelet központosításáról. Találunk itt általános szabályt az istentiszteletről a Központi Szentélyben; de ez az általános szabály nem tiltja, hogy külön isteni rendelkezésre kivételes áldozatokat mutassanak be máshol. Legvilágosabb bizonyíték emellett az, hogy maga a Deuteronomium rendeli el egy oltár építését az Ébal-hegyén, egészen abban a szellemben, ami Exodus XX,21-et áthatja. A kritikusok egységesek abban, hogy az úgynevezett „Szövetség könyve” (ehhez tartozik Exod. XX,21) sok száz évvel régebb Jósijáhu koránál. De éppen ebben a Szövetség Könyvében a központosításnak ugyanaz a gondolata jut kifejezésre, mint a Deuteronomiumban. Elengedhetetlennek tart egy központi Szentélyt és megszabja, hogy „háromszor egy évben jelenjen meg minden férfi az Úr, az Örökkévaló előtt” (Exodus XXIII,17). Az előbb elmondottakat figyelembe véve, nem lephet meg bennünket, hogy a központosításról szóló törvények állítólagos szigorú végrehajtásának rossz következményei csak képzelődés szüleményei. „A központosítás szükségszerű következménye a monoteizmusnak és Izráel ideális egységének. Az élet rendezése az isteni törvény szerint, a kánon és a teológia kialakulása, együttjár minden vallás fejlődésével, amely kormányozta és módosította egy nép életét” (B. Jacob).

Nem állíthatjuk azonban azt, hogy az összes kritikusok szemet hunytak volna azokkal a bizonyítékokkal szemben, amelyeket az összpontosításra törekvő törvény nem mózesi eredete ellen felsorakoztattak. A szélsőséges kritikai álláspont helytelenségét már régebben felismerték: Sayce (Oxford), Naville (Genf), Robertson (Glasgow) és W. H. Green (Princeton). Ellenvetéseiket nem vették ugyan nagyon figyelembe a túloldalon, de akadtak követőik is szép számmal. Kiemeljük a következők neveit: Hommel, Dahse, Wiener, Moeller, Orr, Jacob. Az utóbbi években több kiemelkedő tudós kutató, mint Löhr Max (Königsberg), Österreicher Th., Staerk W. megállapították, hogy a bibliakritikának különösen ez az alaposzlópa nem mutatkozott elég szilárdnak. Staerk W. 1924-ben a következőket írja: „A bibliatudomány több mint egy évszázad óta, egy olyan elmélet bűvkörében élt, amely Izráel vallásának megértésére végzetes befolyást gyakorolt”. Magyar nyelven dr. Sípós István, sárospataki teológiai magántanár foglalkozott e kérdéssel részletesen nemrég megjelent művében: *A Pentateuchos mózesi szerzősége* (Pozitív kritikai tanulmány) Budapest, 1935, XV + 235 old. Sípós a hagyományos álláspontot teszi magáévá. Részletesen foglalkozik a Deuteronomium problémájával is a következő fejezetekben: A Deuteronomium problémája. A Deuteronomium és a kultuszközpontosítás. A kultuszközpontosítás csak kívánatos elve a Deuteronomiumnak. A Deuteronomium és Jósias reformja. A Deuteronomiumban levő történeti és politikai helyzetkép. A Deuteronomium Izrael történetében. A Deuteronomium kettőssége (150–176. old.) L. még dr. Sípós ezzel kapcsolatos munkáját: *A református teológia védelme, különös tekintettel az ószövetségi bibliai tudományokra*, I–II. rész. Budapest, 1938. XI + 199 + XI + 445 old.

5. A Deuteronomium egysége és mózesi eredete.

A Biblia egyetlenegy könyvénel sem állapítható meg oly világosan az egység, a gondolat, a nyelv, a stílus, a szellem egysége, mint a Deuteronomiumnál. És semmi elfogadható ok sincs arra, hogy kételkedjünk, vajjon a benne előforduló beszédek egy kéztől származnak-e és hogy ez a kéz felelős-e a benne található törvények egységes szelleméért. Az állítólagos eltérések a benne foglalt megállapítások és a Pentateuchus többi könyvei között, főleg annak az eredménye, amit Delitzsch az „ellentmondások hajszolásának” nevezett. Az állítólagos különbségek az előbbi könyvek történelmi elbeszélései és ugyanazon események szónoki előadása között a halálához közelálló törvényalkotó búcsúbeszédeiben, igen könnyen megmagyarázhatók, minden nehézség nélkül. Az utóbbi évtizedekben felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy a Deuteronomium néhány részében Izráelt egyesszámban (összefoglalóan) szólítja meg, más részekben pedig többesszámban; s azt állítják, hogy ez is egyik bizonyítéka a két szerzőségnek. Aki jól ismeri a próféták írásmódját,

tudja, hogy egyesszám és a többesszám állandóan váltakozik ott, anélkül, hogy két szerzőre kellene gondolnunk. Az előadásnak ezzel a sajátosságával más irodalmakban is gyakran találkozunk. Ami a könyv mózesi szerzőségét illeti, az ókori semita törvénykönyvek is bizonyítják a Deuteronomium ősi eredetét. Így például, amidőn Amacja király megbüntette atyja gyilkosait, vonakodott velük együtt családjaikat is kiírtani (II. Kir. XIV,6), mert Mózes törvénye (Deut. XXIV,16) megtiltotta az ilyen eljárást. Ma tudjuk, hogy a régi hittita törvény az időszámításunk előtti tizenötödik századból, tehát Mózessel egyidőben, ugyanezt az elvet tartalmazza. Továbbá tudjuk, hogy az a törvény, amely az eljegyzett vagy férjes asszony elrablásáról szól a Deuteronomiumban, feltűnő hasonlóságokat tartalmaz az erről a tárgyról szóló törvénnyel a Hammurabi-féle, a hittita és az asszír törvénykönyvekben. Mi ok van tehát annak az állítására, hogy a Deuteronomiumnak ezek a törvényei későbbiek, mint a mózesi korszak? Volz Paul, aki Jacob Bennoval és Cassuto Umbertoval együtt már régebben sujtó csapást mért a pentateuchus-kritikára, megcáfolva minden bizonyítékot az úgynevezett elohista forrás mellett, újabban kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, mégpedig a legkomolyabb, kétségbe alig vonható bizonyítékok alapján, hogy Mózes elsőrangú lángész volt, nagyszerű törvényalkotó, aki egy kezdetleges emberi tömegből nagy, szellemi célokért küzdő nemzetet hozott létre. Megtagadhatjuk-e, egy ilyen lángésztől búcsúbeszédek szerzőségét? „Ha gondosan megvizsgáljuk a bizonyítékokat, melyeket több mint egy évszázad kritikáiban összegyűjtöttek, azt látjuk, hogy az igazságnak legcsekélyebb nyomát sem találtuk Mózes beszédek hitelessége ellen” (Wiener). Ugyanez áll törvénykódexe tekintetében is. Löhr Max és Staerk W. semmiféle elfogadható okot nem találtak, hogy a Deuteronomium törvényei miért ne lehetnének mózesi eredetűek. És nem ők az egyedüli tudósok, akik elismerik Milman szavainak igazságát: „Ha nehézségek vannak a Deuteronomium mózesi kora körül, próbálják áthelyezni a zsidó történelem bármely más korába és nézzék meg, vajon nem lesz-e még hússzor annyi nehézség”.

A pentateuchus-kritika Wellhausen iskolájának csökönyös hívei gondolják meg, hogy mennyi biztatást nyerhetnek a következő két idézetből. Az első így hangzik: „A tudomány bármely ágáról szólva mondhatjuk, hogy egy elmélet, amely egy fél évszázadig élt, megtette kötelességét. Ebből a szempontból nézve Wellhausen elméletét a legjobbak mellé állíthatjuk. És mégis, mindinkább gyarapodnak a bizonyítékok a tekintetben, hogy napja leáldozóban van és hogy azoknak a tudósoknak, akik kezdettől fogva komolyan kételkedtek benne, igazuk volt” (Kittel).

A másik idézet gyökerében támadja meg azt a módszert, amely történelmi kérdéseket csakis úgynevezett irodalmi bizonyítékokkal akar eldönteni: „Nincs-e valami kétségtelenül illuzórikus az olyan módszerben, amely nem képes egyetlen független bizonyítékot sem felhozni állítása mellett és amely arra bírja a kutatók újabb sorait, hogy elvessek mindazt, amiről közvetlen elődei azt hitték, hogy a legvilágosabban bebizonyították?” (Speaker's Commentary).

HAFTÁRÁK

MÓZES ELSŐ KÖNYVÉNEK HAFTÁRAI (JEGYZETEK) • GENEZIS